

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
Geografiya kafedrasи

**SHAHARLAR GEOGRAFIYaSI VA
GEOURBANISTIKA ASOSLARI**

fanidan

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi:	100000-Gumanitar
Ta'lif sohasi:	140000-Tabiiy fanlar
Ta'lif yo'nalishi:	60530400-Geografiya

Namangan 2021

Annotatsiya

Ushbu o'quv-uslubiy majmua geografiya yo'nalishi talabalari uchun SHaharlar geografiyasi fanini o'qitishda foydalanish uchun mo'ljallangan. Undan fanning o'quv va ishchi dasturi, kalendarъ reja, dars jarayonida foydalaniladigan o'quv-metodik materiallar, nazorat savollari o'rinni olgan. O'quv-uslubiy majmuadan o'qituvchi va talabalar o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish hamda ularga tayyorgarlik ko'rishda foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchi

Geografiya kafedrasi dotsenti:

H.S.Mirzaaxmedov

Taqrizchi:

Geografiya kafedrasi dottsent, g.f.n.:

Sh.Z.Jumaxanov

Namangan davlat universiteti

Tibbiy fanlar fakulteti dekani:

2021 yil "21" avgust

Geografiyakafedrasi mudiri:

2021 yil "21" avgust

O'quv-uslubiy majmua universiteti Kengashining 2021 yil "20" o'zi dagi
-sonli yig'ilishida muxokama etilganva nashr qilish uchun tavsiya etilgan.

I.	O'quv materiallari	
I.1.	Ma'ruzalar matni	
I.2.	Amaliy mashg`ulotlar	
I.3.	Mustaqil ta`lim mavzulari va hajmi	
I.4.	Glossoriy	
II.	ILOVALAR:	
II.1.	FANNING NAMUNAVIY DASTURI	
II.2.	FANNING ISHCHI O'QUV DASTURI.	
II.3.	TARQATMA MATERIALLAR	
II.4.	Test savollari	
II.5.	Yakuniy baholash uchun savollar	
II.6	Baholash mezoni	

KIRISH

Shaharlар geografiyasidan tayyorlangan ushbu o'quv-uslubiy majmua oliv o'quv yurtlarining geografiya yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, yer yuzi, mamlakat va rayonlarda shaharlarning tarqalishi, joylashishi va rivojlanish qonuniyatlari hamda xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Shaharlarni ilmiy-amaliy o'rganish mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda katta ahamiyatga ega. Bu borada 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida: “ Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish asosiy vazifalardan” ekanligini ta'kidlanadi.¹

O'quv-uslubiy majmuuning o'quv metodik materiallarida shaharlар rivojlanishining tarixiy, geografik, sotsial, geosiyosiy, iqtisodiy, shaharsozlik va boshqa masalalari o'rinni olgan: shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, jahon miqyosida global tus olgan urbanizatsiya jarayoni va uning mintaqaviy xususiyatlari, shaharlар to'ri va murakkab tizimlarini rivojlanish qonuniyatlari hamda muammolarining nazariy asoslari o'rganiladi. O'zbekiston shaharlari esa iqtisodiy geografik rayonlar doirasida shakllanish va rivojlanishining o'ziga xos jihatlari bayon etiladi. O'quv-uslubiy majmuada talabalar nazorat savollari, test topshiriqlari namunalari, baholash mezonlari, mustaqil ta'lim, adabiyotlar ro'yxati haqida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

---

¹ 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бештаустувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. ЎзР Президенти фармони, 2017.

Ma’ruzalar matni

1-Mavzu: Shaharlar geografiyasi va geourbanistika asoslari fanining ob’ekti va predmeti, uni o’rganishdagi asosiy vazifa va usullar.

1. *Shaharlar geografiyasining shakllanish tarixi*
2. *Shaharlar geografiyasi – iqtisodiy - ijtimoiy geografiya fanining bir tarmog‘i sifatida*
3. *Fanning ob’ekti va predmeti*
4. *Shaharlarning jamiyat taraqqiyotida tutgan o’rni va o’ziga xos xususiyatlari*

Tayanch iboralar: shaharlar geografiyasi, urbanistik hudud, ”qutblashgan landshaft”, shaharlarni joylashuv modellari.

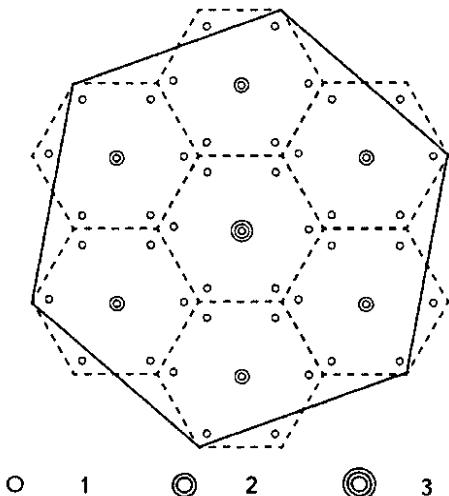
1. Shaharlar geografiyasi iqtisodiy-ijtimoiy geografiya fanining muhim tarmog‘i bo‘lib, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish doirasida, uning bir bo‘g‘ini sifatida o‘rganila boshlangan. Shaharlar tarixiy, geografik, iqtisodiy, shahar qurilishi nuqtai nazaridan qadimdan o‘rganib kelingan, ular hayotiga bag‘ishlangan monografiyalar, qo‘llanmalar juda ko‘p. Eramizdan avvalgi 2-ming yilliklarda shakllangan Bobil, Xarappa, Afina, Rim, Persepolis kabi qadimgi shaharlar ham muayyan planlar asosida qurilgan. Shaharlarning ko‘payishi, urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi bilan har tomonlama o‘z davriga mos, qulay, obodonlashgan shaharlar barpo etish g‘oyalari rivojlanib bordi. Muayyan hudud (mamlakat, rayon)da shahar aholi manzilgohlarini o‘zaro mutanosib, oqilona joylashtirishga oid- iqtisodiy geografik tadqiqotlar XIX asrda rivojiana boshladi. Bu borada shaharlarni ilmiy va amaliy o‘rganish asosida olimlar tomonidan turli qonuniyatlar, nazariya va konsepsiylar yaratildi. Jumladan, 1850-yilda yaratilgan I.Kol nazariyasiga ko‘ra, yirik shahardan atrofga tarqaluvchi bosh transport yo‘llariga ikkinchi darajali transport tarmoqlari kelib tutashadi. Ana shu yerda, shahardan ma’lum uzoqlikda yo‘llar tutashadigan qismida keyingi pog‘onadagi aholi manzilgohini joylashtirish maqsadga muvofiq.

1850-70 yillarda K.I.Arsenev gidrografik tarmoqlarning Rossiya shaharlari taraqqiyotidagi rolini o‘rganib, 200 yillik tarixini tadqiq etgan.

1910-yilda Rossiyada V.P.Semenov-Tyanshanskiy “Rossiyaning Yevropa qismidagi shahar va qishloq” (“Gorod i derevnya Yevropeyskoy Rossii”) asarini chop etadi. Uning fikricha, shaharlar umumsayyoraviy markazlar bo‘lib, ulardan tarqalgan radiuslar bo‘ylab, muayyan masofada unga yordamchi kichikroq shaharlar joylashadi va uning atrofidagi hududlar iqtisodiy jihatdan o‘sha markazga qaram bo‘ladi.

1933-yilda nemis olimi V.Kristallerning “Janubiy Germaniyada markaziy o‘rinlar” kitobining nashr etilishi (keyinchalik “Markaziy o‘rinlar” nazariyasi bilan mashhur bo‘lgan) shaharlar geografiyasi fanining vujudga kelishida muhim asos bo‘ldi. U bir xil sharoitlarda, iqlim, aholi zichligi, transport va boshqa jihatdan bir xil xususiyatlarga ega bo‘lgan hududda shaharlar ma’lum qonuniyatga asoslanib joylashishini aniqlagan. Ushbu modelga asosan shaharlar o‘zlaridan kattaroq bo‘lgan markazlar atrofida, oltiburchak (geksagonal) hosil qilgan holda joylashtirilishi taqozo etiladi va

shu tarzda u bir-biridan yuqori bo‘lgan ettita pog‘onani ajratadi. Olimning fikricha, aholining eng kichik ehtiyojlari eng kichik markazlarda, kattaroq ehtiyojlari undan yirikroq shaharlarda qondiriladi (1-rasm). Bu g‘oyalar hozirga qadar qator aholi manzilgohlari va xizmat ko‘rsatish sohalarini joylashtirish uchun asos bo‘lib kelmoqda.

sxemalarini ishlab chiqdilar (2-rasm).

1-rasm.V.Kristallerning «markaziy o‘rinlar» modeli. 1-eng kichik aholi manzilgohi; 2-mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan markaz; 3-undan yuqori pog‘onada turuvchi shahar.

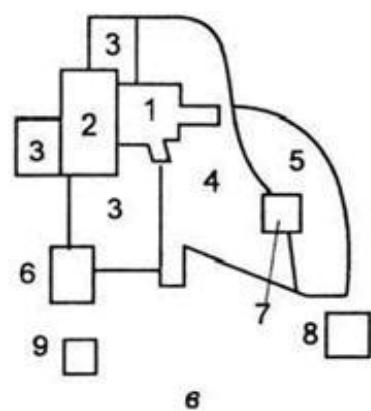
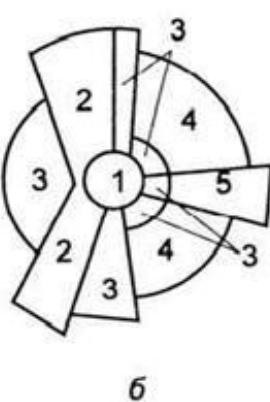
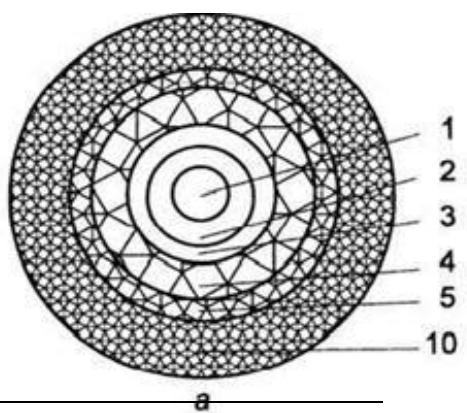
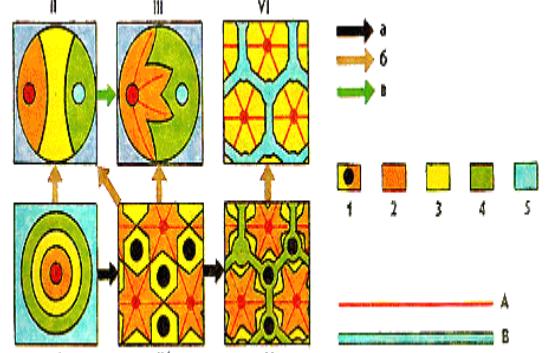
2-rasm. a-xalqasimon; b-sektorli; v-ko‘p yadroli; 1-markaziy ish yurituvchi rayon; 2-ulgurji savdo va yengil sanoat rayoni; 3-aholi massivlari (noqulay); 4-o‘rtacha sifatlari aholi uy-joylari; 5-obod shahar (qulay va shinam uy-joylar); 6-og‘ir sanoat rayoni; 7-tashqi ish yurituvchi rayon; 8-shahar atrofi aholi manzilgohlari; 9-shahar atrofi sanoati; 10-tebranma migratsiya zonasasi.

Manba: E.Pertsik. Geografiya gorodov (Geourbanistika).-M., 1991. B-152.

3-rasm. B.Rodomanning «qutblashgan landshaft» modeli

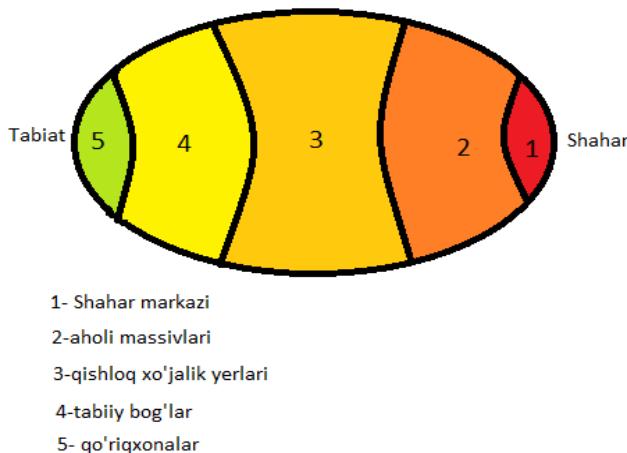
Hududning ekologik qutblashuvi: a) ob‘ektiv jarayon, b) istalgan yo‘nalishdagi rekonstruksiya ishlari, v) modelni o‘zgartirish g‘oyalari (Rodoman

K.Klark o‘z ishlarida aholi va faoliyat turlari zichligining shahardan atrofga qarab pasayib borishini va shunga ko‘ra yerga bo‘lgan narxlarning ham arzonlashib borishi qonuniyatini tadqiq etadi. E.Barjes shaharlarning hududiy tarkibida konsentrik modelni, X.Xoyt esa sektorli joylashish modelini, C.Garris, E.Ulman ko‘pyadroli modelni yaratishdi.² Bunda ular shaharning turli qismlarini (rayonlarini)-sanoat rayoni, aholi yashovchi rayon, xizmat ko‘rsatish rayonlarini oqilona joylashtirish

²Перцик Е.Н. География городов (Геурбанистика).М., 1991,152-6.

bo`yicha). 1-aholi manzilgohlari markazlari va transport tugunlari; 2-boshqa aholi massivlari (seliteb hudud); 3-qishloq xo`jalik uerlari; 4-foydalananilayotgan tabiiy landshaft; 5-foydalanalilmayotgan landshaft. Yo'llar: A – inson tomonidan yaratilgan, V - tabiiy.

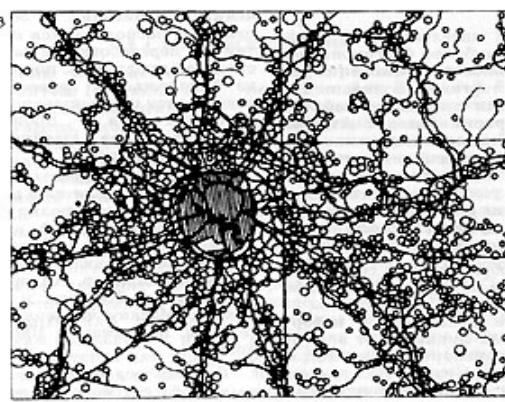
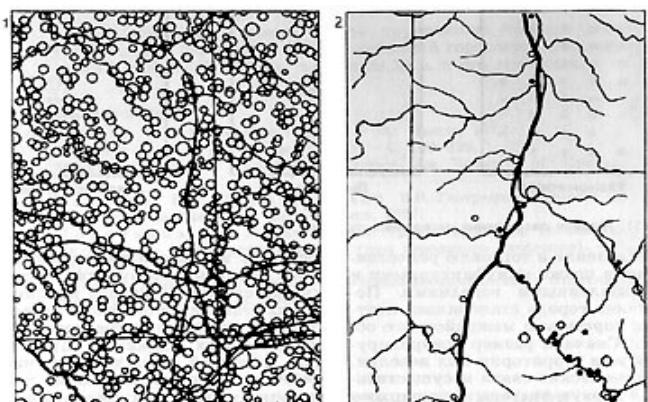

I.Ilk dehqonchilik davrida aholi manzilgohi atrofida juda katta maydonlarda yovvoyi tabiat hukmron bo`lgan. II. Kichik sayyorada shahar va tabiiy landshaftni hamma yarim shar markazida polosa tarzida joylashtirish mumkin. III. Agar

shahar kvartallari va shahar atrofi landshaftlari o`zaro almashsa, turar joy binolari tabiatga kirib boradi, shahar kvartallari yo`l bo`ylab joylashadi. IV. Hozirgi kunda shaharlar qo`silib ketib, tabiiy landshaftlar orollar shaklidagina saqlanib qolmoqda. V.Tabiyy landshaftlarni yo`laklar orqali parklar bilan bog`laymiz. VI. Shunday holatda ikki transport yo`llari-sun`iy va tabiiy yo`llar kesishadi.

B.Rodoman shaharlarni joylashtirishda “qutplashgan landshaft” modelini yaratadi (1970 y.). Unga ko`ra aholiga zarur bo`lgan ikki qarama-qarshi muhit-shahar va tabiat orasida o`zlashtirilish darajasi har xil bo`lgan, turli funksional zonalar: aholi massivlari, agrosanoat majmualari, shahar atrofi bog`lari, turistik maskanlar va b. almashinib joylashishi lozim. Shunda tabiat shahardan oraliq zonalar orqali ajralib turadi va unga keskin zarar yetmaydi (3-rasm).

Olimlar shaharlarning joylashuvi ma'lum bir qonuniyatlarga asoslanishini aniqlab, optimal joylashtirish sxemalarini yaratishga harakat qilganlar. Ammo, bunday sharoitlarni hamma yerda ham topish qiyin va ular “ideal” shahar ko`rinishida aks etgan. Aksariyat hollarda esa, shahar va qishloqlar areal, chiziq va tugunlar shaklida joylashgan (4-rasm).

Фрагмент карты расселения

4-rasm. Aholi manzilgohlari joylashuvining arealli (1), chiziqli (2) va tugunli (3) shakllari.

Hozirgi kunda matematik modellashtirish, kompyuter texnikasi yordamida ko‘plab turli-tuman shaharlar va ularning qismlarini joylashtirish sxemalari yaratilmoqda.

Sobiq Ittifoq davrida dastlab shaharlarni geografik o‘rganishga N.Baranskiy asos soldi. U shaharlarning vujudga kelishida iqtisodiy geografik o‘rin konsepsiyasini yaratdi.

1960-70-yillarda MDH davlatlarida sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi asosida shaharlashish jarayoni avj oldi. Uni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish borasida ko‘plab olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borishdi. Y.Saushkin, G.Lappo, E.Persik, K.Listengurt, X.Xorev, P.Polyan va boshqalar ushbu sohaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar.

O‘zbekistondagi dastlabki geourbanistik tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. N.Smirnov tomonidan 1962-yilda “Farg‘ona vodiysi shaharlari” nomli asarning yaratilishi bu boradagi ilk qadam bo‘ldi. Z.Akramov, T.Raimov, O.Ota-Mirzaev, A.Soliev, E.Ahmedov, A.Qayumov va boshqalarning O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekiston shaharlarining rivojlanishiga oid ilmiy asarlari mamlakatimizda o‘ziga xos urbanologlar ilmiy maktabining shakllanishiga asos bo‘ldi. Hozirgi kunda respublikamizda o‘nlab mutaxassislar ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borishmoqda.

2.Shaharlar boshqa iqtisodiy geografik ob’yektlarga qaraganda o‘zining yaxlit, darhol ko‘zga tashlanib turishi bilan farqlanadi. Buning sababi - ularning ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy voqelikni hududda, geografik kartada o‘ziga xos tasvirlashdir.

Ma’lumki, iqtisodiy kartalarda asosan uch hududiy shakl ko‘rsatiladi: chiziqlar yo‘llarga mos kelsa, areal yoki maydonlar-qishloq xo‘jalik sohalariga, nuqta va tugunlar (tugunchalar) esa sanoat markazlari, shaharlarni aks ettiradi. Binobarin, aytish mumkinki, iqtisodiy va sotsial geografiyaning asosiy tadqiqot ob’yekti ana shu uchlik, hududiy yoki geografik geometriya hisoblanadi va ularni tahlil etish bu fanning tub masalasidir.

Shaharlar geografiyasining iqtisodiy va sotsial geografiya fani doirasidagi bunday yutug‘ining boisi nima? Avvalambor, ta’kidlash lozimki, shaharlar xududiy birlikdir, ikkinchidan, ular murakkab sotsial-iqtisodiy kategoriya; uchinchidan, shaharlarda atrof - muhit, mazkur hududning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, misli oynada aksini topgandek, yaxlit mujassamlanadi; to‘rtinchidan, shaharlar har bir davlat, hudud, iqtisodiy va sotsial geografik tizimning tayanch nuqtalari, «ustunlari» bo‘lib xizmat kiladi. Shaharlar – bizning o‘tmishimiz, hozirgi kundagi qudratimiz va istiqbolda rivojlanish quvvati va imkoniyatimizdir.

Global va mahalliy omillarning o‘zaro aloqasi natijasida turli urbanistik o‘zgarishlar kelib chiqadi. Shaharlarda 3 xil global o‘zgarishlar mavjud bo‘lib, ular:

1. Mahalliy, mintaqaviy, milliy va global miqyosda urbanistic tizimlarning o‘zgarishi.

2. Urbanizatsiyaning tarqalishi.

3. Urbanistik hududlarda ijtimoiy-hududiy o'zgarishlar.

Bulardan har biri bir-biriga bog'liq jarayonlar va ularning oqibatlari bir-biriga ta'sir etadi. Shaharlar geografiyasida ushbu jarayonlarni tadqiq etish uchun urbanistik tahlillar amalga oshiriladi. Urbanistik tahlil shaharlarni kompleks va ko'p qatlamlı tarzda tushunishga imkon beradi. U quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- Yerdan foydalanish va zichlikni tasvirlash;
- Tahliliy ma'lumotlarni yig'ish uslublari;
- Geografik ma'lumot tizimlari;
- jurnal-kutubxona manbalari.

Barqaror rivojlanishni amalga oshirishga imkon beruvchi turli jarayonlarni tahlil qilish orqali konseptua l ishlanmalarni taqdim etadi. Tahlil turlari:

- Urbanistik tarkibiy tahlil turlari – urbanistik makon vositalari, qurilish shakli tipologiyasi, transport va infratuzilma, atrof-muhit vositalari, sotsial-iqtisodiy va madaniy xususiyatlar:

- umumiy tahlil;
- hududiy tahlil;
- sotsial-hududiy tahlil (M.Pacione, 2009, 32-b.).

Yuqorida fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, shaharlar geografiyası shaharlar to‘ri va tizimlarining shakllanish, joylashish va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Shu bois, shaharlar geografiysi tarix, matematika, ekologiya, rayon planirovkasi, shaharsozlik, sotsiologiya, iqtisodiyot, tabiiy geografiya fanlari bilan aloqador, sanoat geografiysi, transport geografiysi, hamda, geodemografiya, aholiga xizmat ko‘rsatish sohalari geografiysi kabi iqtisodiy geografiyaning tarmoqlari bilan uzviy bog‘liq. Uni o‘rganishda geografik taqqoslash, kartografiya, tarixiy, statistik, matematik modellashtirish, balans va boshqa usullardan keng foydalaniladi.

Davlatlar va iqtisodiy rayonlarni o‘rganishda, o‘lkashunoslikda bu hududlarning umumiy ta’rifidan shaharlarga o‘tiladi, ya‘ni shaharlar mamlakatlar ichki tuzilishi, xo‘jalik tarkibi va hududiy tafovutlarni bilib olishda tahlil qilinadi. Demak, bunday an'anaviy yo‘nalishda shaharlar o‘lka, hudud iqtisodiy ta‘rifining poyonida, yakuniy bug‘inidan o‘rin olgan. Biroq, bu masalani aksincha, muqobil ravishda ham hal etish imkoniyati bor: shaharlarning jamiyat hayoti va uning sotsial-iqtisodiy tuzilmasini aniq va asosiy hududiy shakli ekanligidan kelib chiqqan holda mamlakat tavsifini, uning shaharlaridan boshlash mumkin.

Shaharlar geografiyası shaharlar va shaharchalar joylashushi, taqsimoti, ular orasidagi va ichidagi mavjud bo‘lgan ijtimoiy-joylashuv o‘xshashliklari va farqini tushuntirishga harakat qiladi. Agar barcha shaharlarda muayyan o‘xshashlik bo‘limganda, ularni o‘rganish qiyinchiliklarni keltirib chiqqagan bo‘lar edi. Har bir shahar o‘ziga xos bo‘lib, urbanistik joylashuv va kelib chiqish darajasiga ko‘ra turli tabiatni namoyish etadi. Barcha shaharlar joylashuv (rezidensial) hudud, transport yo‘llari, iqtisodiy faoliy, xizmat ko‘rsatish infrastrukturasi, tijorat hududi va ijtimoiy binolaridan tashkil topgan. Dunyoning turli mintaqalarida urbanistik

evolyutsiya bir xil yo'nalishda borgan. Rivojlangan mamlakatlar, sobiq kommunistik va uchinchi dunyo mamlakatlari shaharlari ichidagi sodir bo'layotgan urbanistik hodisalar tabiatiga suburbanizatsiya, jentrifikatsiya³, ijtimoiy-hududiy ajralish kabi jarayonlar ta'sir etadi. Shaharlar shuningdek, noadekvat joylashuv, iqtisodiy pasayish, qashshoqlik, sog'liq va kasallik, ijtimoiy qutbiylik, transport tinqilinchlari va ekologik ifloslanish kabi turli darajadagi muammolarni aks ettiradi. Qisqacha qilib aytganda, urbanistic joylashuvda turli xususiyatlar va munosabatlarni ko'rsih mumkin. Bu kabi xususiyatlar va munosabatlar shaharlar geografiyasini o'rganishga asos bo'lib xizmat qiladi (M.Pacione, 2009, 3-b.)

Shaharlar geografiyasini o'rganishda istiqbolda quyidagilarni nazaarda tutmoq lozim:

1. Global urbanizatsiyani jamiyat globallashuvining natijasi deb bilish.
2. Urbanistik muhit rekonstruksiyasida (o'zgartirish) global va local jarayonlar o'rtasidagi dialektik aloqaga asoslanish.
3. Urbanizatsiya tabiatni, sifati mahalliy va mintaqaviy darajada global iqtisodiyot va jamiyat konsepsiysi bilan birgalikda rivojlanishi lozim. (M.Pacione, 2009, 16-b.)
3. Shaharlar ko'pchilik fanlar uchun o'rganish ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Tarixchilar uning kelib chiqish va rivojlanish tarixini, sotsiologiya fani shahar aholisi hayoti, turmush tarzi, aholi munosabatlarini o'rganadi. Arxitektorlar shahardagi qurilish ishlari bilan, ekologlar esa shahar muhitining ifloslanishi va uni muhofaza qilish masalalari bilan shug'ullanadilar. Iqtisodchilar shaharlarga ishlab chiqarish markazi sifatida qarasalar, iqtisodiy geografiya fani esa shaharlarni qachon, qaerda va nima uchun aynan shu davr va shu makonda vujudga kelgani bilan qiziqadi.

Shaharshunoslar shahar va shaharchalar taqsimoti, ularning ichki va bir-biriga ijtimoiy-hududiy o'xshashliklari hamda farqlarini tushuntirish va aniqlashtirishga harakat qilganlar. Bunda, shaharlar geografiyasida ikki xil yondashuv kelib chiqqan:

1. Shahar va shaharchalar va ularning bir-biriga bog'liqligi sifatida o'rganish, ya'ni shaharlar tizimini o'rganish.
2. Urbanistik hududlarning ichki tarkibini o'rganish: shaharlarni tizim sifatida o'rganish (M.Pacione, 2009, 19-b.).
4. Shaharlar juda murakkab mavjudot bo'lib, serqirrali vazifalarni bajaradi. Siyosiy jihatdan olsak, har bir davlat o'zining shaharlar to'ri va ayniqsa, poytaxti (dorulsultanati) bilan kuchlidir. Bejiz emaski, har qanday urush - yurushlar muvaffaqiyati va zafari dushmanning shahar va qal'alarini zabit etishda, bo'ysundirishda o'z isbotini topgan. Demak, qadimda shaharlar butun yurtga, mamlakatga, boylikka nisbat berilgan. Ularni turli mamlakat yoki

---

³Jentrifikatsiya-shaharning eski, kambag'allar yashaydigan qismlarini rekonstruksiya qilish va sifatini oshirish jarayoni.

«iqlimlarda» turlicha atashgan: qubba, madinat, polis, bolig‘, bozor, taun, grad, pur, burg, vil va hokazolar ayni paytda shaharlar geografiyasining kengligidan dalolat beradi. Bundan ko‘rinib turibdiki, shaharlar davlatlarning siyosiy hayotida, ularning jahon hamjamiyatida, geosiyosiy tuzilmasida muhim rol o‘ynaydi.

Har qanday mamlakat milliy iqtisodiyotining tarkibi, rivojlanganlik darajasi va xalqaro mehnat taqsimotidagi o‘rni, undagi mavjud shaharlar tizimi, urbanizatsiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda shaharlarning ilmiy — texnikaviy, madaniy salohiyatlari ham salmoqlidir.

Shaharlar bozor iqtisodiyotiga o‘tishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Ularda mavjud bo‘lgan bank-moliya tizimlarini bozor infrastrukturasi ma’nosida ta’riflash mumkin. Binobarin, mustaqil mamlakatimizning siyosiy hayoti va uning bozor munosabatlariga o‘tish davrida shaharlarning ahamiyati beqiyosdir. Shaharlarda zamonaviy tarmoqlar, ilg‘or texnologiya joriy etish imkoniyati katta; xorijiy sarmoyadorlar ham asosan shaharlar va, ayniqsa, infrastruktura tizimi mukammal shakllangan markazlarni tanlashadi. Shaharlarda tovar ayriboshlash, pul aylanmasi faol bo‘ladi. Bularning barchasi shaharlarga yangicha qarashni taqozo etadi.

Shaharning madaniy — ma’naviy, diniy, tarixiy jihatlarini ham unutmaslik lozim. Qadimda, xususan, dini islomda shaharlarga oydek nisbat berilgan, ular dorul, bayt-ul, darif kabi iboralar bilan ulug‘langan. Agar dashtiy yovuzlar shaharlar rivojlanishiga qarshi bo‘lgan bo‘lsalar, musulmon olamida shaharlarni barpo etish va ularni yuksaltirishga jiddiy e‘tibor berilgan.

O‘tmishda shaharlarning goh avj olishi, goh tushkunlikka uchrashi madaniyat (sivilizatsiya), ijtimoiy rivojlanishning doimiy yo‘ldoshi bo‘lgan va ana shunday davriy notekisliklar tarix bosqichlarini belgilab turgan. Shuning uchun yurtning tarixi, tavsifi va taqdiri ko‘p jihatdan uning shaharlari bilan bog‘likdir.

Har qanday shaharlar azaliy va abadiy muqaddas joylardir, chunki bu joylarda buyuk avliyo va allomalar qabri mavjud. Ko‘pgina shaharlar ana shunday fazilatga ega. Bu borada Makka va Madina, Byxopo, Turkiston, Samarqand, Xiva, Toshkent, Termiz, G‘ijduvon, Shahrисабз, Chustga o‘xshash shaharlarni tilga olish kifoyadir.

Shaharlarimizning xosiyatli tuprog‘i, yer-u suvi dunyoga mashhur siymolarni bergen. Ular esa, ismi - shariflari bilan o‘z navbatida tug‘ilgan va yashagan shaharlarni dunyoga mashhur qilgan, abadiylashtirgan.

Shaharlarning muqaddasligi qadamjoylar va mozorlar bilan bog‘liq bo‘lgan; qabristonlar shaharlarning o‘tmish sirlari, tarixini saqlaydi, ulardagи bozorlar esa yurtning ijtimoiy hayotini miniatyrada mujassamlantiradi. Binobarin, shaharlar shu o‘lka, diyorning iqtisodiy va sotsial, ijtimoiy geografiyasini ko‘zgusidir.

Xalqimiz hayotida bozorlar azaldan muhim o‘rin tutgan; bozori bor joy shahar deb yuritilgan (hozir ham Xitoyning Uyg‘uristonida kichik shaharlar, rayon markazlari ba’zan bozor deb aytildi). Bozorlar mamlakatning turli shaharlarida haftaning deyarli xar kunida navbatma — navbat uyushtirilgan,

ayniqsa, chorshanba, payshanba, juma va yakshanba kunlari bozorlar nihoyatda gavjum bo‘lgan. Shu bois, sharq bozorlarining shahar hosil qiluvchi vazifasi ularning shahar xalqigagina emas, balki butun atrof ahliga xizmat qilishda ko‘ringan. Shaharliliklar uchun bozorlar har kuni va bir joyda muqim, barqaror bo‘lsa, qishloq ahliga esa bozor har kuni va har joyda bo‘lgan. Bozor kunini oila a’zolari zoriqib kutishgan, shu kunga mo‘ljallangan ma’lum maqsadlarni rejalashtirgan; bozor bolajonlarga sovg‘a bergen, oilaga ro‘zg‘or yumushlarini bajargan, oila va qo‘ni-qo‘shni, mahalla uchun axborot vazifasini ado etib kelgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Shaharlar geografiyasi fani nimani o‘rganadi?
2. Shaharlar geografiyasi fanining shakllanish tarixini tushuntiring.
3. Fanning o‘rganish ob’ekti va predmeti nimadan iborat?
4. Shaharlar geografiyasi qaysi jihatlari orqali boshqa fanlar bilan bog‘lanadi?

2-Mavzu: Shaharlarning vujudga kelish tarixi.

1. *Shaharlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlari (tarixiy - geografik tahlil).*
2. *Shahar haqida tushuncha.*

Tayanch iboralar: *shahar, shaharca, shahar-davlat, shahar kengashi, respublika, viloyat va tumanga bo‘ysunuvchi shaharlar, yuridik shahar, geografik shahar.*

1. Shaharlarning tarixi juda uzoq. Biroq bu tarix insoniyat tarixidan qisqa bo‘lib, bu davr jamiyat tarixiga mos keladi. Uni bir necha tarixiy bosqichlarga ajratish mumkinki, har bir davr o‘zining shahar hosil qilish omillari, shaharlari infratuzilmasi, aholi soni, shaharlarning qurilish uslublari, bajargan vazifalariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

1.Qadimgi shaharlar (eramizning V-asrigacha). Umuman olganda, shaharlarning vujudga kelishini ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog‘laydilar. Ma’lumki, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti dexqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Dexqonchilik, xususan, sug‘orma dehkonzilikning paydo bo‘lishi muqim, doimiy (statsionar) aholi manzilgohlarining barpo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Dastlabki sug‘orish inshootlari yoki vositalarini ko‘pchilik qurar edi, undan ko‘pchilik foydalanan va ularni ko‘pchilik qo‘riqlardi. Shu asosda kishilarning qadimiy jamoasi vujudga keladi. Ammo bu jamoa (jamiyat emas), kishilarning hududiy birligi u davrda shahar ham qishloq ham deb aytilmasdi.

Shaharlar ijtimoiy mehnat taqsimotining navbatdagi bosqichi, ya’ni dehqonchilikdan hunarmandchilik va savdoniig ajralib chiqishi natijasida paydo bo‘lgan. Ushbu kasbdagi kishilar, bevosita qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanmaydilar va binobarin, ular har xil mehnat qurollari ishlab chiqarish, hamda tovar ayriboshlash (almashtirish)da vositachilik vazifasini bajargan, qulay joyda o‘rnashgan aholi punktlarida yashaganlar. Keyinchalik bunday joylar «**shahar**» deb atalgan. Ilk shaharlarning vujudga kelishi asosan

daryobo‘yi sivilizatsiyasi bilan bog‘liq. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Hindiston, Xitoy kabi davlatlarda eramizdan avvalgi 4-3 ming yilliklarda shaharlar bo‘lgani tarixiy manbalardan ma’lum. Ur, Uruk, Lagash, Kish, Xarappa, Bobil, Nineviya, Memfis eng qadimgi shaharlardan hisoblanadi.

Ilk Mesopotamiyadagi shahar – Urda aholi tabiiy ko’payishi hozirgi tabiiy ko’payishga o’xshamagan. Shaharlar o’lchami 370x240 m bo’lib, keng to’g’ri ko’chali, pishgan g’ishtdan qurilgan. Sotsial-hududiy joylashuv oddiy bo’lgan. Bloklar yoki chegaralar bilan maxsus tikuvchilar, kulollar, elit qatlam va boshqa rayonlar alohida ajratilgan. Shaharlar atrofi bilan umumiyligida hudud 640 akr (250 hektar) va aholisi 20 000 dan ortiq bo’lgan.

Harappa qirolligi egizak poytaxtdan alohida tarzda mutlaq kuchga ega bo’lgan rohib-qirol tomonidan boshqarilgan. M.avv. 2000 yilliklarga Shumer shahar-davlatlarida savdo belgilari bo’lgan. Lekin o’zgarmas moddiy madaniyat va hozirgacha olimlar tomonidan oxirigacha qisman o’qilgan yozuvlar shuni anglatadiki, Nil daryosi shaharlaridan farqli ravishda Harappa madaniyati va shaharlari mustaqil ravishda paydo bo’lgan. Bir asr davomida barqaror rivojlanganiga qaramay, Harappa sivilizatsiyasi bosqinchilar tomonidan m.avv. 1500-yilda buzib tashlangan. Mesopotamiya shaharlari m.avv. 2000 yillarda mavjud bo’lgan. Mezoamerikadagi bir qancha sivilizatsiyalar esa, masalan, Maya, 300-1000 yillarda eng rivojlangan sivilizatsiyalardan bo’lgan. Tikal, Vaksastum, Mayapan kabi shaharlar kichik davlatlarning poytaxti bo’lib, rohib tomonidan tayinlangan boshqaruvchi tomonidan boshqarilgan va ozod konfederatsiyaga birlashtirilgan (M.Pacione, 2009,33-b.)

Quldarlik davrida shaharlar qul savdosi markazi bo’lgan. Ayni shu vaqtida, ular davlat markazlari vazifasini ham o’taganlar, shaharlarda hokimiyat-boshqaruv, armiya, chinovniklar to’plangan. Natijada, shahar-davlat (goroda-polisy) vujudga kelgan. Masalan, Rim, Afina, Vizantiya, Karfagen, Buxoro, Samarkand (Marokand), Xiva shular jumlasidandir.

2.O‘rta asr shaharlari (VI-XVI-asrlar). Feodalizmda shaharlar rivojlanishi hunarmandchilik va qishloq xo‘jaligi, yerdan foydalanish bilan (feed -yer) bog‘liq bo’lgan. Bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti yanada chuqurlashib, shaharlarning savdo (dengizbo‘yi savdosi) va harbiy strategik ahamiyati ortadi, ular katta hududlarning siyosiy, diniy, iqtisodiy va madaniy hamda savdo markazlari funksiyasini bajargan. Natijada Parij, Moskva, Venetsiya, Madrid, London, Dehli, Guanchjou, Agra shaharlari bu davrning yirik shaharlariga aylangan. Buyuk geografik kashfiyotlar dengizbo‘yi shaharlarining rivojlanishini tezlashtiradi.

Aholi soni mazkur davr boshlarida urushlar, epidemiyalar oqibatida sekinlik bilan o’sib, davr oxirlarida esa tez o’sgan. Yevropaning eng yirik shaharlarida 200-500 minggacha aholi yashagan, Osiyoda esa ular ancha ko’p -1-2 mln.gacha aholiga ega bo’lgan (Guanchjou, Dehli, Chanyan).⁴

3. Ishlab chiqarish shaharlari (XVII-XX asrning birinchi yarmi). Mazkur davrda shaharlarning shakllanishi va jadal taraqqiy etishining

⁴Перцик Е. География городов (Геоурбанистика). М., 1991. Б-140.

asosini mashinalashgan sanoat tashkil etadi. Ijtimoiy va geografik mehnat taqsimoti takomillashib, ko‘plab aholi qishloqlardan shaharlarga ko‘chib kela boshlaydi. Shaharlar aholi va ishlab chiqarish mujassamlashgan yirik markazlarga aylanadi. Dunyodagi eng birinchi sanoat shahri-Buyuk Britaniyadagi sanoat inqilobi ro‘y bergan Manchester shahri hisoblanadi. Chikago, Kyoln, Essen, Detroyt, Nyu-York, Peterburg, Amsterdam, London, Parij kabi shaharlar sanoat ishlab chiqarishi asosida jadal rivojlana boshlagan.

1800-yilgacha London o‘zining 900 000 aholisi bilan dunyoda eng katta shahar bo‘lgan. 1801-1851-yillarda Birmingem aholisi 273 % ortib, 71 000 nafardan 256 000 nafarga ko‘paydi, Manchesterda esa shu davrda 75 000 nafardan 338 000 nafarga ortdi (351%). Glazgoda aholi soni 84 000 kishidan 350 000 kishiga ko‘paydi (317 %). Lawton (1972) hisobi bo‘yicha, Britaniyaning 27 mln.ga ortgan aholisining deyarli barchasi 1801-1911-yillarda urbanistik hududlarda istiqomat qilgan. XIX asrning ko‘pgina yirik sanoat shaharlarida boylik o‘z aksini monumental jamoaviy binolar qurilishi va madaniy institatlarda topdi (M.Pacione, 2009, 46-b).

Sanoat shaharlari XIX asrda shaharlarning rivojlanayotgan aholisiga ko‘rsatilayotgan urbanistik xizmatlar va infrastrukturasiga ulkan zarba bo‘lib qo‘sildi. Jamoat sanitariyasi va suv ta’mnoti nomutanosibligi yuzaga keldi va nisbatan past qatlam istiqomat qiluvchi hududlarda suv ta’mnoti deyarli mavjud bo‘limgan. O‘rta asr Londonida 200 000 dan ortiq drenajsiz quduqlar mavjud bo‘lib, Temza daryosi virtual ochiq kanalizatsiyaga aylanib qolgan. Bu kabi holat boshqa yirik sanoat shaharlarida ham kuzatilgan hamda vabo, tif kabi kasalliklar kambag’allar o‘rtasida tarqalgani hayratlanarli holat emas. 1832-yilda vabo epidemiyasi 5000 londonlikni o‘limiga sababchi bo‘lgan bo‘lsa, xuddi shu yili Glazgoda 2800 kishini hayotdan olib ketdi. Boylik, tanlov imkoniyati aholi guruhlari o‘rtasida turlicha bo‘lgan (M.Pacione, 2009, 49-b).

Rivojlangan davlatlarda shaharlar yirik ishlab chiqarish markazlari bo‘lishi bilan bir qatorda, aholi tabaqalanishiga asoslangan boy va qashshoq kvartallar, transport tirbandligi, atrof-muhitning ifloslanishi, ishsizlik, jinoyatchilik kabi muammolar keskinlashadi⁵. Aholi ko‘payishi, tabiiy resurslarning ko‘plab o‘zlashtirilishi, yirik sanoat korxonalarining ortishi shaharlar, ayniqsa poytaxt shaharlarning markazlashuviga sabab bo‘ldi.

4. Zamonaviy shaharlar (1970 –yillardan hozirgi kunga qadar). Fan-texnika inqilobi natijasida, sanoat yetakchilik qilgani holda, shaharlarning ilm-fan, texnik-iqtisodiy, moliyaviy, siyosiy-madaniy funksiyalari ortib boradi. Ular ko‘pfunksiyali shaharlarga aylanib, murakkab shahar tizimlarini (shahar aglomeratsiyalari, megalopolislar) shakllantiradi.

Bu davr jahon miqyosida globallashish jarayonining yuzaga kelishi bilan bog‘liq bo‘lib, xalqaro ish yuritish, moliya-kredit, iqtisodiy-madaniy, savdo, siyosiy-tashkiliy funksiyalar shaharlar rivojlanishining asosini tashkil etadi.

---

⁵Перцик Е. География городов (Геоурбанистика). М., 1991. Б-9.

Bunday funksiyalarning takomillashib borishi natijasida xalqaro miqyosda ish bajaruvchi “dunyoviy shaharlar” vujudga kelmoqda, masalan, xalqaro moliyaviy markazlar-London, Birmingem, Syurix, Jeneva; xalqaro turizm markazlari-Singapur, Kuala-Lumpur, Parij; iqtisodiy markazlar-Nyu-York, Tokio, Seul; siyosiy markazlar- Gaaga, Vena va h.k. Respublikamizda bozor munosabatlari sharoitida shaharlar siyosiy-madaniy, iqtisodiy-moliyaviy, ilmiy-texnikaviy, investitsiya va innovatsiya markazlari sifatida rivojlanmoqda.

“Bell fikricha, industrial shaharlarni postindustrial shaharlardan ajratib turuvchi chegara 1956-yilda AQShda sanoat sivilizatsiyasi ta’sirida birinchi marta oq yoqali ishchilar miqdori ko’k yoqali ishchilar sonidan ortib ketganida sezilgan. Bell uchun postindustrial jamiyatlardagi mukammallik davri iqtisodiy tashkilot va sotsial munosabatlar tabiatidagi fundamental o’zgarishlarni anglatadi. Natijada, postindustrial shahar belgilari quyidagicha ko’rinish oladi:

1. Iqtisodiy asosning qayta quruvchi qismi sifatida qatnashuvchi jarayonlar deindustrializatsiya va tertiarizatsiyada namoyon bo’ladi. Ish bilan ta’minalash Fordism⁶ tizimidagi nisbatan moslashuvchan mahsulot tizimlari sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda aks etadi.
2. Global iqtisodiy tizimga chuqur integratsiya.
3. Urbanistik shakllarni qayta tarkib topishi.
4. Daromadlar notengligi, sotsial va hududiy ajratish, urbanistik hududni xususiylashtirish va himoya qilinishi zarur bo’lgan hududlarning ko’payishi kabi rivojlanayotgan muammolarni ko’payishi (M.Pacione, 2009, 51-b.).

Dunyo shaharlari global tizimi shakllanishi. Bu samaradorligi yuqori bo’lgan markazdan uzoqda joylashgan yerlar bilan dunyoning bir xil ko’rinishga keltirilishi va ularning barcha asosiy madaniy qutblardan ishchi kuchi va kapitalning global shaharga chiqib kelishiga “erishishi” orqali alohida dunyo shaharlarining kengayishini oshirishga ta’sir qiladi. Qisqacha aytganda, mahalliy globallashib, global hududlar “glokalizatsiya” jarayonida mahalliy lashib bormoqda.

Urbanistik shakllarni tubdan qayta qurilishi. Bu qayta ishlash katta miqdorda neologizmlarni ishlab chiqib, ular shaharlarni bir vaqtning o’zida ichkaridan tashqariga va tashqaridan ichkariga yo’nalgan o’zgarishlarini ifodalovchi jarayonlar – megashahar, tashqi shahar, shahar chegarasi, metropleks⁷, texnoburb⁸, post-suburbia, texnopolis, geterpas va ekzopolis kabilarni o’z ichiga oladi (M.Pacione, 2009,62-b.).

2.Shaharlar murakkab tushuncha bo’lgani bois, ularni turli fan vakillari har xil talqin qiladilar. Masalan, iqtisod uchun shahar asosan ishlab chiqarish, eng avvalo sanoat markazi, sotsiologiya uchun o’ziga xos yashash muhiti, tarixchi uchun o’tmishdan guvohlik beruvchi joydir va h.k. Iqtisodiy geografiyada esa shahar —bu qishloq xo’jaligi bo’lmagan sohalar va ular bilan shug’ullanuvchi

⁶Genri Ford nomi va faoliyati bilan bog’liq bo’lib, XX asrdagi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishdagi yo’nalishlardan biri.

⁷Metropleks — “megalopolis”ga sinonim sifatida ishlataladi, bir necha shaharlar shahar atroflari bilan

⁸Shahar atrofi

aholini hududiy tashkil etish shaklidir; u dinamik ijtimoiy — iqtisodiy tizim (sistema) hisoblanadi.

Dunyodagi jami aholi yashaydigan manzilgohlar ikki turga bo‘linadi: shahar (shahar va shaharchalar) va qishloq aholi manzilgohlari (qishloq va ovullar). Ular bir-biridan qator belgilariga, xususan, aholi soni va zichligi, aholining iqtisodiyotda bandlik tarkibi, binolar, uy-joylar, yo‘llarning qurilish xarakteri, bajarayotgan funksiyasiga ko‘ra farqlanadi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, «shahar» tushunchasi; barcha el va yurtlarda, mamlakat va muzofotlarda aynan bir ma’noda talqin qilinmaydi, ular bunday maqomda turli davlatlarda turlicha belgilanadi. Chunonchi, islam dini mamlakatlarida shaharlar (qubbalar) avvalambor bozor va masjidlarning soni bilan belgilangan. G‘arb mamlakatlarida shaharlar aholi soni va zichligi, joylarning arxitekturasi va qurilish shakli, manzilgohning bajaradigan vazifasiga o‘xshash mezonlar orqali ajratilgan.

“Shahar” forscha so‘z bo‘lib, “qal’a” (rus tilida “gorod” – ogorodit, ya’ni o‘rab olmoq) ma’nosini anglatadi. Qadimda odatda shaharlarning ichki - markaziy qismi mudofaa devorlari bilan o‘ralgan, bu yerda saroy, hukmdorlar va ular oilalarining qo‘rg‘onlari, muhim ma‘muriy-diniy binolar, bosh maydon (registon), ba’zilarida oddiy aholi xonadonlari ham bo‘lgan va u “shahriston” deb atalgan. Darvozalar orqali ularga kirib chiqilgan. Uning atroflarida “rabod” deb ataluvchi devorlar bilan o‘ralgan boshqa qismlari ham bo‘lib, bu yerdan bog, ekinzorlar, keyinchalik oddiy aholining uy-joylari o‘rin olgan. Masalan, Xivada to‘quvchilar, kulollar, gadoylar mahallalari bo‘lgan.

Shahar-tarixan tarkib topgan aholi manzilgohidir. Shahar tushunchasi nisbiy bo‘lib, qaysi aholi manzilgohini shahar deb yuritish lozimligi borasida olimlar tomonidan hanuzgacha bir fikrga kelinmagan.

Urbanizatsiya o‘lchov birligi sifatida urbanizatsiyalashgan hududni (shahar) aniqlashtirishning quyidagi usullari bor:

1. *Aholi o‘lchami*. Urbanizatsiyalashgan hududlar qishloq joylardan katta deb tan olingen vaqtidan beri ba’zi hollarda aholi o‘lchamiga alohida qaraladi. Amalda bu shahar aholisi vaqt va makonda boshlang‘ich nuqta sifatida farqlanadi. Shvetsiyada 200 nafardan ortiq bo‘lgan aholiga ega har qanday manzil milliy urbanistik tizimda alohida o‘rin egallasa, AQSHda 2500, Shveytsariyada 10 000, Yaponiyada 30 000 dan ortadi. Bu kabi xilma-xillik sotsial kontekstdan kelib chiqadi. Shvetsiyada ko‘pgina 200 nafardan ortiq aholiga ega bo‘lgan aholi manzillariga alohida maqom berilsa, shu bilan birga aholisi zich joylashgan Yaponiya kabi mamlakatda bu kabi kam aholiga ega hududiy birlklarga maqom berilishi uning amalda shahar turlari va birlklari juda ko‘payib ketishiga olib keladi. Keyinchalik esa bu holat xalqaro taqqoslashni qiyinlashtiradi.

2. Kengaygan urbanistik hududlar konsepsiyasi birinchi marta AQSH yillik to‘plamida 1910-yilda va keyinchalik 1960-yilda Standart Metropoliten Hudud Statistikasida rivojlantirilgan. U ikki va undan ortiq Metropoliten Standart Hududini o‘z ichiga oladi (M.Pacione, 2009, 61-b.).

Hozirda Rossiyada 12 ming, AQSH da 2,5 ming, Islandiyada 200 kishi, O‘zbekistonda 7 ming, Turkmanistonda 5 ming kishi bo‘lgan aholi manzilgohi

shahar deb yuritiladi. BMT tadqiqotlarida xalqaro miqyosda aholi soni 20 mingdan, milliy miqyosda esa 5 mingdan kam bo‘lmagan aholi manzilgohini shahar deb hisoblash qabul qilingan. Shunday shaharlar ham borki ular davlat ham hisoblanadi va **shahar-davlatlar** deyiladi. Masalan, Vatikan, Singapur, San-Marino.

O‘zbekistonda qadimda poytaxtlar, yirik ma’muriy va diniy markazlar, savdo-sotiq markazlari shahar deb yuritilgan va miqdoriy ko‘rsatkichlar asos qilib olinmagan. Sobiq Ittifoq tarkibiga kиргач bir necha bor shahar maqomi berish tartib-qoidalari qabul qilindi. 1972 yildan buyon eng kamida 7 ming aholiga ega bo‘lgan (ungacha 12 mingdan kam bo‘lmasligi lozim edi) hamda ular aholisining 2/3 qismi qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lmagan sohalarda band bo‘lgan aholi manzilgohi **shahar** deb yuritiladi.

Boshqaruv (ma’muriy) nuqtai nazaridan shahar aholi manzilgohlari respublikaga, viloyatga va tumanga bo‘ysunuvchi shaharlarga ajratiladi.⁹

Respublikaga bo‘ysunuvchi shaharlarga aholi soni 500 mingdan ortiq bo‘lgan yirik ma’muriy, iqtisodiy, madaniy markazlar kiradi. Odatda bunday shaharlar qatoriga poytaxt shaharlar, millioner shaharlar, muhim iqtisodiy va harbiy strategik ahamiyatga ega bo‘lgan shaharlar kiradi, masalan, O‘zbekistonda Toshkent shahri, Qozog‘iston Almati, Astana shaharlari shular jumlasidandir.

Viloyatga bo‘ysunuvchi shaharlar –aholi soni 30 mingdan kam bo‘lmagan, muhim sanoat ahamiyatiga ega bo‘lgan, iqtisodiy va madaniy markazlardir. Ba’zan, aholisi 30 mingga yetmasada, aholi soni jadal o‘sayotgan, alohida sanoat, madaniy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan shaharlar ham ushbu toifaga kiritiladi. Bunga Qoraqalpog‘iston Respublikasi va barcha viloyat markazlari, ulardan tashqari, masalan, Kattaqo‘rg‘on, Chirchiq, Taxiatosh, Kogon kabi yirik shaharlar kiradi. O‘zbekistonda hozir ularning soni 23 ta.

Tumanga bo‘ysunuvchi shaharlar jumlasiga sanoat korxonalari, uy-joy fondi, rivojlangan ijtimoiy-madaniy muassasalari, savdo shahobchalari, umumi ovqatlanish va maishiy xizmat ob’yektlariga ega bo‘lgan, aholisi 7 mingdan kam bo‘lmagan, aholisining 2/3 qismi qishloq xo‘jaligiga tegishli bo‘lmagan sohalarda band bo‘lgan shaharlar kiradi.

Ayrim hollarda yirik shaharlar boshqaruvi tarkibiga hududiy jihatdan ushbu shaharga tegishli bo‘lmasada, rivojlanishi (boshqaruvi) shahar bilan bog‘liq bo‘lgan bir yoki bir necha shahar, shaharcha yoki qishloq ham kiritiladi va u **shahar kengashi** deb ataladi. Samarqand shahri o‘z atrofidagi Xishrav, Kimyogarlar, Farhod kabi shaharchalar bilan Samarqand shahar kengashiga, Nurobod, Krasnogorsk shaharchalari Angren shahar kengashiga qaraydi.

Shaharchalar ham shahar aholi manzilgohlari qatoriga kiradi. **Shaharcha**-sanoat korxonalari, kommunal xo‘jalik, qurilish, temir yo‘l stansiyalari hududida joylashgan, aholi soni 2 mingdan kam bo‘lmagan va ular oila a’zolarining 2/3 qismi noqishloq xo‘jalik sohalarida band bo‘lgan aholi manzilgohlaridir. Ba’zi hollarda, alohida ahamiyatga ega bo‘lgan, sanoat korxonasi, davolanish yoki dam olish muassasasi bo‘lgan, qulay ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga ega

⁹ Shaharsozlik kodeksi.-T., 2006.

bo‘lgan, aholisi 2 mingga yetmagan aholi manzilgohi ham shaharcha deb yuritilishi mumkin.

Ko‘pgina xorijiy mamlakatlarda shahar o‘z ma’muriy hududiy chegaralari doirasida **yuridik shahar** deb ataladi. Ushbu doiradagi aholi mazkur shahar aholisi hisoblanadi. Ko‘pincha, aholi shahar atrofiga kelib o‘rnashadi, ayniqsa, qulay yo‘l bo‘ylari tez o‘zlashtiriladi. Ya’ni, aslida, shahar o‘z chegarasidan atrofda ham davom etadi, bunday shahar **geografik shahar** deb ataladi¹⁰, aholi soni esa statistik ma’lumotlarda “shahar atrofi bilan” deb ko‘rsatiladi. Masalan, dunyodagi eng yirik shahar Tokio bo‘lib, unda 13 mln., atrofi bilan 35 mln. aholi yashaydi.

Dunyoning bosh, etakchi shaharlari ro‘yxatini olimlar, tashkilotlar turlicha berishadi. Buning asosiy sababi shundaki, bunday ulkan shaharlar aholi soni to‘g‘risidagi ma’lumotlarni olish murakkab. Aholi ro‘yxati ham turli vaqtlarda o‘tkaziladi, qolaversa, shahar tushunchasining o‘zi ham turlicha qabul qilingan, ayrim shaharlar chegarasidagi kichik shaharlar hududi qo‘silib ketib, ba’zi shaharlarda ularning aholisi qo‘sib hisoblansa (aglomeratsiya hisobida), ayrimlarida qo‘sib berilmaydi, shuningdek, shaharga kelgan migrantlar, va shahar chetiga ko`chib kelib joylashib olganlar, mehmonlar hisobini olish ham mushkul.

Respublikamizda shahar hududidan foydalanish, qurilish ishlarini olib borish, chegaralarini belgilash O‘zbekiston Respublikasi shaharsozlik kodeksida belgilangan tartib-qoidalar orqali amalga oshiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Shaharlarni vujudga kelish bosqichlarining asosiy xususiyatlarini ta’riflang.
2. Shahar maqomi berish tartibi nima uchun turli mamlakatlarda turlicha, buning sabablarini aniqlang.
3. O‘zbekiston shaharlarini ma’muriy boshqaruvini boshqa davlatlar bilan taqqoslang.

3-Mavzu: Shahar hosil qiluvchi asosiy omillar.

1. *Shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar.*
2. *Shaharlarning shakllanishida geografik o‘rinning roli.*
3. *Shaharlarning genetik tipologiyasi.*

Tayanch iboralar: *geografik o‘rin, o‘lik shahar, “eski” va “yangi” shahar, “sharqona urbanizatsiya”, resurs shahar, sanoat shahri, shaharlar to‘ri, genetik tipologiya.*

1. Shaharlar duch kelgan yerda, o‘z-o‘zidan vujudga kelavermaydi, ular qulay geografik o‘rinda, aholi ehtiyojiga ko‘ra, turli omillar ta’sirida shakllanadi. Dastlabki shaharlarning shakllanishida tabiiy sharoit muhim rol o‘ynagan, shaharlar asosan issiq mintaqalarda, sug‘orma dehqonchilik rivojlangan yerlarda paydo bo‘lgan.

Insoniyat hayoti tarixida uch asosiy o‘zgarishlar yuz bergen:

¹⁰Мерфи Р. Американский город. Пер. с английского. –М., 1972. Б-10.

1- m.avv. 7000 yillikda qishloq xo'jaligining rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan inqilob va Iroqdagagi Jarmo, Isroildagi Jericho kabi neolit davri manzilgohlari rivojlanishi bo'lgan.

2- sanoatdan oldingi inqilob bo'lib, u shaharlarni yuzaga keltirgan.

3- XVIII-XIX asrlardagi sanoat inqilob bo'lib, bizning hozirgi shaharlarimiz ilk ko'rinishini yaratib bergen. Bu shaharlar hozirgi postindustrial shaharlargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Atrof-muhit, topografiya, iqlim, ijtimoiy ahvol va tabiiy resurslar ilk shaharlar o'sishga asosiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar bo'lganligini biz Yaqin Sharq shaharlarining Tigr va Evfrat daryolari oralig'ida joylashganligi, daryolar shaharlarni nafaqat suv, balki, unumdon tuproq bilan ham ta'minlanganligida ko'rishimiz mumkin (M.Pacione, 2009, 37-b.).

Agar xaritaga qarasak, tabiiy sharoiti noqulay bo'lgan o'lkalarda, cho'l, tog' yoki sovuq mintaqalarda ularning nihoyatda siyrak joylashganini ko'ramiz. Qadimda shaharlar savdo —sotiq va hunarmandchilik negizida paydo bo'lgan. Keyinchalik bunga eng ko'p sanoat va transport sababchi bo'lgan. Ko'p hollarda garchi tabiiy sharoit noqulay bo'lsada, tabiiy resurslarni o'zlashtirish asosida ko'plab shaharlar vujudga kelgan. Qazilma boyliklarni o'zlashtirish asosida shakllangan shaharlarni ilmiy adabiyotlarda «resurs shaharlar» deb ham yuritiladi. Bunday shaharlar, odatda, o'z atrofi, qishloq joylar bilan kam bog'langan bo'ladi. Ularning nomlari ham ko'pincha kon nomini anglatadi, masalan, Gazli, Jezqazg'an, Toshko'mir, Magnitogorsk va boshqa resurs shaharlar odatda kichik bo'ladi, agar shahar hayoti shu resurs bilangina bog'liq bo'lsa, resurs tugagach shahar inqirozga uchrashi mumkin. Lekin, ko'p hollarda bunday shaharlarda boshqa tarmoqlar shakllanib, uning iqtisodiy asosini tashkil etadi va shahar rivojlanishda davom etadi. Masalan, Angren shahri ko'mir konini qazib olish asosida vujudga kelgan "resurs shahar" bo'lgan, keyinchalik kaolinni qayta ishlash, chinni ishlab chiqarish, Angren IESi faoliyati bilan u sanoat shahriga aylandi. 2013 yilda Angren iqtisodiy industrial zonasining tashkil etilishi uning rivojlanishi uchun yana bir muhim omil bo'ldi.

Shaharning vujudga kelishi va rivojlanishining muhim omilidan biri-aholi bo'lib, u shaharning tarkibiy qismi hisoblanadi. Aholisiz shahar bo'lmaydi, shaharning o'chami – katta-kichikligi ham aholi soni bilan belgilanadi. Aholining tabiiy va mexanik o'sishi, qishloqlarning shaharga aylanishi shaharning o'sishiga ta'sir etadi va aksincha. MDH davlatlari mustaqillikka erishgach, Rossiyaning shimoliy sovuq o'lkalaridagi shahar va shaharchalardan aholi ko'plab markazga ko'chib ketib, ular "bo'shab" qoldi. Kalkutta, Lagos, Shaxnay kabi shahar va aglomeratsiyalar esa aksincha atrofdan ko'plab aholini yig'ib olib yiriklashib ketmoqda.

Shahar aholisi soni tabiiy o'sish, aholi migratsiyasi va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar hisobiga o'zgarib boradi.

Jahon miqyosida shaharlarning tez ko'payishi va jadal rivojlanishiga ta'sir etadigan muhim omil-**sanoatdir**. 1780- yillarda ro'y bergan sanoat inqilobi natijasida sanoat shaharlari (industrial shaharlar) vujudga kela boshladи. Hozirgi kunda yer yuzidagi barcha shaharlarda sanoat korxonalari mavjud. Ayrim shaharlar sof sanoatga ixtisoslashgan bo'ladi: Chirchiq, Bekobod, Olmaliq va h.k. Ayniqsa, ishlab chiqarishni

ijtimoiy tashkil etish shakllari-ixtisoslashuv, kooperatsiya, mujassamlashuv va boshqalar asosida shaharlar va ularning tizimlari shakllanadi. Mamlakatlardagi sanoat ishlab chiqarishini asosiy qismini shaharlar beradi.

Shaharlarning ajralmas tarkibiy qismidan biri – **transport** hisoblanadi. N.N.Baranskiy shaharlar yo'llar bilan birga hududning asosi – “qovurg‘asini” tashkil etadi, deb hisoblaydi.¹¹ Shaharlarning ko‘philigi yo'llar bo‘ylarida, ularning chorrahalarida vujudga keladi. Transport rivojlanishi bilan shahar hududi ham, yer yuzida ularning tarqalish hududi ham kengayib boradi, barcha shaharlar bir-birlari bilan transport yo'llari orqali bog‘lanib, **shaharlar to‘rini** hosil qiladi.

XIX asrda shaharlar rivojlanishiga FTI (texnologik inqilob) ta’sir eta boshladi. Shahar hosil qiluvchi tarmoqlar sifatida ilm-fan, texnika chiqa boshladi. Bu esa ko‘plab aholini o‘ziga jalgan etib, shaharlar juda yiriklashib ketdi.

2. Shaharlarning geografik o‘rni deganda, biz shaharlarning atrofidagi geografik ob’yektlarga nisbatan joylashgani va bu ob’yektlarning shahar rivojlanishiga ta’sirini tushunamiz.

Shaharning geografik o‘rni vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin va dunyoning eng yirik shaharlari ham o‘z darajasini o‘zgartirishi mumkin. Resurslarning kamayishi, iqlimi o‘zgarishlar, qurg‘oqchilik oqibatida qishloq xo‘jalik mahsulotlari taqchilligi va siyosiy o‘zgarishlarning barchasi shaharning holatiga ta’sir ko‘rsatadi. Ikkilamchi omillar sifatida esa shahar va shaharchalarning o‘rni bo‘lib, hududiy birlik egallab turgan joyning tabiiy xususiyatlari uning boshlang‘ich va keyingi rivojini ko‘rsatib beradi. Ammo, rivojlanish mobaynida xuddi shu o‘rin shahar o‘sishi va kengayishi uchun cheklovchi omil bo‘lib qolishi mumkin. Atmosfera ifloslanishi, suv ta’minoti muammolari, transport yo‘nalishidagi o‘zgarishlar ijobjiy joylashuvni salbiy tomonga o‘zgartirishi mumkin. (M.Pacione, 2009. 50-b.)

Shahardan tashqarida, uning yon atrofida o‘rnashgan geografik ob’yektlar tog‘, ko‘l, daryo, yo‘l, kon, boshqa aholi manzilgohi, qishloq xo‘jaligi dalalari, davlat chegaralari, elektr stansiyalari, sug‘orish inshootlari, rekreatsiya ob’yektlari va hokazolar bo‘lishi mumkin. Ularning shaharga ta’siri, tarixiy va ayni paytda iqtisodiy mazmunga ega bo‘lishi kerak. IGO‘ ning tarixiyligi shundaki, bu o‘rinning qulay yoki noqulayligi davr o‘tishi bilan o‘zgaruvchan, bir vaqt qulay bo‘lgan o‘rin keyinchalik noqulay va aksincha bo‘lishi mumkin. Biroq, umumiy qonuniyat shundan iboratki, shaharlar o‘z iqtisodiy geografik o‘rinlarini yaxshilashga intiladilar.

Shaharning iqtisodiy geografik o‘rni ham murakkab, uning ichida transport, gidrografik, demogeografik, agrogeografik kabi yo‘nalishlar mavjud. Shubhasiz, bularning orasida eng muhim transport geografik o‘rindir.

N.Baranskiy IGO‘ning uch masshtabga egaligini ta’kidlaydi: makro, mezo va mikrogeografik o‘rin.¹² Bu bosqichlarning hududiy ko‘lami va qamrovi bir xil emas. Masalan, mikro-geografik o‘rin shaharning bevosita o‘rnashgan joyi, uning eng yaqin atrofi bo‘lsa, mezo — geografik o‘rni esa shaharning

¹¹ Н.Баранский. Об экономико-географическом изучении города.-М., 1956. С-21.

¹² Лаппо Г.М.География городов. М., ВЛАДОС, 1997.Б-69.

nisbatan kengroq va kattaroq hududdagi mavqeidir; makro — geografik o‘rin o‘rganilayotgan shaharning yanada ulkanroq hududdagi holatini anglatadi. Bu yerda shuni unutmaslik lozimki, muayyan bir shaharning mezo yoki makrogeografik o‘rni boshqa shahar uchun (hatto ular qo‘sni joylashgan bo‘lsa ham) hudud ko‘lami jihatidan to‘g‘ri kelmaydi. Bu shaharning katta - kichikligi, bajaradigan funksiyasiga bog‘liq. Masalan, Toshkentning mezogeografik o‘rni (u Markaziy Osiyo mintaqasi bilan belgilanishi mumkin) Chirchiq yoki Bekobodning, Namangan yoki Qarshining mezogeografik o‘rniga muvofiq kelmaydi; aksincha, bu shaharlar uchun Markaziy Osiyo makrogeografik mazmunga ega bo‘lishi mumkin.

Toshkent viloyatidagi Bo‘ka shahrining makrogeografik o‘rni esa juda nari borsa, Toshkent viloyati va unga tutash bo‘lgan kichik hududlar doirasida belgilanadi. Axir, Bo‘kaning rayon markazi, kichik -shahar ekanligini Qиргизистон yoki Tojikiston, Orolbo‘yi yoki Farg‘onada hamma bilmaydi-da.

Shaharning vujudga kelishi, aynan shu joyda o‘rnashganligiga eng avvalo uning mikrogeografik holati sababchi bo‘ladi. "Bu tog‘yonbag‘ri, daryoning quyilish joyi yoki uning qирг‘ог‘и, tepalik va boshqa joyida bo‘lishi mumkin. Vujudga kelgan shaharning keyinchalik gurkirab rivojlanishida esa uning mezo va makrogeografik o‘rni katta rol o‘ynaydi. Demak, agar mikrogeografik o‘rin noqulay bo‘lsa shahar xuddi shu joyda vujudga kelmagan bo‘lardi (bunday qadimi shaharlar xarobalarini Panjakent, Axsi, Nasaf, Pop, Kosonsoy, Qiyot va boshqa joylarda ko‘rish mumkin). Ba’zi shaharlar, masalan, Chust, Denov, G‘ijduvon, Nurota, Piskent, Xiva kabilar juda katta tarixga ega bo‘lishiga qaramay, ular hamon kichik shahar darajasida qolmoqdalar. Ehtimol, buning sababi, ularning mezogeografik o‘rnini noqulayligi bo‘lsa ajab emas. Ayni vaqtda, uncha katta tarixga ega bo‘lmagan Navoiy yoki Chirchiq esa allaqachon «yuz minglik» chegarani bosib o‘tgan yirik shaharlardir. Albatta, bunga ularning mezogeografik o‘rnini qulayligi katta ta’sir qilgan.

Shaharlar iqtisodiy geografik o‘rnini o‘rganishda ayniqsa, Toshkent, Xo‘jand (Aleksandr Es-Xate), Bekobod, Stanbul (Konstantinopol, Vizantiya), Kiev, Volgograd, Samara, Moskva, Sankt-Peterburg, Buxoro va Samarqand, Tbilisi, Novosibirsk misollariga murojaat kilish samarali natijalar beradi. Shu bilan birga talabalarning o‘zlari ham istagan shaharlarining iqtisodiy geografik o‘rnini ochib berishlari kerak. Biroq, eng muhimi iqtisodiy geografik o‘rin —bu shaharlarning iqtisodiy geografik ta’siri va tavsifi emas, aksincha u o‘rganishning, tahlil qilishning maxsus usuli, iqtisodiy geografik bilimning «kaliti» ekanligini unutmaslik lozim. Ana shundagina, biz nima uchun mazkur shahar, xuddi shu joyda vujudga kelgan va rivojlangan, nima uchun u shunday vazifalarni bajaradi va bu erda sanoatning shu tarmoqlari rivojlangan kabi jumboq savollarga javob topa olamiz.

Xuddi shu ma’noda, Buxoroyi sharif va Sayqali ro‘yi zamin Samarqandning tarixiy «musobaqasini», Movorounnahrning dorulsaltanati bo‘lishga talashganligini, Soxibqiron Amir Temurning Samarqandni o‘zining

buyuk imperiyasining poytaxti, Somoniylarning esa Buxoroni «Qubbai islom» qilinishini o'rganish qiziqarli bo'lsa kerak.

Tarixdan ma'lumki, geografik o'rni qulay bo'lgan shahar garchi u vayron bo'lsada, bir necha bor qayta tiklangan yoki o'rnida yangi shahar barpo bo'lgan. (Toshkent, Afrosiyob). Ayrim shaharlar esa xarobaga aylanib ulardan faqat tepaliklar qolgan. Masalan: Troya, Xarappa, O'tror va b.

Ilmiy adabiyotlarda yana "o'lik shaharlar" degan iborani uchratamiz, ular mavjud-ku, turli sabablarga ko'ra aholi yashamaydi: Chernobil AESi halokati tufayli Pripyat shahri, Angara daryosi irmog'i Kova rayonidagi (Chertova kladbishe) bir necha shaharcha kasallik tarqalishi oqibatida, nenetslar o'lkasidagi Xalmer-YU (o'liklar vodiysi) koks ko'mirini qazib olish asosida vujudga kelib, kon istiqbolsiz bo'lgani bois tashlab ketilgan. Yaponiya g'arbiy qirg'oqlari yaqinidagi orolda Gankejima shahri avval dengizdan ko'mir, keyin neft qazib olish asosida paydo bo'lib, 1974 -yilda kompaniya ish faoliyatini bekor qilgach, aholi shaharni tashlab, ko'chib ketgan. AQSHda 250 ga yaqin "o'lik shaharlar" bo'lib, ularni ba'zan kinematografistlarga filmlarni suratga olish uchun yo'qlab borishadi.

3. Shaharlar ma'lum sabab, omil asosida vujudga keladi. Ularning paydo bo'lishi qulay geografik o'rin bilan bir qatorda turli xil qazilma boyliklarni qazib olish, ilmu —fan, rekreatsiya, savdo - sotiq, sanoat tarmoqlari, transport kabilarning rivojlanishi bilan bog'lik. Shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning eng muhim hususiyati shundaki, ularning ahamiyati, ta'sir doirasi mazkur aholi manzilgohidan chetga chiqadi.

Shaharlarning aksariyati bizning sharoitimidza, ya'ni dehqonchilik rivojlangan mamlakatlarda, qishloqlar asosida tashkil etiladi; ular muayyan talab darajasiga yetgandan so'ng qonuniy ravishda bu rasmiy maqomni olishadi. Shaharlarning bunday genetik xususiyatlari urbanizatsiya jarayonining, ayniqsa, qishloq urbanizatsiyasining «sharqona» rivojlanishidan darak beradi.

Shaharlar kelib chiqishiga qarab, «yangi» va «eski» shahar bo'lishi mumkin. Biroq bu tushunchalar nisbiydir. Sababi, yangicha biz sobiq sho'rolar davrida vujudga kelgan shaharlarning barchasini «yangi shaharlar» guruhiba kiritar edik. Hozir esa yangi shaharlarni mustaqillik davri bilan belgilash to'g'riqadir.

Biroq, aholi manzilgohining yuridik ravishda shahar maqomiga ega bo'lishi uning xaqiqiy yangilagini ifodalamaydi. Chunki bunday aholi yashaydigan joylar qadim — qadimdan mavjud. Masalan, Chust shahri so'nggi marta shahar unvonini rasmiy ravishda 70 - yillarda oldi, vaholanki uning real tarixi bir necha yuz yilliklarni o'z ichiga oladi. Xuddi shunday, G'ijduvon, Pskent, Nurota, Rishton va hokazolar ko'p yillik tarixga ega.

Aslini olganda, yangi shahar deyarli «bo'sh» joyda, yaqinda barpo bulgan, arxitektura qurilishi, obodonchiligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga eski qishloqning yangi yirik qurilish tufayli o'z qiyofasini tubdan o'zgartirishi, aholi sonini bir necha marta ko'paytirishi ham uning yangi shahar deb atalishiga asos bo'la bo'ladi.

Shaharlarning kelib chiqishi, ularning genetik xususiyatlarini o‘rganish tarixiy yondashuvni talab qiladi. Ana shunday tarixiy tahlil yordamida ularning o‘tmishi va hozirgi holati baholanadi. Bu esa, o‘z navbatida, shaharlarni bashorat qilishga (prognozlashga) ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shaharlar turli tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar va shart-sharoitlar ta’sirida vujudga keladi. Albatta shaharning shakllanishida yagona bir omil ta’sir etib qolmaydi, biroq u yetakchi bo‘lishi mumkin. Shuni hisobga olib, quyidagi genetik tipologiyani tuzish mumkin:

- 1.Konlarning o‘zlashtirilishi asosida-Gazli, Uchquduq, Muborak.
- 2.Transport tugunlari yoki temir yo‘l stansiyalarida-Yangiyo‘l, Turkmanboshi (Krasnovodsk), Xovos.
- 3.Qo‘riq yerlarning o‘zlashtirilishi asosida- Astana (Aqmola, Selinograd), Yangier, Baxt.
- 4.Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishslash negizida-Pskent, Oqqo‘rg‘on, Bulung‘ur.
- 5.Gidroenergetik resurslarni o‘zlashtirish asosida-Norak, Bratsk, Chirchiq.
- 6.Rekreatsiya va turizm asosida- Chorbog‘, Suxumi, Kislovodsk va b.
- 7.Ilm-fan asosida-Zelenograd, Ulug‘bek, Obninsk.

Savol va topshiriqlar

1. Ilk shaharlar qayerlarda vujudga kelgan?
2. Qadimgi shaharlarning vujudga kelishida qanday omillar asosiy o‘rin tutgan?
3. Shaharlarning shakllanishida geografik o‘rining rolini tushuntiring.
4. Qadimgi shaharlarga misollar keltiring.
5. O‘zbekiston shaharlarining shakllanishida qanday omillar ustun turadi?

4-Mavzu: Shaharlar tasnifi

1. *Shaharlarni tiplarga ajratish.*
2. *Shaharlar tasnifi.*
3. *Sipfa-Styuart qoidasi.*

Tayanch iboralar: shaharlar tasnifi, millioner shahar, tuman markazi, shaharlar iyerarxiyasi, shaharlar gipertrofiyasi, “birinchi” shahar.

1. Yer yuzida minglab shaharlar mavjud va hech biri ikkinchisiga o‘xshamaydi. Ularning barchasini bir vaqtida o‘rganish imkoniyati yo‘q. Shu vajdan shaharlarni turli ko‘rsatkichlariga ko‘ra turlarga (tip) ajratish yaxshi natija beradi. Shaharlar tipologiyasi tasniflashga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, uni ham o‘z ichiga oladi. G.Lappo tasniflashni tipologiyaning boshlanishi deb hisoblaydi¹³. Agar tasniflash biror miqdoriy ko‘rsatkichga asoslansa, (E.Alayev bo‘yicha), tipologiya bir qancha sifat ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi. Tipologiya shaharlar haqidagi bilimlarni ham umumlashtiradi, ham

¹³Лаппо Г.М.География городов. –М., ВЛАДОС, 1997. Б-39.

chuqurlashtiradi. Umumlashtirishi shundaki, o'xshash belgilari asosida bir guruhga kiritiladi, chuqurlashtirilishi shundaki, har bir guruhdagi shaharlarning xususiy, farqli tomonlarini aniqlash oson bo'ladi. Shaharlar qanchalik yirik bo'lsa va o'ziga xos qirralari qanchalik aniq ifodalansa, uni biror turga kiritish shuncha qiyin bo'ladi. Masalan, Toshkent yoki Samarqand shahri boshqa birorta ham shahar bilan umumiyl xususiyatga ega emas. Shuning uchun, yirik shaharlar monografik tarzda, kichik shaharlar esa tipologik holda o'rganilgani ma'qul.

Geourbanistikada bir qancha shaharlar tipologiyasi ishlab chiqilgan. Shaharlarni geografik o'rniغا ko'ra turlarga ajratish ularning umumiqtisodiy belgilarini aniqlash imkonini beradi. Bu jihatdan ular quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- transport chorrahalarida joylashgan shaharlar;
- yirik tog'-kon rayonlarida joylashgan shaharlar;
- daryobo'yи shaharlari;
- intensiv sug'orma dehqonchilik rayonlarida joylashgan shaharlar;
- dengizbo'yи shaharlari;
- qayta ishlovchi sanoat rayonlarida joylashgan shaharlar va b.;

Shaharlar har xil omillar ta'sirida vujudga kelib, o'ziga xos vazifalarni bajarishga ixtisoslashadilar. Dastlabki shaharlarning uzoq, o'tmishda paydo bo'lishi ijtimoiy mehnat taqsimoti ta'sirida bo'lsa, ularning funksional tiplari hududiy mehnat taqsimotining natijasidir.

Shaharlar bajaradigan vazifalariga ko'ra turliligi ularning ayni paytda katta -kichikligini ham belgilab beradiki, bu shaharlar geografiyasidagi muhim qonuniyatlardan biridir. Demak, shaharlarning katta — kichikligiga qarab ularning funksiyasi tashkil topmaydi; aksincha, shaharlarning funksiyasi, iqtisodiy yo'nalishi aksariyat hollarda ularning yirikligini ifodalaydi.

Shaharlar o'z ko'lamiga qarab eng avvalo 3 toifaga bo'linadi (umuman, bunday «uch o'lchovlik» barcha mavjudotlarga ham xos): katta, o'rta va kichik. Biroq, bu tushunchalar tarixiy — geografik nuqtai nazardan nisbiydir. Masalan, bir vaqtlar yirik hisoblangan shahar hozirgi davrda bunday bo'lmasligi aniq. Ayni paytda shaharlarning katta — kichikligini belgilovchi miqdoriy ko'rsatkichlar ham hamma vaqt va barcha mamlakatlarda bir xil emas. Tabiiyki, uzoq qishloq aholisi uchun tuman markazi ham ancha yirik shahar hisoblanadi. Ammo, mamlakat va uning poytaxti darajasidan qaraganda hatto ba'zi viloyat markazlari ham ancha kichik ko'rindi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, geografik taqqoslash va ilmiy tadqiqotlarni bajarishda barchaga xos bo'lgan umumiyl mezon kerak, ya'ni shaharlarning yiriklik kategoriyasi, sub'ektiv va mahalliy qarashlaridan qatiy nazar, hammaga bir bo'lishi shart.

Shu nuqtai nazardan yondashganda yirik yoki katta shaharlar aholisi 100 ming kishidan ortiq, o'rta shaharlarda 50-100 ming va kichik shaharlarning har birida kamida 50 ming kishigacha aholi bo'lishi kerak. Bunday tasnif oddiy va barchaga tegishlidir. Maxsus ilmiy tadqiqotlarda esa shaharlar tasnifi ancha keng turlangan bo'ladi:

10 minggacha -mayda shahar
10-20 ming-kichik shahar
20-50 ming-«yarim o‘rta» shahar
50-100ming-o‘rta shahar
100-250ming-katta shahar
250-500ming-yirik shahar
500ming -1mln.-eng yirik shahar
1mln. va undan ortiq-millioner shahar.

Albatta, shaharlarning bunday miqdoriy ko‘rsatkichlari tasodifan bo‘lmay, u ma’lum qonuniyatlarga ham asoslanadi. Chunonchi, I-sinf shaharlari ko‘pincha temir yo‘l stansiyalari yoki kichik resurs shaharchalaridan tashkil topsa, II -bosqich asosan resurs shaharlar, III -si esa deyarli batamom tumanlarning ma’muriy markazlaridan iborat. Bu toifadagi shaharlar qisman IV-sinfda ham bor. Ammo V- sinfdan to‘la to‘kis viloyat markazlari joy oladi. Shunday qilib, shaharlar to‘ri xuddi armiya tizimidagidek, turli bosqichdagi «qo‘mondonlarga» o‘xshaydi. Ularning bunday pog‘onasimon joylashishi shaharlar **ierarxiyasini** vujudga keltiradi. Ierarxiya shakli qancha to‘g‘ri va to‘la bo‘lsa, mamlakat yoki boshqa bir hudud ham ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan shunga muvofiq mukammal shakllangan bo‘ladi.

“Yuz minglik“ chegaradan oshgan shaharlarga alohida e’tibor qaratiladi, chunki, ularda sof shaharlarga xos bo‘lgan xususiyat va belgilar aniq ifodalangan bo‘ladi. Ishlab chiqarish, transport, xizmat ko‘rsatish muassasalari yuqori darajada taraqqiy etgan, shahar infratuzilmasi, arxitekturasi, aholi turmush tarzi, umuman, har tomonlama “shahar” qiyofasini oladi. Ammo, shuni ham ta’kidlash joizki, so‘nggi yillarda global miqyosda aholi sonidan qat’iy nazar, shaharlar muayyan sohaga chuqur ixtisoslashib bormoqda va “dunyoviy shaharlar”ning roli ortib bormoqda.

Globalizatsiya jarayoni shaharlar o‘rtasidagi farqlarni kuchaytirib, ularning ichidagi sektorlar (sohalar) differensiatsiyasiga olib keladi. Bu urbanizatsiya jarayonidagi notenglikning yangi ko‘rinishi bo‘lib, shaharlar o‘lchami iyerarxiyasiga deyarli mos kelmaydi (M.Pacione, 2009,128-b.).

Maxsus ilmiy adabiyotlarda Zipfa-Stuart qoidasi mavjud bo‘lib, u hudud shaharlarining bir tartibda to‘g‘ri joylashishini nazarda tutadi, Masalan, ikkinchi shahar birinchi shahar aholisining yarmi, uchinchi shahar uning 1/3, to‘rtinchisi — 1/4 aholisiga ega bo‘lishi kerak. Biroq, bu g‘oya hayotda to‘laligacha o‘z isbotini juda kam holda topgani uchun, u gipoteza darajasida talqin qilinishi mumkin.

Shunga qaramay, yuqoridagi qoida ma’lum ahamiyat kasb etadi. Har qalay mamlakat o‘z shaharlar to‘ri tarkibi va tizimini ana shunday zanjirsimon, pog‘onasimon tartibda shakllantirishga harakat qilishi va o‘zining mintaqaviy siyosatida amalga oshirishi maqsadga muvofiqli. Sababi— mamlakat aholisining ko‘pchilik qismini uning bir yoki ikki yirik shahrida to‘planishi ham (bu shaharlar gipertrofiyasi deyiladi), yoki, aksincha, aholining juda ko‘p mayda shaharlarda tarqalishi ham yaxshi emas. Tabiiyki, ikkinchi holda mamlakat hududiy iqtisodiy jihatdan

rivojlanmagan bo‘ladi. Shaharlar ierarxiyasini piramidasimon ham tasavvur kilish mumkin. U yoki bu hudud uchun tuzilgan piramida ayni paytda turli yiriklikdagi shaharlar rivojlanishi bilan bog‘liq muammolarni aks ettiradi.

Shaharlar klassifikatsiyasida «birinchi» va «ikkinci» shahar tushunchalari mavjud, masalan, O‘zbekistonniig birinchi shahri uning poytaxti Toshkent bo‘lsa, uning ikkinchi darajasidagi shahri Samarqanddir (hozirgi kunda bu mavqega Namangan da’vogarlik qilmoqda).

Umuman, respublikamizda 18 ta “yuz minglik” marradan oshgan yirik shaharlar bor, unga Bekobod da’vogarlik qilmoqda (1-jadval).

O‘rta shaharlarga Asaka, Bekobod, Beruni, Guliston, Denov, Zarafshon, Kattaqo‘rg‘on, Kogon, Koson, Kosonsoy, Parkent, To‘rtko‘l, Urgut, Xiva, Xo‘jayli, Chimboy, Chortoq, Chust, Shahrixon, Yangiyo‘l (jami 20 ta) kiradi. Bularning orasida faqat Guliston viloyat markazi, qolgan shahar va shaharchalar kichik, ya’ni I - III sinflarga mansubdir.

1-jadval

Respublika katta va yirik shaharlari aholi sonining o‘sishi (1959-2016 yy.)

Shaharlar	aholi soni, ming kishi						
	1959 yil	1979 Yil	1989 yil	2000 Yil	2005 yil	2008 yil	2016 yil
Angren	55,8	105,8	131,0	129,0	129,3	133,4	149,8
Andijon	130,9	229,7	290,5	334,3	352,6	363,8	416,3
Buxoro	69,8	184,8	222,2	239,1	238,6	241,8	250,6
Jizzax	15,7	68,4	104,2	128,9	136,5	140,9	167,4
Marg‘ilon	95,2	110,2	124,1	156,0	165,1	172,3	195,8
Navoiy	5,4	83,1	105,5	140,9	122,3	124,6	133,6
Namangan	123,5	226,6	304,2	386,2	408,5	425,5	493,3
Nukus	31,9	106,9	168,5	206,7	258,1	263,8	301,3
Olmaliq	40,5	101,0	113,9	114,7	116,7	121,1	124,3
Samarqand	196,5	470,2	364,0	361,1	361,2	367,1	491,6
Termiz	22,1	56,0	82,0	113,5	120,8	127,4	140,1
Toshkent	911,9	1754,5	2102,0	2135,5	2128,9	2173,2	2393,2
Urganch	76,2	98,1	126,4	139,2	136,3	135,1	138,6
Farg‘ona	80,2	173,0	198,3	185,2	184,5	188,8	271,0
Chirchiq	65,6	131,2	156,4	143,3	140,7	142,2	151,8
Qarshi	19,7	107,4	154,7	201,3	212,2	223,1	254,2
Qo‘qon	105,1	151,1	179,5	197,4	203,5	208,7	239,9
Shahrisabz	16,4	32,7	52,4	87,1	91,1	92,7	103,5

Jadval respublika statistika Bosh boshqarmasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

Shu o‘rinda aytish lozimki, 2009 yil respublikamizdagi aholi soni ko‘p va kelgusida shahar maqomini olish imkoniyatlari katta bo‘lgan 965 ta qishloqlarga shaharcha maqomi berildi. Avval shaharchalar 114 ta bo‘lgan

bo‘lsa, endilikda esa 1079 tani tashkil etdi. Bu esa o‘z navbatida ularni tasniflashda qiyinchilik tug‘diradi va real holatni ko‘rsatmaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Shaharlarni tasniflashning bosh maqsadi nimaga qaratilgan?
2. Oddiy va murakkab tasniflashdan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
3. O‘zbekiston shaharlarini tasniflab, shaharlar piramidasini tuzing.

5-Mavzu: Urbanizatsiya shaharlarning funksiyalari

1. Shaharlarni turli xususiyatlariga ko‘ra tiplarga ajratish.
2. Yangi va eski shaharlar.
3. Shaharlarni xududiy mehnat taqsimotida tutgan o‘rni.
4. Ixtisoslashish darajasini aniqlash mezonlari.
5. Birinchi va ikkinchi gurux shaharlar va poytaxt shaharlarining o‘zgarishi.

Tayanch iboralar

Resurs shaxarlar, yangi shaharlar, eski shaharlar, shaharlar ixtisoslashuvi, funktsional tiplari, poytaxt shaharlar muammosi.

Shaharlar ma’lum sabab, omil asosida vujudga keladi. Ularning paydo bo’lishi qulay geografik o’rin bilan bir qatorda turli xil qazilma boyliklarni qazib olish, ilmu-fan, rekreatsiya, savdo-sotiq, sanoat tarmoqlari, transport kabilarning rivojlanishi bilan bog’liq. Shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning eng muhim xususiyati shundaki, ularning ahamiyati, ta’sir doirasi mazkur aholi manzilgohidan chetga chiqadi.

Qadimda shaharlar savdo-sotiq va hunarmandchilik negizida paydo bo’lishgan. Keyinchalik bunga eng ko’p sanoat va transport sababchi bo’lgan. Qazilma boyliklar asosida shakllangan shaharlarni ilmiy adabiyotlarda «resurs shaharlar» deb ham yuritishadi. Bunday shaharlar, odatda, o’z atrofi, qishloq joylar bilan kam bog’langan bo’ladi.

Shaharlarning aksariyati bizning sharoitimidza, ya’ni dexqonchilik rivojlangan mamlakatlarda, qishloqlar asosida tashkil etiladi; ular muayyan talab darajasiga yetganlaridan so’ng qonuniy ravishda bu rasmiy maqomni olishadi. Shaharlarning bunday genetik xususiyatlari urbanizatsiya jarayonining, ayniqsa, qishloq urbanizatsiyasining «sharqona» rivojlanishidan darak beradi.

Shaharlar kelib chiqishiga qarab, «yangi» va «eski» shahar bo’lishi mumkin. Biroq bu tushunchalar nisbiydir. Sababi yaqingacha biz sobiq sho’rolar davrida

vujudga kelgan shaharlarning barchasini «yangi shaharlar» guruhiga kiritar edik. Hozir esa yangi shaharlarni mustaqillik davri bilan belgilash tug'riroqdir.

Biroq, aholi manzilgoxining yuridik ravishda shahar maqomiga ega bo'lishi uning xaqiqiy yangiligini iifodalamaydi. Chunki bunday aholi yashaydigan joylar qadim-qadimdan mayjud. Masalan, Chust shaxri so'nggi marta shahar unvonini rasmiy ravishda 70-yillarda oldi, vaxolanki uning real tarixi bir necha yuz yilliklarni o'z ichiga oladi. Xuddi shunday, G'ijduvon, Pskent, Nurota, Rishton va hokazolar ko'p yillik tarixga ega.

Aslida olganda, yangi shahar deyarli «bo'sh» joyda, yaqinda barpo bulgan, arxitektura qurilishi, obodonchiligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga eski qishloqning yangi yirik qurilish tufayli o'z qiyofasini tubdan o'zgartirishi, aholi sonini bir necha marta ko'paytirishi ham uning yangi shahar deb atalishiga asos bo'la oladi.

Shaharlarning kelib chiqishi, ularning genetik xususiyatlarini o'rganish tarixiy yondashuvni talab qiladi. Ana shunday tarixiy tahlil yordamida ularning o'tmishi va hozirgi holati baholanadi. Bu esa, o'z navbatida, shaharlarni bashorat qilishga (prognozlashga) ilmiy asos bulib xizmat qiladi.

Ko'pchilik hollarda shaharlarning genetik tiplari ularning nima bilan shug'ullanishini ham belgilab beradi. Bu esa ularning hududiy mehnat taqsimotida tutgan o'rni, basharasini ko'rsatib turadi.

Shaharlar ham turli sohalarga ixtisoslashadi, ya'ni ularning o'ziga xos va mos «kasbi», vazifasi va yo'nalishi mavjud. Bu jihatdan shaharlar sanoat, transport, ilmu-fan, dam olish markazlari bo'lishi mumkin.

Shaharlarning qaysi soxaga ixtisoslashuvi, ularning bajaradigan vazifasini aniqlash funktsional tipologiya doirasida amalga oshiriladi. Bunda bosh mezon qilib shahar aholisining bandlik tarkibi olinadi, ya'ni qaysi soxada mehnat resurslari ko'proq (mamlakat shahar joylari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori) bo'lsa, o'sha yo'nalish mazkur shaharning funktsional tipini ifodalab beradi.

Odatda shaharlar quyidagi funktsional tiplarga bo'linadi.

Ko'p funktsiyali siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlar.

Ko'p funktsiyali shaharlar-viloyat markazlari.

Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari.

Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan shaharlar.

Transport markazlari.

Agroindustrial shaharlar.

Tuman markazlari.

Rekreatsiya shaharlari.

Ilmu-fan markazlari, universitet shaharlari va x.k.

Yuqoridagi funktsional tiplar shaharlarning katta-kichikligiga qarab ham turlanadi.

Bu holda shaharlarning funktsional klassifikatsiyasi vujudga keladi.

O'zbekistonda birinchi va ikkinchi guruh shaharlarga Toshkent hamda barcha viloyat markazlari kiradi. Ular ayni paytda ko'p tarmoqli sanoat markazlari ham hisoblanadi. Uchinchi tipga asosan Chirchiq, Olmaliq, Qo'qon kabi shaharlar mansub, to'rtinchi guruhga Marg'ilon, Angren, Oxangaron, Muborak, Gazli, Zarafshon, Taxiatush, Asaka, Uchqo'rg'on, Quvasoyga o'xshashlarni kiritish mumkin.

Kogon, Xovos, Qo'ng'irot-transport shaharlari, Chortoq-rekreatsiya, Ulug'bek-fan markazlaridir.

Respublikamizda juda ko'p shaharlar agroindustrial yo'nalishga ega, ya'ni ularda qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari mavjud. Ulardan ham ko'proq shaharlar qishloq tumanlar markazi vazifasini bajaradi. Biroq, bunday shaharlar -«kichik poytaxtlar» ayni paytda agroindustrial xarakteriga ham ega bo'lislari mumkin.

Poytaxt shaharlar mamlakat shaharlar turi va tizimida karvonboshchilik qilishadi. Ammo ular aholisi buyicha eng katta, sanoat o'ta rivojlangan bulishi aslo shart emas. Chunki, bunday shaharlarning asosiy vazifasi-siyosiy markaz, dorulsaltanat, ya'ni poytaxt funktsiyasini bajarishdan, binobarin, mamlakatni boshqarish, uni siyosiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy jixatdan tashkil qilishdan iborat bo'lishi lozim.

Juda ko'p mamlakatlarda poytaxt shaharlar muammosi keskin turadi. Bunday shaharlar mumkin qadar mamlakat xududining o'rtasida (markazida), tarixan asosiy tub millat tarqalgan xududda joylashgan bo'lmg'i lozim. Sababilar eng avvalo milliy poytaxtlardir. SHu bilan birga, bu shaharlarda boshqaruv funksiyasi keng rivojlangan bo'lishi shart.

Dunyo mamlakatlarining ayrimlarida poytaxt shaharlari o'zgarib turgan. Masalan, Braziliyada poytaxt Rio-de-Janeyroda Braziliaga, Pokistonda Karachidan Islomobodga, Qozog'istonda Olma-Otadan Ostonaga ko'chirilgan va xokazo. Bir vaqtlar Ukrainianing poytaxti Xar'kov, Rossiyaniki Peterburg, Turkiyaniki Stambul, Qoraqalpag'istonniki To'rtko'l bo'lgan, O'zbekiston Respublikasining dastlabki poytaxti Samarqand bo'lib, 1930-yilda bu vazifani bajarish Toshkentga ko'chirilgan.

Poytaxt shaharlarning nufuzi ham, ma'suliyati ham yuqori. Binobarin, xar qanday mamlakat o'zining bosh shaxri, «yo'l boshchisiga» katta e'tibor bermog'i tabiiydir, chunki ular o'sha joyda yashovchilarning milliy iftixori hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarni vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
2. Shaharlarni kelib chiqishiga qarab qanday guruxlarga ajratiladi?
3. Shaharlarning ixtisolashuvi va bajaradigan funksiyasi qanday aniqlanadi?
4. Shaharlar qanday funksional tiplarga bo'linadi?

6-Mavzu: Shaharlarning funksional tiplari

1. Shaharlarning funksiyalari va uni aniqlash mezonlari.
2. O'zbekiston shaharlaring funksional tiplari.
3. Poytaxt shaharlar.
4. Global shaharlar.

Tayanch iboralar: shaharlar funksiyasi, funksional tipologiya, bir funksiyali va ko'p funksiyali shahar, ma muriy markaz, poytaxt shahar, global shahar.

Shaharlarning geografik mehnat taqsimotidagi o'rni, bajaradigan funksiyalarini aniqlash doimo muhim hisoblangan. Bunday turdag'i dastlabki tipologiyalar 1891 y. F Ratsel, 1910 y. Semenov-Tyanshanskiy, keyinchalik C.Garris, V.Konstantinov, B.Xorev va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan. Ilk tipologiyalar ko'proq sodda bo'lgan va shaharlar mexanik tarzda aholi soniga ko'ra ajratib yuborilgan, masalan, Yaponiyada 600 ming kishilik shaharlar milliy ahamiyatga ega, 250-600 minggacha bo'lsa tarixiy shaharlar, 25-250 ming – qishloq tipidagi shaharlar deb ajratilgan. 1960 –yillarda

matematik modellashtirish, ayniqsa kompyuterlarning paydo bo‘lishi bilan ko‘plab belgilarni (60 ga yaqin) qamrab oluvchi guruhlashtirish keng rivojlandi.

N.N.Baranskiy genetik tipologiyaning ahamiyatini yuqori baholaydi, “... ammo, u shaharlarning kelib chiqish davrini bildiradi, kelgusi rivojlanish yo‘nalishini ko‘rsatmaydi” deydi. Hanuzgacha shaharlarni hozirgi holatini, har tomonlama rivojlanishini ko‘rsatuvchi tipologiya yaratilmagan. Biroq shunga yaqinlardan biri bu- funksional tipologiyadir. Unga ko‘ra shaharlar monofunksional (bir funksiyali) va polifunksional (ko‘p funksiyali) shaharlarga bo‘linadi. Funksiyalar ortib borishi bilan shaharlar yiriklashib ko‘p funksiyaliga aylanib boradi. Katta va yirik shaharlarning barchasi 5-6 va undan ko‘p funksiyalarni bajaradi.

Shaharlarni funksiyalariga ko‘ra turlarga ajratishda shaharda faoliyat ko‘rsatuvchi tarmoqlar asosiy o‘rin tutadi. Ular ikki turli bo‘ladi: shahar hosil qiluvchi tarmoqlar va shaharga xizmat qiluvchi tarmoqlar. Ularning orasidagi chegara shartli hisoblanadi, asosan, sanoat, transport, rekreatsiya, ilm-fan yoki boshqa sohalarga ixtisoslashgan, ya’ni o‘z ishlab chiqargan mahsulot yoki ko‘rsatayotgan xizmatlari shahar chegarasidan chiqib, boshqa hududlarga yoyilsa va shaharning kengayib rivojlanishiga asos (shaharning iqtisodiy asosi) bo‘lsa, bunday tarmoqlar shahar hosil qiluvchi, agar, faqat shahar uchun yoki shahar aholisini ta’minalash uchungina xizmat qilsa, u holda, shaharga xizmat qiluvchi tarmoq hisoblanadi. Ba’zan shaharga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar rivojlanib borib, shahar hosil qiluvchi tarmoqlarga aylanadi.

Funksional tipologiya shaharlarning hududiy mehnat taqsimotida tutgan o‘rni, “yuzini” ko‘rsatib turadi.

Shaharlarning qaysi sohaga ixtisoslashuvi, ularning bajaradigan vazifasini aniqlash funksional tipologiya doirasida amalga oshiriladi. Bunda mezon qilib shahar aholisining bandlik tarkibi olinadi, ya’ni qaysi sohada mehnat resurslari ko‘proq (mamlakat shahar joylari bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori) bo‘lsa, o‘sha yo‘nalish mazkur shaharning funksional tipini ifodalab beradi.

Odatda shaharlar quyidagi funksional turlarga bo‘linadi.

- 1.Ko‘p funksiyali siyosiy — ma’muriy markazlar, poytaxt shaharlar.
- 2.Ko‘p funksiyali shaharlar — viloyat markazlari.
- 3.Ko‘p tarmoqli yirik sanoat markazlari.
4. Kam tarmoqli (1-2) sanoat shaharları.
5. Transport markazlari.
- 6.Agroindustrial shaharlar.
7. Tuman markazlari.
- 8.Rekreatsiya shaharlar.
- 9.Ilm-fan markazlari.

Yuqoridagi funksional guruqlar shaharlarning katta-kichikligiga qarab ham turlanadi. Bu holda shaharlarning funksional klassifikatsiyasi vujudga keladi.

O‘zbekistonda birinchi va ikkinchi gurux shaharlarga Toshkent, Nukus hamda barcha viloyat markazlari kiradi. Ular ayni paytda ko‘p tarmoqli sanoat markazlari, transport tuguni, ilm-fan markazlari ham hisoblanadi. Uchinchchi tipga asosan Chirchiq, Olmaliq, Angren, Qo‘qon kabi shaharlar mansub, to‘rtinchi guruhga Marg‘ilon, Ohangaron, Muborak, Gazli, Zarafshon, Taxiatosh, Asaka, Uchqo‘rg‘on, Quvasoyga o‘xhashlarni kiritish mumkin.

Kogon, Xovos, Qo‘ng‘irot -transport shaharlari, Chortoq - rekreatsiya, Ulug‘bek — fan markazlaridir.

Respublikamizda juda ko‘p shaharlar agroindustrial yo‘nalishga ega, ya’ni ularda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari mavjud. Ulardan ham ko‘proq shaharlar qishloq tumanlar markazi vazifasini bajaradi. Biroq, bunday shaharlar - «kichik poytaxtlar» ayni paytda agroindustrial xarakterga ham ega bo‘lishlari mumkin.

Poytaxt shaharlar. Poytaxt shaharlar mamlakat shaharlar to‘ri va tizimida karvonboshilik qilishadi. Ammo ular aholisi bo‘yicha eng katta, sanoat o‘ta rivojlangan bo‘lishi aslo shart emas. Chunki, bunday shaharlarning asosiy vazifasi —siyosiy markaz, dorulsaltanat, ya’ni poytaxt funksiyasini bajarishdan, binobarin, mamlakatni boshqarish, uni siyosiy, ilmiy —texnikaviy, ijtimoiy — iqtisodiy jihatdan tashkil qilishdan iborat bo‘lishi lozim.

Juda ko‘p mamlakatlarda poytaxt shaharlar muammosi keskin turadi. Bunday shaharlar mumkin qadar mamlakat xududining o‘rtasida (markazida), atrofdagi qo‘shni davlatlarga nisbatan ham qulay geosiyosiy o‘rinda, tapuxan asosiy tub millat tarqalgan hududda joylashgan bo‘lmog‘i lozim. Sababi —ular eng avvalo milliy poytaxtlardir. Shu bilan birga, bu shaharlarda boshqaruv funksiyasi keng rivojlangan bo‘lishi shart.

Dunyo mamlakatlarining ayrimlarida poytaxt shaharlari o‘zgarib turgan. Masalan, Braziliyada poytaxt Rio-de Janeirodan Braziliaga, Qozog‘istonda Almatadan Astanaga, AQSHda Filadelfiyadan Vashingtonga, Pokistonda Karachidan Islomobodga ko‘chirilgan. Bir vaqtlar Ukrainianing poytaxti Xarkov, Rossiyaniki Peterburg, Turkiyaniki Stambul, Qoraqalpog‘istonniki To‘rtko‘l bo‘lgan, O‘zbekiston Respublikasining dastlabki poytaxti Samarcand bo‘lib, 1930 —yilda bu vazifani bajarish Toshkentga berilgan. Poytaxt shaharlarning nufuzi ham, ma’suliyati ham yuqori. Binobarin, har qanday mamlakat o‘zining bosh shahri, «yo‘lboshisiga» katta e’tibor bermog‘i tabiiydir, chunki ular o‘sha joyda yashovchilarining milliy iftixori hisoblanadi.

Mamlakat taraqqiyoti yo‘lida eng avvalo, poytaxtlar alohida ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutgan holda, ilk bora Yaponiya tajribasida poytaxtni rivojlantirish ishlari ko‘zda tutilgan – “Poytaxt taraqqiyoti” nomli shaharlarni rejalashtirish loyihasi ishlab chiqilgan (M.Pacione, 2009. 115-b.).

Ayrim mamlakatlarda rasmiy poytaxtlar yo‘q va muayyan shaharlar uning vazifasini bajaradi (Shveysariyada qadimiy poytaxti Bern, Nauruda Yaren). Ba’zi davlatlarda poytaxt funksiyalari bir necha shaharlar, masalan, Germaniyada Berlin, Bonn, Karlsruhe, Rossiyada Moskva va Sankt-Peterburg shaharlarida o‘zaro

taqsimlangan.¹⁴ Aksariyat mamlakatlarda poytaxt vazifasini yirik shaharlar bajarsa, ba'zi davlatlar sof poytaxtlik funksiyasini bajarish nuqtai nazaridan aholi soni kam bo'lgan kichikroq, tinch-osuda shaharlarni ma'qul deb hisoblaydilar (Washington, Brazilia va b.).

Global shaharlar. Hozirgi vaqtga kelib, jahon iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti ma'lum ma'noda "global shaharlar" rivojlanishida o'z ifodasini topmoqda. So'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda tez-tez qo'llanilayotgan ushbu atamaning fanga kirib kelganiga ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Hozirda bu yangi atamaning mazmun-mohiyati unga mansub bo'lgan ob'yeektlarning o'ziga xos xususiyatlari, mezonlari, o'zgarishlarini tadqiq etish asosida asta-sekin ochib berilmoqda.

Bu atama fanga ilk marta "dunyoviy shaharlar" nomi bilan 1915-yilda britaniyalik urbanist P.Geddes tomonidan kiritilgan va u biznes ishlari eng ko'p yuritiladigan, xalqaro biznes uchrashuvlari o'tkaziladigan shaharlarni shu toifaga kiritgan. Ammo global shaharlarga 1970-yillardan xalqaro munosabatlar jadal rivojlangach, alohida e'tibor berila boshlandi. 1991-yilda chop etilgan Saskiya Sassenning "The global city" asarida ta'rif berilishicha, **global shaharlar** (ingliz tilida "dunyo shahri", "alfa shahar") – bu jahon iqtisodiy tizimining muhim elementi hisoblanuvchi, xalqaro miqyosda o'ziga xos markaziy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy vazifalarni bajarib berish bo'yicha tan olingan shaharlardir. Masalan, London, Jeneva xalqaro moliyaviy, Nyu-York-iqtisodiy, Kuala-Lumpur-turizm markazi hisoblanadi.

Global shaharlarning vujudga kelishining asosiy omili - xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, jahon hamjamiyatining iqtisodiy va ijtimoiy hayotini yanada baynalminallashuvi, transport va aloqaning rivojlanishi bilan davlatlararo o'zaro munosabatlarda davlat chegaralarining to'siq sifatidagi rolini kamayib borishi yotadi. Global shaharlar boshqa shaharlardan farqli ravishda aholi sonidan qat'iy nazar, xalqaro miqyosda iqtisodiy, moliyaviy, biznes va xizmat ko'rsatish faoliyatlarini qulay, tez, sifatli tarzda amalga oshirishi, shu bilan birga aynan shu sohalarda jahon miqyosida markaz sifatida tan olingan bo'lishi lozim. Shuningdek, xalqaro siyosiy, huquqiy tashkilotlarning shtab-kvartiralari, ilmiy-ishlab chiqarish salohiyati, axborot-texnologiyalari bilan ta'minlanganlik darjasni, dunyoning eng mashhur o'quv yurtlari, kutubxonalari, ilmiy-tekshirish institutlari joylashganligi bilan ahamiyatlidir. Masalan, Tokio dunyoda o'z ilmiy, tabiiy-texnika fanlarining eksperimental ob'yeektlari, Nyu-York esa o'ziga xos tor mutaxassislik tekshirish institutlari, ayniqsa, vulqonshunoslik, alternativ energiya manbalari turini ko'paytirish, ekologik toza yoqilg'ini imkon boricha arzon ishlab chiqarish bo'yicha noyob markazlar ko'p joylashganligi bilan ajralib turadi. Global shaharlarda sivilizatsiyaning eng yaxshi yutuqlari, jahon ahliga taniqli teatr, muzey va madaniyat uylari joylashganligi sababli bu shaharlarga turistlar, asosan, inson qo'li bilan yaratilgan noyob ob'yeektlarni ko'rish maqsadida boradi. Bu jihatdan Tokio o'zining imperator saroyi, Tokio teleminorasi, Tokio Milliy muzeyi, Ueno bog'i bilan mashhur bo'lsa, London 7.5 mln. eksponatli Britaniya muzeyi, Madam

¹⁴Лучников А.С. Экономическая и социальная география России и мира. Пермь, 2015. Б-46.

Tyusso eksponatlar muzeyi, Globus teatri va boshqalar bilan mashhur. Nyu-York esa o‘zining Butunjahon Savdo markazi, AQSH asosiy telekompaniyalari - SBS, BBS, NBS shtab-kvartiralari, Ozodlik haykali bilan sayyoohlarni o‘ziga ko‘p jalg’ eta oladi. Hozirgi vaqtida global shaharlar ro‘yxatiga 60 ga yaqin shaharlar kirgan, ularning qatoridan MDH dagi birorta ham shahar o‘rin olmagan.

Global shaharlar ham o‘z tasnifiga ega. S.Sassen ularni xalqaro ahamiyatiga qarab alfa, betta, gamma shaharlarga ajratadi.

1980-yilgi John Friedmann tadqiqotlarida yangi urbanistik iyerarxiya yaratilib, London, Nyu-York, va Tokio global moliyaviy bo‘g’imlar, Mayami, Los-Anjeles, Frankfurt, Amsterdam, Singapur ko‘p millatli bo‘g’imlar, Parij, Syurix, Madrid, Mexico, San Paulo, Seul, va Sidney muhim milliy toifa sifatida tan olindi va ularning barchasi bitta iyerarxiyaga birlashtirildi. Kristaller tipologiyasi esa kichik hududlar (mamlakatlar, rayonlar) shaharlari uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda (M.Pacione, 2009, 122-b.).

Savol va topshiriqlar

1. Shaharlarni turlarga ajratib o‘rganishning qanday afzallikkleri bor?
2. Shaharlar funksiyasiga ko‘ra qanday turlarga ajratiladi?
3. Poytaxt shaharlarning vazifalari nimalardan iborat?
4. Global shaharlar guruhiga qanday shaharlar kiradi?

7-8-Mavzu: Shaharlarning hududiy tizimlari. Shahar aglomeratsiyalari va megalopolislar

1. *Shaharlar hududiy tizimlarining vujudga kelishi, turlari.*
2. *Shahar aglomeratsiyalarining hududiy tarkibi.*
3. *Urbanistik zona va areallar.*

Tayanch iboralar: *shahar aglomeratsiyasi, yo‘ldosh shahar, yashil zona, tebranma migratsiya, urbanistik zona, megalopolis, megapolis, konurbatsiya.*

1. So‘nggi yillarda urbanizatsiya jarayoni sifat jihatdan o‘zgarib o‘zining yuksak cho‘qqisiga erishdi; yirik shaharlar o‘z doirasidan chiqib, yangi hududiy tizimlar-shahar aglomeratsiyalari va megalopolislar ko‘rinishida namoyon bo‘la boshladi. "Aglomeratsiya" lotincha so‘z bo‘lib, "to‘plamoq", "qo‘shib olmoq" ma’nosini bildiradi. Mazkur termin ko‘p sohalarda, masalan, sanoatda, geologiyada ishlatilib, keyinchalik aholi manzilgohlari uchun ham qo‘llanila boshlandi. Umuman olganda, "aglomeratsiya" tushunchasi dastavval nemis olimi Alfred Veberning sanoat shtandorti nazariyasida qo‘llanilgan. U sanoat korxonalarini joylashtirishda transport, iste’mol omillari qatorida aglomeratsiya omiliga ham katta e’tibor bergan. Bu so‘zni birinchi marta amerikalik shaharshunos olim Adna Veber 1899- yilda shaharlar geografiyasi faniga olib kirdi va aholi manzilgohlarining bir joyda to‘planishi uchun ushbu terminni ishlatdi.

Shahar aglomeratsiyalari rus-sovet adabiyotlarida 1910-20 yillardan A. Kruber, M. Dikanskiy, V. Semyonov – Tyan - Shanskiy tomonidan o‘rganila boshlandi va turli nomlar bilan ataldi, masalan, "iqtisodiy shahar", "shaharning xo‘jalik okrugi", "planlashtirilgan rayon" va h.k. Yirik shaharshunos olim G.M. Lappo unga shunday ta’rif beradi: "Shahar aglomeratsiyalari xilma-xil intensiv

aloqalar bilan yagona, dinamik tizimga birlashgan aholi manzilgohlarining ixcham hududiy guruhidir".

"Shahar aglomeratsiyasi" tushunchasi ma'lum ma'noda shartli xarakterga ega. Sababi, bunday hududiy tizimlarda faqat shahar joylar emas, balki ular orasida qishloqlar ham mavjud bo'lib, ularning aholisi ham aglomeratsiyalashuv jarayonida ishtirok etadi. Ammo shahar, ayniqsa yirik shaharlarning bunday murakkab tizimlarni shakllanishidagi yetakchi rolini hamda shahar aholisi va shaharcha hayot tarzini tarqalishini hisobga olib, bunday tuzilmalar shahar aglomeratsiyalari deb ataladi.

Shahar aglomeratsiyalarining vujudga kelishini G.M.Lappo 2 xil turini ajratadi. "**Shahardan**" - asosiy shahardan unga mos kelmaydigan ob'yektlar yaqin atrofiga olib chiqiladi yoki shahar uchun zarur bo'lgan ob'yektlar uning atrofidagi yo'ldosh shaharlarga quriladi. Shu tariqa aglomeratsiya paydo bo'ladi va rivojlanadi. "**Rayondan**" - konlar yoki yangi yerlar o'zlashtirilayotgan rayonlarda, sharq mamlakatlarida ko'proq sug'orma dehqonchilik rayonlarida bir necha aholi manzilgohlaridan birortasi qulay IGO' ga ega bo'ladi, u tez rivojlanib dominantlik qiladi va aglomeratsiya yadrosiga aylanadi, qolganlari esa unga yo'ldosh shaharlarga aylanadi. Lekin, ko'pchilik hollarda aralash tipdag'i aglomeratsiyalar uchraydi.¹⁵

Shahar aglomeratsiyalari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy tushunchalari bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy majmualar va iqtisodiy geografik o'rinn bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, ular hududiy tarkib, hududiy tizim va hududiy majmualarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Avvalambor, shahar aglomeratsiyalari har qanday hududiy tarkibni shakllantiruvchi asosiy belgidir. Ular o'ziga xos hududiy tizimni anglatadi. Bunda shahar aglomeratsiyalari zaminida sanoat va transport tuguni yotadi.

Kengaygan urbanistik tizim va integratsiyalashgan yo'l bo'yłari o'rtaida kapital, mahsulot, odamlar oqimi kuchayadi, bu qishloq va shahar faoliyati o'rtaсидаги farqlarni pasaytirishga xizmat qildi (M.Pacione, 2009, 192-b.).

Ayni vaqtda, shahar aglomeratsiyalari yagona iqtisodiy geografik o'rinn, iqtisodiy makon, bozor muhitini ham bildiradi. Ularda yagona investitsiya muhiti, ekologik, nozogeografik va kriminogen vaziyat ham vujudga keladi. Xususan, shahar aglomeratsiyalarining yagona sotsial muhit ekanligini ta'kidlash lozim. Chunki aglomeratsiyada o'ziga xos yashash sharoiti, kishilarning haftalik mehnat – hayot faoliyati sodir bo'ladi.

2.Joyning tabiiy va iqtisodiy geografik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda aglomeratsiyalar turlicha xududiy qiyofalar- "polosasimon", "chiziqsimon", "zanjirsimon", "yulduzsimon" kabi konfiguratsiyaga ega bo'ladi. Ularning hududiy tarkibi ham murakkab bo'lib, aglomeratsiya to'laqonli shakllanishi uchun bosh shahar- "yadrosi", yo'ldosh shaharlar, ular o'rtaida intensiv aloqalar bo'lishi talab etiladi.

Odatda markaziy shahardan tarqaluvchi radial yo'l bo'yłari tez rivojlanadi, ularning oralarida esa ochiq joylar-bufer zonalar qoladi. Bu zonalar ko'pincha

¹⁵Лаппо Г. География городов. М., 1997, 90-6.

"yashil zonalar" yoki qishloq xo'jalik yerlari bilan band bo'ladi. Rivojlangan davlatlarda esa ular qurilishlar, uy joylar bilan to'lib ketib, yo'ldosh shahar bosh shaharga qo'shilib ketadi. Markaziy shahar aglomeratsiyaning "yadro" sini tashkil etadi, ular bitta (monotsentrik) ba'zan esa ikki va undan ortiq (politsentrik) bo'lishi ham mumkin (Donetsk- Makeevka-Gorlovka, Gdansk- Gdinya-Sopot va b.). Markaziy shahar qanchalik katta bo'lsa uning ta'sir doirasi ham shunchalik keng bo'ladi. Odatda uning aholi soni 100 mingdan ortganda aglomeratsiyalashuv uchun ko'proq imkoniyat vujudga keladi. Undan uzoqlashgan sari aholi zichligi va aholi manzilgohlari kamayib boradi, ular o'rtasidagi aloqalar ham susayadi. Aglomeratsiya chegarasi ko'pincha 50-60 ba'zan esa 100-110 km li radiuslarga ham teng bo'lishi mumkin.

Shahar aglomeratsiyalari turli yerlarda turli tabiiy va iqtisodiy geografik omillar va sharoitlar ta'sirida tarkib topgani uchun jahon tajribasida ularni ajratishda yagona mezon qabul qilinmagan, masalan, AQSHda ular "yadro"sining aholisi 50 ming kishi, Kanadada esa 100 ming kishi bo'lishi talab etiladi. MDHdagi ko'pchilik aglomeratsiyalarni ajratishda G.M.Lappo metodikasidan foydalangan holda, markaziy shahar aholi soni 250 mingdan, yo'ldosh shaharlar soni to'rttadan kam bo'lmasligi talab etiladi. Yo'ldosh shaharlar, odatda, monofunksional bo'lib, sanoat markazi, kurort, ilmiy markaz, tuman markazi, agrosanoat markazi kabi ayrim funksiyalarni bajarib beradi. Shahar aglomeratsiyalaridagi barcha elementlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi, bu erda umumiy hayot faoliyati, yagona xo'jalik tizimi shakllanadi. Ushbu hududdagi barcha resurs va imkoniyatlardan: tabiiy va mehnat resurslari, suv va energiya ta'minoti, yirik shaharning ilmiy-texnik salohiyati, yer va uy-joy fondi, mehnat qilish, dam olish, davolanish, bilim olish kabi xizmatlardan umumiy holda foydalilaniladi. Bu esa o'ziga xos aglomeratsiya samaradorligini ta'minlaydi.

3. Yirik shahar va shaharchalar hududi o'zaro tutashib, qo'shilib ketsa, u holda yaxlit — ulkan shahar vujudga keladiki, ularni -konurbatsiya deyishadi (London, Rur xavzasi konurbatsiyasi va x.k.). Biroq, konurbatsiya ham aglomeratsiyalarning bir shakli, ko'rinishi bo'lsada, har qanday aglomeratsiya ham konurbatsiya emas. Bu terminni ingliz olimi P.Geddes 1913 yilda fanga kiritgan bo'lib, u yirik shaharlarning hududiy jihatdan o'zaro qo'shilib ketishini nazarda tutadi. Dunyodagi eng yirik konurbatsiya Katta Golland konurbatsiyasi bo'lib, uning asosini Rotterdam, Amsterdam va Gaaga shaharlari tashkil etadi. Hozirgi kunda yer sharidagi eng yirik aglomeratsiya Tokio aglomeratsiyasi bo'lib, unda 35 mln. dan ortiq aholi yashaydi. Aholi soniga ko'ra keyingi o'rirlarni Mexiko, Nyu-York, San-Paulu va boshqa aglomeratsiyalar egallaydi. Ammo, so'nggi vaqtarda ularning demografik o'sish sur'atlari sekinlashdi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi Bombey, Manila, Karachi, Dakka, Lagos va boshqalarda «urbanistik portlash» yuz bermoqda: ish topish maqsadida ko'plab aholi poytaxt shaharlarga ko'chib kelib, shaharga demografik bosim kuchaymoqda. Ularning aholi soni yiliga 3-5 % dan ko'paymoqda (jahon bo'yicha shahar aholisining o'rtacha yillik o'sishi 1,8%).

Yevropa, Shimoliy Amerika, Sharqiy Osiyodagi ana shunday 40-50 ta yirik aglomeratsiyalar yonma-yon joylashib va bir-biriga qo'shilib, yirik

urbanizatsiyalashgan areallar, ya’ni megalopolislarni hosil qilgan. Umuman esa megalopolis, yoki megapolis, ulkan- shahar (mega — katta, yirik) ma’nosini bildiradi. Ushbu terminni birinchi marta amerikalik sotsiolog olim L.Mamford qo’llagan. J.Gottman esa Atlantika qirg‘oqlari bo‘ylab deyarli 1000 km ga polosasimon shaklda cho‘zilib ketgan 50 ga yaqin aglomeratsiyani va 50 mln. dan ziyod aholini o‘z ichiga olgan Bosvash (Boston-Vashington) aglomeratsiyalar tizimini birinchi bo‘lib tadqiq etdi va uni megalopolis nomi bilan atadi. Ana shunday urbanizatsiyalashgan hududlardan sayyoramizning sharqiy qismida, markazi Tokioda joylashgan Tinch okeanning muhim savdo yo‘llari bo‘ylab cho‘zilgan Tokaydo (Tokio-Osaka) megalopolisi sharqning o‘ziga xos o‘sish qutbi hisoblanib, unda aholi va ishlab chiqarishning asosiy qismi mujassamlangan.

Tokaydo megalopolisida mamlakat aholisining deyarli 60 foizi to‘plangan bo‘lib, bu yerda mamlakat umumiy sanoat mahsulotining 2/3 qismi ishlab chiqariladi. Mazkur Tokaydo megalopolisining yadrosini Katta Tokio deb nomlanuvchi Yaponiyaning Tokio poytaxt aglomeratsiyasi hududi tashkil etadi. Katta Tokio Yaponiyaning Tokio poytaxt okrugi va Chiba prefekturasining katta qismini birlashtirib, o‘z ichiga oluvchi, Kanto mintaqasida joylashgan yirik urbanizatsiyalashgan hudud bo‘lib hisoblanadi (M.Pacione, 2009, 127-b.)

O‘zimizning Farg‘ona vodiysida ham aholi joylashuvining o‘ziga xos shakli vujudga kelgan, uni yirik shaharlarning bosh xarfi bilan “FAN” megalopoli deb atash mumkin (Farg‘ona-Andijon-Namangan). Daryolarning quyi qismida joylashgan shaharlar birikmasini biz del’tapolis deyishimiz mumkin. Grek arxitektori Doksiadis kelgusida xatto oykumenapolis vujudga kelishi xaqida ham fikr bildirgan bo‘lib, bu butun dunyo shaharlarining yagona tizimidir.

Megalopolis so‘zi ikki yoki undan ortiq shahar aglomeratsiyalarining qo‘silib ketishini angatsa, **megapolis** termini esa hozirgi vaqtida BMT tasnifiga ko‘ra aholi soni 8 mln.dan ortgan shahar uchun qo‘llanilmoqda. Odatda bunday shaharlar o‘z ma’muriy –hududiy chegarasi doirasidan chiqib ketadi, shahar atroflari ham shaharga bevosita qo‘silib ketadi. Bunday yirik shaharlarga ega bo‘lмаган ко‘pgina mamlakatlar o‘zlarining bosh, yetakchi, ko‘p hollarda poytaxt shaharlarini megapolis deb atashmoqda. Hozirgi kunda 29 ta aholi soni 8 mln.dan ortgan megapolis qayd etilgan. Ularning aksariyati (19 tasi) Osiyo mamlakatlarida. Ularda 400 mln.dan ortiq aholi yashaydi. 1900-yilda bunday shaharlarning soni dunyoda 10 ta edi.

Bunday ulkan urbanizatsiyalashgan hududlar jahonning asosiy sivilizatsiya markazlari bo‘lishi bilan bir qatorda transport, sotsial, ekologik, shovqin-suron, irqiy-milliy muammolar bilan birga rivojlanmoqda. Ayniqsa, urbanizatsiya jadal rivojlanayotgan Afrika, Janubiy Osiyo mintaqasida shaharlar nazoratsiz qolmoqda. Qishloqlardan ko‘chib kelayotgan, ro‘yxatdan o‘tmagan aholi shahar chekkalariga rejaga mos kelmaydigan uy-joylarni qurib, joylashib olmoqda. Natijada shahar hududi kengayib, nazoratdan chiqib ketmoqda. Shaharlarda yuqori, boy qatlam aholi yashaydigan “elit ko‘chalar” atrofidan qashshoqlarning xarobalari o‘rin olmoqda. Bunday xarobalarda shahar infratuzilmasi, toza ichimlik suvi, kanalizatsiya, elektr energiyasi, yo‘llar va kommunal xizmatlarning yo‘qligi turli

kasalliklarning, transport, shovqin-suron, ekologik, tengsizlik, jinoyatchilik kabi muammolarning ortib borishiga olib kelmoqda. Bu esa shahar ko‘rki va mavqeini pasaytiradi, urbanizatsiya bilan bir qatorda **ruralizatsiya** (qishloqlashish) jarayoni ro‘y beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Shaharlarning hududiy tizimlari qanday shakllanadi?
2. Shaharlarning hududiy tizimlari turlarini ayting va ularga izoh bering.
3. O‘zbekistonda qaysi turdagи shahar tizimlari shakllangan. Ularni kartadan aniqlang.
4. Konurbatsiya nima va u qanday joylarda tarkib topadi?

9-Mavzu: Urbanizatsiya tushunchasi, uning turlari.

Urbanizatsiya (frans. urbanisation, ing . urbanization, lot. urbanus — shaharga mansub, urbs — shahar) — jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Urbanizatsiya — tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo‘lgan ko‘p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. Urbanizatsiyaning torroq doiradagi demografikstatistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmog‘ining ko‘payib borishini anglatadi.

Dastlabki shaharlар mil. av. 3—1 ming yilliklarda Misrda, Mesopotamiya, Suriya, Hindiston, Kichik Osiyo, Xitoy, Hindixitoy, shuningdek, Yevropa va Afrikaning O‘rtal dengiz sohillarida vujudga kelgan. Yunonrim dunyosida esa Rim va Karfagen sh.larining mavqeи yuqori bo‘lgan. O‘rtal asrlar va Uyg‘onish davrida kapitalistik i.ch. unsurlari shakllana boshladi. Bu jarayon shaharlarda aholi sonining o‘sib borishiga, konsentratsiyalashuviga olib keldi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda yirik shaharlар paydo bo‘la boshladi.

Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi shaharlarning o‘sishi va shahar axrlisining shakllanishi, shahar aholisining tabiiy o‘sishi, shahar atrofi hududlarining ma’muriy jihatdan shaharga qo‘shilib borishi, qishloq aholi manzilgohlarining shahar maqomini olishi bilan bog‘liqdir. Shaharlarning o‘sishida shahar atrofi zonalarida shahar turmush tarzining shakllanib borishi, ya’ni urbanizatsiya jarayonining kuchayishi ham ahamiyatlidir. Katta shahar atrofida kichik shaharlар paydo bo‘lib, katta shaharlarga qo‘shilib boradi va shaharlар aglomeratsiyassh hosil bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlarda aglomeratsiya jarayoni avj olgan, alohida aglomeratsiyalarning qo‘shilib ketishi natijasida megapolislar vujudga kelmoqda.

Urbanizatsiyaning asosiy ko‘rsatkichi shaharliklar sonining o‘sishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmog‘ining ortib borishidir. 20-asrning oxiri va 21-asr boshlarida dunyoda shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishi, ya’ni urbanizatsiya jarayoni kuzatilmоqda. Bu esa shahar aholisi salmog‘ining ortib borishiga olib kelmokda. 1950 y. dunyo aholisining 28,9% shaharlarda yashagan. 1960 y. bu ko‘rsatkich 33,9% ni, 1970 y. 37,4%, 1980 y. 41,1%, 1990 y. 45,8% va 2000 y. 51,2% ni tashkil etdi. Shahar aholisining salmog‘i rivojlangan

mamlakatlarda ancha yuqori (2000 yilda AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shvetsiyada 75% va Germaniyada 94%, Rossiyada 73% bo‘lgan). Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiya jarayoni dunyoning o‘rtacha ko‘rsatkichidan ancha past. 2000 yilda shahar aholisining salmog‘i Afg‘oniston va Efiopiyada 11 — 14% ni, Miyer va Turkiyada 45% ni tashkil etdi. Urbanizatsiyaning hozirgi bosqichida katta shaharlarda aholi konsentratsiyalashuvining o‘sishi kuzatilmoqda. Bu jarayonda millioner (1 mln. va undan ortiq aholi yashaydigan) shaharlar alohida o‘rin egallaydi. 1900 yilda dunyo bo‘yicha millioner shaharlar soni o‘nta bo‘lgan bo‘lsa, 21-asrga kelib bu ko‘rsatkich 200 dan oshdi. Dunyoda aholisi 10 mln.dan ortiq yirik shaharlar [Mexiko (25 mln.), Tokio (20 mln.), Seul (13 mln.), Pekin (11 mln.), Parij, Qohira, BuenosAyres va London (10 mln.)] mavjud.

O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayoni o‘z tarixiy rivojlanish bosqichlariga ega. Uning rivojlanishi o‘lkaning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi va demografik xususiyatlari bilan bog‘liq. O‘zbekistonda eng qad. shaharlar bilan birga 20-asrning 2yarmida vujudga kelgan shaharlar xam mavjud. 1913—80 yillarda O‘zbekiston shaharlari soni va shahar aholisi salmog‘i o‘sdi. O‘zbekistonda 120 ta shahar bo‘lib, ularda 8249,3 ming kishi yashaydi (2003). Ularning 38 tasida aholi soni 20 minggacha bo‘lgan kichikroq shaharlar, 65 tasi 20 mingdan 100 minggacha bo‘lgan o‘rta shaharlar, 16 tasi aholisi 100 mingdan 500 minggacha bo‘lgan yirik shaharlar va Toshkent millioner shahardir. 19-asrning oxiridan boshlab O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayoni rivojlanib kelmokda.

O‘zbekistonda keyingi yillarda urbanizatsiya ko‘lamiga, asosan, shahar aholisining tabiiy o‘sish jarayoni kamayib borishi ta’sir etmokda. 1991 y. O‘zbekistonda har 1000 aholiga nisbatan tabiiy o‘sish 19,9 kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2002 yilda bu ko‘rsatkich 10,8 kishini tashkil etdi.

Urbanizatsiya shahar aholisining mintaqadagi qishloq aholisiga nisbatan vaqt o‘tishi bilan ko‘payishi. Bu sanoat inqilobidan beri ko‘plab mamlakatlarning tendentsiyasi bo‘lib, XX asr davomida davom etib, bir oz pasayish belgilarini ko‘rsatdi. Dastlab inson hayoti sifatidagi yutuq sifatida qaralgan bo‘lsa-da, texnologiya, odamlarning xilma-xilligi va madaniy imkoniyatlar ko‘p bo‘lganligi sababli, muammolar tezda paydo bo‘ldi. Shaharni aholining ko‘payishiga moslashtirishga aniq urinishlarsiz, urbanizatsiya shaharning omon qolishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Yo’llarning tiqilib ketishi, ifloslanishning ko‘payishi, ko‘chmas mulkning cheklanishi va resurslarning kamayishi - bu urbanizatsiya jarayonining mumkin bo‘lgan yon ta’siridir. Ushbu xavflarning amalga oshishi shaharni rejalashtirishga olib keldi, bu avtomashinani zaiflashtiradi va piyoda yurishni, avtoulov basseynini yoki jamoat transportini ifloslanishni kamaytirishga chorlaydi. Yangi Urbanizm harakati kabi harakatlar shahar me’morchiligi va qurilishi nafaqat funksional binolarni, balki san’atning namoyishi bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi. Shaharning badiiy ifodasi o’sib borishi bilan shaharda yashash uchun katta madaniy g’urur paydo bo‘ladi - u endi aholi to‘lib toshgan, gavjum va o‘jar ko‘rinmaydi va shu tariqa shahar hayoti yanada jozibador bo‘lib qoladi.

Shu bilan birga, kompyuter texnologiyalari va ayniqsa Internetning rivojlanishi telekomunikatlash yoki uydan ishslash kabi teskari tendentsiyani keltirib chiqardi. Aloqa texnologiyalari sohasidagi yutuqlar tufayli ko'plab odamlar o'zlarini tanlagan joyda, ko'pincha qishloq joyida, butun dunyodagi hamkasblari bilan doimiy va yaqin aloqada ishslash imkoniyatiga ega. Bunday yutuqlar barcha ehtiyojlar va manfaatlarga javob beradigan yashash muhitini rivojlantirish imkoniyatlarini ochib beradi, shu bilan birga odamlarga o'zlarining ta'lif va martaba maqsadlarini geografik cheklavlarsiz amalga oshirishlariga imkon beradi. Bunday dunyoda urbanizatsiya muvozanatga erishishi mumkin, bunda shaharlarda yashashni afzal ko'rganlar va boshqa ko'plab odamlar muqobil joylarni tanlashadi.

Urbanizatsiya - bu shaharlarda yoki shaharlarda yashaydigan jamiyatda tobora ko'payib borayotgan odamlar. Urbanizatsiya deganda, mekansal miqyos va aholi punktining zichligi, shuningdek, ushbu hududda biznes va boshqa faoliyatlar kuchayishi tushuniladi. Shahar aholisi zich joylashganligi sababli biznesni jalg qilishga moyildir. Bu, o'z navbatida, aylanma jarayonda ishlaydigan ko'proq odamlarni mintaqaga jalg qiladi.

Urbanizatsiya mavjud populyatsiyaning tabiiy kengayishi natijasida yuzaga kelishi mumkin, ammo ko'pincha bu tashqaridan odamlarning ko'p kelishi natijasida yuzaga keladi.

Iqtisodiy samaralar

Urbanizatsiyaning eng yorqin ta'siri bu mahalliy hududlarning tez sur'atlar bilan o'zgarishi. Qishloq xo'jaligi, an'anaviy an'anaviy xizmatlar va kichik sanoat zamnaviy sanoatning rivojlanishiga yo'l ochar ekan, shahar maydoni doimiy ravishda kengayib borayotgan hududning resurslarini o'z ehtiyojlari uchun ham, sotilishi yoki qayta ishlanishi uchun ham foydalanadi.

Katta shaharlar mahalliy bozor va atrofdagi tumanlarga ko'proq ixtisoslashgan tovarlar va xizmatlar etkazib berishadi, kichik joylar uchun transport va ulgurji savdo markazi vazifasini bajaradilar, ko'proq kapital, moliyaviy xizmat va ma'lumotli ishchi kuchini to'plashadi, ko'pincha bu mintaqada ma'muriy funktsiyalarini birlashtiradilar. ular yolg'on.

Shaharlar rivojlanib borgan sari, mahalliy ishchilar sinfini, shu jumladan mahalliy munitsipalitetlar xodimlari singari narxlarni belgilovchi rentaning keskin o'sishi kuzatilishi mumkin:

1789-1848 yillardagi bizning davrimizda shahar rivojlanishi sinfiy ajralib chiqishning ulkan jarayoni bo'lib, yangi ishlaydigan kambag'allarni hukumat va ishbilarmonlik markazlari va burjuaziyaning yangi ixtisoslashgan turar joylari tashqarisida katta azob-uqubatlarga olib keldi. Bu davrda Evropaning "yaxshi" g'arbiy uchi va yirik shaharlarning "kambag'al" sharqiy qismiga bo'linishi rivojlandi.¹

Uy-joylarning sifatini sharq va g'arbiy tomonlarga ajratish, ehtimol janubi-g'arbiy shamol tufayli yuzaga kelgan bo'lib, u ko'mir tutuni va havoning boshqa ifloslantiruvchi moddalarini pastga tushirib, shaharlarning g'arbiy tomonlarini sharqdagilarga qaraganda afzalroq qiladi.

Tarix

Taxminan ikki ming yil oldin, dunyo 250,000 dan kam odamga ega edi, va yigirma mingdan ortiq fuqarolari bo'lgan shaharlar juda kam edi. Shaharlar ikki mingdan yigirma mingga qadar, o'n oltinchi asrgacha, o'n oltinchi asrgacha, aholi soni yuz mingdan oshib ketadigan shaharlar paydo bo'la boshlagan. 1800 yildan 2000 yilgacha aholi soni olti baravarga ko'tarilib, shahar aholisi sonini sezilarli darajada oshirdi. 1900 yilda atigi bir necha shaharlarda bir milliondan ortiq aholi yashagan. XXI asrning boshlarida dunyo aholisining qariyb yarmi shaharlarda istiqomat qilar edi, bir milliondan ortiq aholiga ega shaharlar soni 1900 yilga nisbatan bir necha baravar ko'paydi.²

Qadimgi davrlarda, masalan Rim kabi muhim shaharlarda, aholisi juda katta va ularning ehtiyojlarini qondirish uchun rivojlangan infratuzilmalar bo'lgan. Shunday qilib, Rim imperiyasi aholiga ichimlik suvi etkazib berish uchun akvaduklar qurdi. Sanoat inqilobidan keyin texnologiyaning katta yutuqlari odamlarni shaharlarga jalg qildi.

Shaharlar qishloqlardan ekinlarni etishtirish, transportirovka qilish, oziq-ovqat va boshqa manbalarni saqlashni yaxshilash tufayli vujudga kelgan. Shaharning paydo bo'lishi mexanik turmush tarzini buzdi va organik jamiyat paydo bo'lishiga olib keldi: shaharlar begona odamlar uchun yopiq emas edi va ko'pincha yangi mafkuraga ega bo'lgan har xil turdag'i odamlar bir shahar ichida birga yashashga kelishardi. Shaharlar butun jamoaning diqqat markazida bo'lgan uyushgan ijtimoiy yadroni yaratdilar; qishloqlarda ko'pincha bu birdamlik yo'q edi. Bu erta shahar va shaharlar odatda juda kichik, ammo zinch joylashgan edi. Odamlar hamma joyda yura oladigan masofalar etarlicha kichik edi; ayniqsa suv manbasiga Aholini hujumlardan himoya qilish uchun shaharlar ko'pincha devor bilan o'rالgan bo'lib, bu ularning ko'payishiga qaramay, fazoviy ravishda kengaytirish imkoniyatini cheklab qo'ygan. Elita markazda, hukumat, diniy va boshqa muhim binolarga yaqin joyda, kambag'allar esa chetda, ba'zan hatto devor tashqarisida yashar edilar.

Shaharlarda topilgan turli xil odamlar va tadbirlar tobora ko'proq odamlarni jalg qiladigan diqqatga sazovor joylarga aylandi. Semyuel Jonson, "Bir kishi Londondan charchaganida, u hayotdan charchagan; chunki Londonda hayot uchun hamma narsa bor" degan so'zлari bilan tanilgan.³ haqiqatan ham "buyuk shahar, albatta, hayotni o'rganish maktabi" ekanligini taklif qildi.⁴

Biroq, shahar ko'pincha odamlarning tabiat bilan aloqalarini buzadi, shaharni texnogen tuzilmalar va texnologiyalar bilan o'rab oladi, va provayder sifatida tabiat bilan oldingi aloqa uziladi. Ushbu jarayonlar urbanizatsiyaning turli bosqichlarida batafsil yoritilgan.

Urbanizatsiyaning birinchi bosqichi mavjud qishloq xo'jaligi erlarining miqdori va mahsuldorligiga bog'liq edi. Aholi sonining ko'payishi cheklangan bo'lishi kerak edi - ko'proq odamlar kamroq resurslarni anglatishi mumkin edi. Urbanizatsiyaning ikkinchi bosqichi dengiz daryolari transportini rivojlantirish va yo'llarni yaratish edi. Bu birinchi bosqichda qurilgan, lekin savdo va sanoat rivojlanganligi sababli aholi soni o'sishda cheklanmagan edi. Hozirda davom etayotgan uchinchi bosqich bu iqtisodiyotning texnologik taraqqiyotga o'tish va

aholi sonining ko'payishi. Ushbu bosqich aniq bo'lмаган vaqt uchun belgilanadi va shahar aholisi va shaharlarning o'zaro munosabatlarini o'zgartiradi.⁵

Urbanizatsiya misollari

Urbanizatsiya darajasi dunyo miqyosida turlicha. Amerika Qo'shma Shtatlari va Buyuk Britaniya urbanizatsiya darajasiga nisbatan Xitoy, Hindiston, Svazilend yoki Nigeriyadan ancha yuqori. Ularning yillik urbanizatsiya darajasi ancha sekinroq, ammo aholining ancha kam qismi qishloq joylarida va shaharlarga ko'chish jarayonida istiqomat qiladi. So'nggi paytlarda ushbu mamlakatlarda urbanizatsiya ta'sir ko'rsatgan joylarga quyidagilar kiradi:

- Amerika Qo'shma Shtatlaridagi urbanizatsiya Jekson Xol, Vayominq kabi joylardagi Rokki Tog'lariga ta'sir ko'rsatdi; Telluride, Kolorado; Taos, Nyu-Meksiko; Duglas County, Kolorado va Aspen, Kolorado. Shimoliy Minnesota shtatining ko'l tumaniga, shuningdek Vermont, Florida sohillari, Alabama shtatidagi Birmingem-Jefferson okrugi va Shimoliy Karolinaning to'siq orollari ham ta'sir ko'rsatdi.
- Buyuk Britaniyada yangi urbanizatsiyaning ikkita asosiy namunasini Svindon, Uiltshir va Milton Keyns, Bikingemshirda ko'rish mumkin. Bu ikki shahar Evropadagi eng tez o'sish sur'atlaridan birini ko'rsatadi.

Seuldag'i Olimpiya markaziy stadioni yaqinidagi manzara

Seul kabi Janubiy Koreyada aholining shunchalik tez o'sishi kam shaharlarda kuzatildi. 1945 yilda 900 ming kishidan iborat bo'lган 1990 yildan boshlab aholi soni o'n milliondan oshdi.⁶ Urbanizatsiya portlashi shaharga daromad va iqtisodiy farovonlikni oshirdi, ammo yangi muammolarni ham keltirib chiqardi. Yonish stantsiyalari va axlatxonalar mahalliy aholi bilan maslahatlashmasdan qurilgan, bu g'azablangan aholiga va ularning ko'chib ketishiga olib keldi. Raqobatlangan tranzit tizimlarida turli xil avtobus yo'nalishlari va vaqt jadvallari mavjudligi sababli transport tizimlarini muvofiqlashtirish oson kechmadi. Qurilish ham muhim rol o'ynadi, chunki shaharning jismonan kengayishi og'ir qurilishni talab qiladi, bu esa tirbandlikni keltirib chiqaradi. Seul hukumati ushbu muammolarni boshqarish uchun mahalliy hokimiyat va fuqarolar bilan yaqindan ishlashni zarur deb topdi.⁷

O'n to'qqizinchi asrning oxirida, Saharaning janubida joylashgan Afrika aholisi shahar aholisining besh foizdan kamrog'ini tashkil etdi, aksariyat an'anaviy qishloq xo'jaligini tashkil etishni afzal ko'rdi. 2000 yilga kelib, shahar aholisi soni qariyb 38 foizga etdi, 2015 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 45 foizdan oshishi kutilmoqda.⁸ Afrikada urbanizatsiya o'sishi sekin, ammo barqaror.

Afrikaning urbanizatsiya to'g'risidagi bashoratlari noto'g'ri edi, ammo bu qisman OITS epidemiysi, hukumatning kutilmagan to'ntarishi va xalqlar o'rtasidagi urushlar bilan bog'liq. Urush yillarida qishloq va shahar aholisining kuchli oqimi kuzatildi. Shunga qaramay, 1963 yilda 665 ming aholisi bo'lган Nigeriyaning Lagos shahri,⁹ 2000 yilda to'qqiz millionga yaqin aholi yashagan va 2015 yilga kelib 16 million kishiga etishi kutilmoqda, bu dunyodagi o'n birinchi yirik shaharga aylanadi. Urbanizatsiya Afrikada, ilgari kutilganidan sekinroq sodir bo'lmoqda.

Urbanizatsiya qilishni rejalashtirish

Singapur Uy-joy qurilishini rivojlantirish kengashi tomonidan yangi shaharlarning qurilishi rejalashtirilgan urbanizatsiya misolidir Bilasizmi?

Urbanizatsiya rejalashtirilgan yoki organik bo'lishi mumkin.

Urbanizatsiya rejalashtirilgan yoki organik bo'lishi mumkin. Rejalashtirilmagan (organik) shaharlar urbanizatsiyaning eng qadimgi shakli bo'lib, misollarni ko'plab qadimiy shaharlarda ko'rish mumkin. Izlanishlar natijasida xalqlarning to'qnashuvi yuz berdi, bu shuni anglatadiki, ko'plab istilo qilingan sayyoralar o'z istilochilarining rejalashtirilgan xususiyatlarini olishgan. Ko'plab qadimiy organik shaharlar harbiy va iqtisodiy maqsadlarda qayta qurishni boshdan kechirdilar - shaharlar bo'y lab yangi yo'llar qurildi va yangi er uchastkalari turli xil rejalashtirilgan maqsadlarda xizmat qilib, shaharlarga o'ziga xos geometrik dizaynlar berishdi.

Yangi Urbanizm va Bog 'Shahar Harakati kabi rejalashtirilgan urbanizatsiya harbiy, estetik, iqtisodiy yoki shahar dizayni sabablariga ko'ra tayyorlanishi mumkin bo'lgan oldindan rejalashtirishga asoslangan. Umuman olganda, urbanizatsiya paydo bo'lishidan oldin shahar infratuzilmasini o'rnatish afzalroqdir. Landshaftni rejalashtiruvchilar landshaft infratuzilmasi uchun mas'uldirlar (jamoat parklari, barqaror shahar drenaj tizimlari, yashil yo'llar kabi), ularni urbanizatsiya jarayoni boshlanishidan oldin rejalashtirish yoki keyinchalik hududni jonlantirish va mintaqada yanada yoqimli yashash muhitini yaratish uchun rejalashtirish mumkin.

Ebenezer Xovardning "Odamlar qayerga boradi?" Degan savolga javob beradigan uchta magnit diagrammasi - "shahar", "mamlakat" yoki "shahar-qishloq" variantlari.

Garden City Harakati 1898 yilda Ebenezer Xovard tomonidan boshlangan shaharni rejalashtirishga yondashuvdir. Bog'li shaharlarni rejalashtirish kerak edi, ular yashil zonalar bilan o'ralgan va turar-joylar, sanoat va qishloq xo'jaligini puxta egallagan o'z-o'zidan tashkil topgan jamoalar bo'lishi kerak edi.

Edvard Bellamining utopik romanidan ilhomlangan *Orqaga qarab*, Howard Garden City Assotsiatsiyasini tashkil qildi va Angliyada ikkita shaharni yaratdi: 1903 yilda Letchworth Garden City va 1920 yilda Welwyn Garden City. Ikkala dizayn ham muvaffaqiyatli muvaffaqiyatlar va sog'lom jamoalardir, garchi Govardning ideallari to'liq amalga oshirilmagan bo'lsa ham.

Bog 'shahri g'oyasi AQShda katta ta'sirga ega bo'lgan (Pitsburgning Chatham qishlog'ida; Sunnitsayd, Kvinslar, Nyu-York shahri; Radburn, Nyu-Jersi; Jekson Xeytz, Kvinslar; Boston shahrining Vudburn mahallasi; Garden Siti, Nyu-York; Baldvin Los-Anjelesdagi Hills Village) va Kanadada (Walkerville, Ontario). Birinchi nemis bog'dorchilik shahri, Hellerau, Drezdenning chekkasida, 1909 yilda tashkil etilgan. Kontseptsiya Veymar yillarida qurilgan nemis ishchilarining turar joylari uchun va Ikkinci Jahon Urushidan keyin Angliyada, Nyu-Shaharlar to'g'risidagi qonunning rivojlanishiga turtki bo'lganida ishlab chiqilgan.

Xovardning egalitar qarashlariga asoslangan ko'plab yangi jamoalar. Bog'dagi shahar harakati, shuningdek, Tel-Avivni, Isroilni rejalashtirishda Britaniyalik urbanist ser Patrik Geddesga ta'sir ko'rsatdi. Zamonaliviy shaharsozlik nizomlari kabi yangi shaharsozlik va aqli shaharsozlik asoslari ushbu harakatdan kelib chiqqan.

Yangi urbanizm AQShda 1980-yillarning oxirlarida boshlangan shaharsozlikdagi harakat edi. G'oya dizayni diqqat markazini suburbiya va biznes-parkning avtomashinali rivojlanishidan, piyodalar va tranzit markazli, yurish mumkin bo'lgan, aralashtirilgan jamoalarga yo'naltirishdir. Yangi urbanizm - bu zamonaliviy talablar bilan birlashtirilgan eski dunyo dizayn naqshlarining birlashishi. Bu shahar atrofidagi avj olish davriga to'g'ri keladi, bu jamoalarni bo'linib, odamlarni bir-biridan ajratib qo'ydi, shuningdek atrof-muhitga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Yangi urbanizm g'oyalari odamlarni va manzillarni zinch, gavjum jamoalarga jalb qilish va tranzitning asosiy usuli sifatida transport vositalariga bog'liqlikni kamaytirishni o'z ichiga oladi.

Evropada Urban Uyg'onish harakati, Amerika yangi urbanizmiga asoslangan harakat 1996 yilda e'lon qilingan edi. Evropada urbanizmning ko'plab mezonlari shahar bog'ini jonlanirish, shaharni davolash, yangi an'anaviy shaharlarni barpo etish, shahar atrofi shaharchalarini obodonlashtirish va yangi an'anaviy jamoatchilik qurilishini o'z ichiga olgan. binolar. Evropada urbanizatsiya loyihalarining muvaffaqiyati butun qit'ada yangi loyihalarни paydo bo'lishiga olib keldi, ularning ba'zilari yirik shaharlarni yangi urbanizm standartlariga qaytarishni o'z ichiga oladi.

2005 yil *Birlashgan Millatlar Tashkilotining Urbanizatsiya Jahon istiqbollarini qayta ko'rib chiqish* Hisobotda XX asr "dunyo aholisining tezkor urbanizatsiya jarayoni" ning guvohi sifatida tasvirlangan, chunki shahar aholisining global ulushi 1900 yildagi 13 foizdan (220 million), 1950 yildagi 29 foizdan (732 million) 49 foizga (49 foizga) ko'tarilgan. Xuddi shu hisobotda 2030 yilga kelib bu ko'rsatkich 60 foizga (4,9 milliard) ko'tarilishi taxmin qilingan.¹⁰ 2009 yilda dunyoning urbanizatsiya istiqbollari bo'yicha dunyo miqyosidagi urbanizatsiya istiqbollari 2009 yilda dunyo urbanizatsiyasi darajasi 50 foizdan oshganini tasdiqladi.¹¹ Shunga qaramay, Afrikada ham, Osiyoda ham aholining 60 foizi qishloq joylarda yashashni davom ettirdilar. Aholi sonining ko'payishi rivojlanayotgan mamlakatlarda shahar aholisining ko'payishini o'z ichiga oladi.

2009 yildan 2050 yilgacha dunyo aholisining soni 6,3 milliarddan 9,1 milliardgacha o'tib, 2,3 milliardga ko'payishi kutilmoqda. Shu bilan birga, shaharlarda istiqomat qiluvchi aholining 2009 yildagi 3,4 milliarddan 20,3 milliardga, 2050 yilda esa 2,9 milliardga ko'payishi kutilmoqda. Shunday qilib, dunyo shaharlari keyingi to'rt yilda kutilayotgan barcha o'sishni o'zlashtirishi kutilmoqda. o'nlab yillar davomida bir vaqtning o'zida bir qator qishloq aholisining e'tiborini jalb qilish ... Bundan tashqari, shaharlarda kutilayotgan aholining ko'payishi kam rivojlangan hududlardagi shahar va shaharlarda to'planadi.¹¹

An'anaviy urbanizatsiya inson faoliyati va shahar atrofidagi aholi punktlarini o'z ichiga oladi. Uy-joy maydoni tashqariga siljiganida, bu shahar atrofi deb

ataladi. Bir qator taddiqotchilar va yozuvchilarning ta'kidlashicha, shahar atrofi shahar markazidan tashqarida yangi konsentratsiya nuqtalarini vujudga keltirgan. Ushbu tarmoqlangan, markazlashtirilgan konsentratsiya shakli urbanizatsiyaning yangi paydo bo'lishi sifatida qaralishi mumkin. Los-Anjeles bu urbanizatsiya turining eng mashhur namunasidir.

Qarama-qarshi urbanizatsiya - bu odamlar shaharlardan qishloq joylariga ko'chib o'tadigan jarayon. Bu birinchi shahar ichkarisidagi tanazzulga va gavjum aholiga reaktsiya sifatida yuz berdi. Jarayon aholini shaharlardan uzoqroqqa, masalan, shahar va shaharlardan yangi shaharchaga, yangi mulkka, shahar tashqarisiga yoki qishloqqa ko'chirishni o'z ichiga oladi. Ushbu yo'naliishlarning dastlabki ikkitasini ko'pincha hukumat sxemalari qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, ikkinchisi odatda ko'proq o'rta qatlamni, ijtimoiy harakatchan shaxslarni o'zlarining vakolatlari bo'yicha tanlash edi. Shahar ichidagi transport infratuzilmasining yaxshilanishi va jamoat transportining barqarorligi tufayli odamlar endi o'z ishlariga yaqin yashamaydilar va shuning uchun har kuni uzoqroq yashash joylaridan osonlikcha o'tishlari mumkin.

Internetning yaratilishi odamlarning o'zaro ishlashi, ishlashi va bo'sh vaqtlarini o'tkazishiga ta'sir ko'rsatdi. Ofis ishlarida va ma'lumotlarga kirishda Internet protokoli va dasturlari ustunlik qilmoqda va shuning uchun o'z uylarida ishlaydigan xodimlarni topish juda kam uchraydi. Bu ko'pchilik uchun uy sharoitida ishslash imkoniyatini berish uchun juda mos keladi, chunki u ofisda bajarilishi kerak bo'lgan vazifalarni bajarish bilan shug'ullanadi. Ushbu turdag'i ish telekompyuter deb nomlana boshladi.

Telekommunikatsiya g'oyasi - bu ish yoki biznesga yo'l almashtirishni ma'lumotni kompyuterdan boshqa kompyuterga uzatish bilan almashtirish - bu ishni ishchiga olib keladi. Ushbu tizim ishchilar uchun qulay bo'lishi bilan birga, umuman jamiyat uchun juda ko'p foydali natijalarga ega. Birinchisi, bu transport tig'izligini kamaytiradi, chunki kamroq ishlaydiganlar har kuni ishslash uchun sayohat qilishlari kerak. Bu, shuningdek, shahar havosida ifloslanish miqdorini kamaytiradi. Sog'lom muhit ushbu hududda yashaydigan har bir kishiga foya keltiradi, shaharning jozibadorligini oshiradi va aholining hayot sifatini yaxshilaydi.¹²

10-Mavzu:Urbanizatsiya va uning mintaqaviy xususiyatlari

1. *Urbanizatsiya jarayonining mazmuni va o'ziga xos jihatlari.*
2. *Urbanizatsiyaning mintaqaviy xususiyatlari.*
3. *J.Jibbsning urbanizatsiya rivojlanishining bosqichli sxemasi.*

Tayanch iboralar: *urbanizatsiya, urbanizatsiya darajasi, dezurbanizatsiya, suburbanizatsiya, "soxta urbanizatsiya".*

1. Jamiyat taraqqiyotining XIX asrida sanoat inqilobi natijasida aholining qishloqlardan shaharlarga ko'plab ko'chib borishi, yirik shaharlar sonining ko'payishi, shahar aholisi salmog'ining ortib borishi va qishloq joylarga shahar tur mush tarzi hamda madaniyatining kirib borishi bilan bog'liq bo'lgan urbanizatsiya jarayoni tez sur'atlar bilan rivojlana bordi. 1800-yilda Yer shari

aholisining 3 foizi, 1900-yilda 13,6 foizi shaharlarda yashagan bo'lsa, XXI-asrga kelib bu ko'rsatkich 50 foizdan ortib ketdi.

2009 yilda jahon shahar aholisining soni 3.4 mlrd. ni tashkil etib, ilk marotaba qishloq aholisi soni bilan tenglashdi.¹⁶ SHu yildan e'tiboran, shahar aholisining soni qishloq aholisiga nisbatan yildan-yilga ortib bormoqda. 1800-1850 yillar orasida shahar aholisi 50 mln.ga, keyingi asrning dastlabki 50 yili ichida 500 mln.ga ko'paygan bo'lsa, so'nggi 50 yil davomida esa bu ko'rsatkich 2,5 mlrd. dan ortiqni tashkil etdi (1-jadval).

1-jadval

Dunyo shahar aholisi dinamikasi

Yillar	SHahar aholi soni, mln.kishi	Jami aholidagi ulushi, % da
1800	29,3	3,0
1850	80,8	6,4
1900	224,4	13,6
1950	730,4	28,9
1960	1028,0	33,9
1970	1381,2	37,4
1980	1822,3	41,1
1990	2261,3	43,0
2005	3125,6	47,9
2015	3 880,1	53,0

BMT Aholishunoslik Departamenti ma'lumotlari

Xususan, dunyoning qator rivojlangan davlatlarida urbanizatsiya jarayoni tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda.

«Urban» (lot. Urban- shahar), «zatsiya» (rus.) - jarayon demakdir. Urbanizatsiya murakkab hodisa ekanligi tufayli uni faqat bitta mezon, ko'rsatkich bilan ifodalash, o'lchash mumkin emas. Ammo, shunday bo'lsada, barcha uchun qulay bir o'lchov kerak. U ham bo'lsa, mamlakat va boshqa xududlar aholisining qanchasi, qancha qismi shahar joylarda yashashi, ulushi, nisbiy hissasidir. Masalan, O'zbekiston Respublikasida bu ko'rsatkich 51%, Tojikistonda -32%, Afgonistonda -19%, Turkmanistonda - 48% va h.k.

Urbanizatsiyaning umumiyligi ko'rsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va uning tarkibiy tuzilishi orasida ma'lum aloqadorlik bor. Chunonchi, agar urbanizatsiya koeffitsienti taxminan 70- 75 va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat xisoblanadi; 50- 70% - bu ham rivojlangan, milliy iqtisodiyoti industrial -agrар; 30-50% - rivojlanayotgan agrar - industrial va 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

Urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish o'rtaqidagi munosabatlar kompleks bo'lib, iqtisodiy o'sish urbanizatsiyaning yuqori darajalarida natija berishi mumkin, urbanizatsiyaning yuqori darajalari o'z navbatida iqtisodiy o'sishni

¹⁶ <https://geographyofrussia.com/mirovoj-process-urbanizacii/>.

yanada kuchaytiradi. Milliy iqtisodiyotdagi har bir sektor iqtisodiy faoliyati tabiatini urbanizatsiyaga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jalik tashkilotlari turli urbanistik makon o'lchamiga, unumdar ekinlar fermer va ishchilarga yaxshi foyda keltirib, intensiv fermerlik tizimi mahalliy urbanistik markazlarning keskin o'sishiga olib keladi. Madaniy turmush tarzi turlari afzalliklari urbanizatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, iqtisodiy rivojlanish darajalari va urbanizatsiya darjasida o'rtasida qalin bog'liqlik bor ekan, potensial ta'sir darjasida turli milliy sharoitda turli omillar muhim bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasiga ta'sir qiluvchi omillar bog'liqligi muhimligi vaqt o'tishi bilan mamlakatni yanada urbanizatsiyalashgan qilib qo'yadi (M.Pacione, 2009, 134-b.)

Ammo, shuni alohida ta'kidlash joizki, urbanizatsiyaning yuqoridagi ko'rsatkichi hamma vaqt va hamma joylarda- ham real hududiy— iqtisodiy vaziyatni aks ettirmaydi, Masalan, Rossiya Federatsiyasining Chukotka o'lkasida-yoki Kamchatka, Magadan viloyatlarida, o'zimizning Qoraqalpog'istonda urbanizatsiya ko'rsatkichi nisbatan yuqori. Biroq, bu hududlar iqtisodiy jihatdan uncha rivojlanmagan va "**soxta urbanizatsiya**" deyiladi. O'zbekiston bilan Turkmanistonni olaylik: urbanizatsiyaning demografik ko'rsatkichi Turkmanistonda biznikidan ko'ra ancha yuqori. Vaholanki, iqtisodiyotda bunday xulosa chiqarish noto'g'ri bo'lardi.

Urbanizatsiyaning ikkinchi asosiy ko'rsatkichi yirik shaharlarning mavjudligidir. XIX asr boshida jahon urbanizatsiyasining asosiy manzarasini ko'rsatuvchi aholi soni 100 mingdan ziyod shaharlar 65 ta bo'lган bo'lsa, keyingi asr o'rtasida ular 360 ta va XXI asr bo'sag'asida 2000 dan ortdi. Millioner shaharlar esa hozirgi kunda 220 ta bo'ldi. BMT prognoziga ko'ra, 2030 yilga borib yer yuzi aholisining uchdan ikki qismi jahon YAIM ning 80 foizini beruvchi yirik shaharlarda yashaydi.

Zamonaviy urbanizatsiya yer yuzida shaharlarning

Urbanizatsiyaning sifat jihatlari ham kam emas. Bu - shahar turmush tarzi, shahar madaniyatining yoyilishida o'z ifodasini topadiki, uni qishloq va shahar joylarni taqqoslaganda ko'rish mumkin.

Demak, u yoki bu mamlakat urbanizatsiya darajasini boshqa mamlakat bilan qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

-shahar tashkil qilish mezonlari (masalan, Turkmanistonda buning uchun 5 ming kerak, O'zbekistonda - 7 ming);

-shaharlarning umumiyligi va zichligi;

-yirik shaharlarning mavjudligi;

-shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;

-qishloq - shahar va mayatniksimon migratsiya;

-aholining bandlik darjasasi va tarkibi;

-qishloq joylar urbanizatsiyasi, qishloqliklarda shaharchasiga yashash tarzining mavjudligi va h.k.

Yuqoridagilar urbanizatsiyaning naqadar murakkab ijtimoiy-iqtisodiy xodisa ekanligidan yana bir bor dalolat beradi.

Albatta, urbanizatsiya - bu ob'yektiv va umuman olganda ijobiy jarayon. Ammo uning salbiy tomonlari ham yo'q emas. Chunonchi, ekologik va sotsial muammolarning keskinlashuvi hozirgi zamon globalizatsiyasining eng ko'zga ko'rinarli salbiy «yuldoshlaridir».

Urbanizatsiya mamlakat yoki boshka hududlarning "shaharlashuvini" anglatadi. U o'ta murakkab, ijtimoiy - iqtisodiy va butun dunyoga xos global jarayondir.

2.Urbanizatsiyaning geografik jihatlari ham kam emas, chunki urbanizatsiya turli mamlakat va rayonlarda o'zgacha sodir bo'lmoqda. Urbanizatsiya garchi shaharlarning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lsada, u XIX asr oxirlarida sanoat inqilobi natijasida aholinig ish izlab qishloqlardan shaharlarga yoppasiga ko'chib kelishi asosida jadal rivojlandi. Dastlab urbanizatsiya Evropada boshlanib, hozirda cho'qqisiga etib orqaga qaytmoqda. Masalan, AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Belgiya kabi rivojlangan davlatlarda urbanizatsiya darajasi 80-90 foizga yetdi. Shaharlar nihoyatda kattalashib, aholisi 10-12 mln.ga etdi. Aholi o'ta zich joylashgan binolar, shovqin-suron, turli asabbuzarliklar, keskin ekologik –nozogeografik vaziyatdan qochib (dezurbanizatsiya), ochiq tabiat qo'yniga intilmoqda. Natijada suburbanizatsiya, ya'ni shaharlarning shahar atrofida o'sishi kuzatilmoqda. Lotin Amerikasida bu jarayon o'z cho'qqisida, Osiyo, Shimoliy Afrika mamlakatlarida jadal bormoqda, aholining qishloqlardan shahar, ayniqsa poytaxt shaharlarga ko'chishi natijasida Mumbay, Kalokut, Jakarta, Karachi, Qohira, Tehron, Manila, Lagos, Dakka kabi yirik shaharlar aholisi 12-15 mln.ni tashkil etmoqda. Ayrim davlatlarda Afg'oniston, Nepal, Bangladesh, Butan, Tropik Afrika davlatlarida esa u hali boshlangani yo'q.

1994-2025-yillarda Osiyo 1.5 mldr shahar aholiga ega bo'lishi kutiladi. Yoki bu Yevropaning har bir yangi shahar fuqarosiga 23 Osiyolik shahar fuqarosi to'g'ri kelishini bildiradi. Lotin Amerika va Karib havzasida ham umumiy urbanizatsiya darajasi keskin ko'tarilib, 1970-yilda 163 mln. Aholi shaharlarda yashagan bo'lsa, 1994-yilga kelib, 349 mln.ga yetdi. Mintaqqa shahar aholisi 2025-yilgacha 601 mln. ga yetishi kutilib, bu raqamlar Yevropadagiga nisbatan yuqori bo'lib hisoblanadi – 598 mln. Afrika esa dunyoning har qanday mintaqasidan tezroq o'sishni namoyish etib, 1970-yilda 84 mln. ga ega bo'lgan bo'lsa, 1994-yilgacha 240 mln.ga ortdi, 2025-yilgacha 804 mln.ga yetishi kutiladi. Bu barcha urbanistik ko'rsatkichlarni tahlil qilish orqali tasdiqlangan bo'lib, kelgusida mintaqalarning urbanizatsiya darajasini yaqqol namoyish etib beradi. (M.Pacione, 2009, 69-b.)

O'rta Osiyo va O'zbekistondagi urbanizatsiya sharqona xususiyatga ega. Binobarin, bu yerda urbanizatsiya ko'rsatkichini yaqin kelajakda 70-80 foiz bo'lishini tassavvur qilish qiyin va bunday aslo bo'lmaydi ham. Sababi — bizda shaharlar rivojlanishi qishloq joylar bilan qadimdan an'anaviy holda bog'liq. Qolaversa, bunday mamlakatlarda, urbanizatsiya ham katta ahamiyatga ega. Boz ustiga, respublikamiz rahbariyati qishloq joylarda ijtimoiy — iqtisodiy tub o'zgarishlarni amalga oshirish, qishloq industriyasi va infrastrukturasiga jiddiy e'tibor qaratmoqdaki, bu ham urbanizatsiya, uning ichkaridan, «yashirincha» rivojlanishidan darak beradi. Demak, urbanizatsiyaning umumiy

demografik ko'rsatkichi garchi ma'lum qulayliklarga ega bo'lsa —da, «uning ayrim nozik» jihatlari ham mavjud.

3. Amerikalik shaharshunos olim J.Jibbs urbanizatsiya jarayonini o'rghanish asosida uni quyidagi bosqichlardan iboratligini aniqlaydi.

1-bosqich- qishloq joylarda, qishloq belgilari ustun bo'lgan shaharlar vujudga kela boshlaydi, ammo ular hali qishloqlar rivojlanishidan ortda bo'ladi.

2-bosqich-shaharlar rivojlanishda qishloqlardan o'zib ketadi, qishloq areallarida markazlar paydo bo'ladi.

3-bosqich-qishloqlardan aholi shaharlarga ko'chib boradi, areallarning markazlarida aholi ko'payib, aglomeratsiyalashuv jarayoni ro'y bera boshlaydi, atroflarida aholi kamayadi.

4-bosqich-aholi yirik shahar va aglomeratsiyalarda to'planadi, kichik shahar va qishloqlarda esa kamayadi.

5-bosqich-yirik shaharlardan aholi kichik shahar va qishloqlarga, shahar atroflariga qaytadi. Demak, urbanizatsiya ana shu bosqichlarni bosib o'tadi, biroq u turli hududlarda o'ziga xos tarzda turli vaqtarda amalga oshadi.

Savol va topshiriqlar

1. Urbanizatsiyaning mazmun va mohiyatini tushuntiring.
2. Mamlakatlarning (rayon) urbanizatsiya darajasi qanday aniqlanadi?
3. Urbanizatsiyaning mintaqaviy xususiyatlarini tushuntiring va uni turlicha ekanligini sabablarini aniqlang.
4. J.Jibbsning urbanizatsiyani rivojlanish bosqichlari sxemasi bo'yicha O'zbekistonda urbanizatsiya rivojlanishini tahlil qiling.

11-12-Mavzu: SHazarsozlik masalalari. Shaxarlar bosh rejasi.

1.Rayon planirovkasi haqida tushuncha.

2. Shaharlar Bosh rejasi.

3.Shaharsozlik masalalari.

Tayanch iboralar: Rayon planirovkasi, Bosh reja, shaharsozlik, hudud, loyiha, me'morlik.

1. Rayon planirovkasi-muayyan hududda ishlab chiqarish korxonalari, aholi joylashuvi, xizmat ko'rsatish, transport va boshqa infratuzilma elementlarini hududning geografik, iqtisodiy, qurilish-arxitektura, muhandislik-texnik shart-sharoitlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda hududiy tashkil etishning nazariy va amaliy masalalari bilan shug'ullanadi. Rayon planirovkasi iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lgan muhim yo'nalishitdir. Aynan shu ma'noda u konstruktiv geografiya (D.I.Bogorad), rayonning amaliy geografiyasi sifatida tan olingan.

Darxaqiqat, rayon planirovkasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lgan eng asosiy yo'nalishitdir. U shaharlar geografiyasi, ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish masalalari bilan yaqindan aloqador.

Shuni ta'kidlash lozimki, umuman iqtisodiy geografiyada ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etish g'oyasi asosiy o'rinda turadi. Binobarin, ushbu fanda hududiy ishlab chiqarish majmualari katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Rayon planirovkasida hudud ishlab chiqarishni joylashtirish nuqtai nazardan tashkil etiladi va baholanadi. Demak, iqtisodiy geografiyada xudud bu oddiy makon, ishlab chiqarishni joylashtirishdagi sharoit xisoblansa, rayon planirovkasida u maxsus omil, resursdir.

Rayon planirovkasi bu avvalgi xalq xo'jaligini planlashtirish emas; u ma'lum bir xududni loyihalashtirish, sxemalarini tuzish, aholi manzilgoxlariniig Bosh planini yaratish bilan shug'ullanadi, SHu ma'noda u planlashtirish bilan prognozlash o'rtasida turadi. Mazkur muammolar bilan maxsus ilmiy — tekshirish va loyihalashtirish institutlari mashg'ul (ToshBoshplanLITI; UzshaharsozlikLITI va x.k.)

Rayon planirovkasi ayni vaktda mintakaviy planlashtirish ham emas. Biroq, u mintaqaviy iqtisod va siyosat bilan bog'liq. Rayon planirovkasi, shuningdek, iqtisodiy rayonlashtirish bilan xam alokador; iqtisodiy rayonlashtirish rayon planirovkasining nazariy asosidir.

Rayon planirovkasida uning ob'ektlarini to'g'ri aniklash katta ahamiyatga ega. Odatda rayon planirovkasi uchun o'rta darajadagi iqtisodiy rayon (viloyat) va undan kichik xududlar tanlab olinadi. Xudud kichraygan sari rayon planirovkasiniig aniklik darajasi ortib boraveradi.

Ko'pincha, viloyat ko'lamidagi 'rayon planirovkasi ishlari sxemalar tuzish bilan belgilanadi. Ular,- 1:100000—1:300000 masshtabda- amalga oshiriladi. Viloyat ichidagi iqtisodiy rayonlar uchun rayon planirovkasining loyixasi tuziladi. Bunday loyixa ishlari sanoat tugunlari uchun ham bajariladi. Agar viloyat ichidagi iqtisodiy rayonlarda 1:100000—1:50000 masshtab qo'llansa, sanoat tugunlarida masshtab yanada aniqlashadi— 1:25000 yoki 1:10000.

2. Shuningdek, qishloq tumanlari uchun rayon plaiirovkasi ishlab chiqiladi. Alovida axoli manzilgohlari uchun esa Bosh rejalar tuzilib, shahar va kishloq xududi sanoat, uy—joy qurilishi, dam olish nuqtai nazaridan kichik rayonlarga ajratiladi, xatto ayrim korxona, mакtab, bekat, magazin kabi ob'ektlarni joylashish o'rni aniq belgilanadi.

Bosh rejalar 1:10000 yoki 1:5000 masshtabda yaratiladi. Bunday rejalar shaharning alovida qismi uchun ham tuzilishi mumkin. Xorijiy mamlakatlarda sanoat yoki industrial parklar, tashkillashtirilgan sanoat rayoni, industriya uchastkasi- kabilar uchun ham ishlab chiqiladi. Ularning maydoni ko'pincha 200 hektardan oshmaydi.

Rayon planirovkasining sxema va loyihalari va axoli maizilgohlarining Bosh rejalar odatda 25 -yilga mo'ljallangan bo'ladi. Ana shu davr uchun axoli sonining bashorati ham ishlab chikiladi. Bu bashoratlar turli usullarda (ekstropolyasiya, mexnat resursi balansi, turli yoshdag'i axoli sonini demografik surish yoki siljitim va b.). bajariladi.

Yirik loyihalar ustida ba'zan o'nlab, hatto yuzlab ilmiy-tadqiqot institutlari ishlaydi. Loyihalarni ishlab chiqishda 20-30 turdag'i mutaxassislar –arxitektorlar,

ekolog, gidrolog, geomorfolog, tabiiy va iqtisodiy geograflar, yo‘l quruvchilari, iqtisodchi va boshqalar ishtirok etadi. Shuning uchun rayon planirovkasi bir necha fanlar qirrasida vujudga kelgan bo‘lib, kompleks xarakterga ega. Bunda har bir mutaxassis o‘z sohasi ustida ishlaydi, iqtisodiy geografning vazifasi shuki, u hudud bitta bo‘lgani bois, uni yagona tizim sifatida qarab, ob’ektlarni o‘zaro bir-biriga mutanosibligi va ta’sirini o‘rganadi. Bunda fandagi tizim-tarkib usuli qo‘l keladi. YAna bir muhim vazifa – hududni iqtisodiy rayonlashtirish: rekreatsiyaga xos, sanoat korxonasi uchun yoki aholi yashashi uchun ma’qul bo‘lgan hududlarni ajratib berish, ya’ni rayonlashtirishdir.

YAna shuni ham unutmaslik kerakki, mamlakatimizning bozor munosabatlariga o‘tishi, mulkchilikning turli shakllarini vujudga kelishi tufayli davlatning ilgarigi boshqaruvchanlik roli o‘zgaradi. Bu esa rayon planirovkasining maqsad va vazifalariga xam yangicha qarashni taqozo etadi.

Rayon planirovkasi ilk marta 1919 yilda Angliyada vujudga keldi. Ingliz olimi Piter Selfning “Shaharlar o‘z doirasidan chiqib ketmoqda” degan fikri asosida davlat tomonidan hududdan unumli foydalanish maqsadida ayrim hududlarning (London, Liverpul, Plimut) rayon planirovkasini tuzishga kirishildi va shaharlarini rivojlantirish uchun planlar ishlab chiqildi. Rossiyada 1933 yildan qurilish ishlari rayonlarning sxemalari asosida amalga oshirila boshlandi (Qrim, Poltava, Xarkov va b.) va yaxshi natijalar berdi. O‘rta Osiyoda Janubiy Tojikiston HICHM si, Chirchiq, Angren-Olmaliq sanoat rayoni uchun shunday loyihamar ishlab chiqildi. Hozirgi kunda respublikamizda ToshBoshloyiha, Uzshaharsozlik LITI tomonidan barcha shahar va shaharchalarning Bosh rejalar ishlab chiqilmoqda.

Demak, rayon planirovkasi odatda yangi o‘zlashtirilgan, katta ahamiyatga ega bo‘lgan sanoat rayonlari, yo‘llar, hududiy majmular, shaharlar va boshqalar uchun loyiha va sxemalar tuzadi, aholi manzilgohlari –shahar, shaharcha va hatto qishloqlar uchun Bosh rejalar ishlab chiqiladi. Bosh rejalar asosida shahar va qishloqlarda qurilish ishlari olib boriladi.

3.SHaharlar qurilishi nazariyasi va amaliyoti bilan **shaharsozlik** (me’morlikning bir yo‘nalishi) shug‘ullanadi. Unda hududning tabiiy-iqlimiyl va iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlari, sanitariya-gigiena, qurilish –texnika, ijtimoiy-madaniy taraqqiyot darajasi, milliy o‘ziga xosligi, shaharning vazifalari, ekologik holati va boshqalar hisobga olinadi. Shaharsozlikda yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), shaharlarni kengaytirish, me’moriy majmular bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi va loyihamar tuziladi. Bunday loyihamar buyurtmalar orqali Shaharsozlikka ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot va loyihamash institutlarida bajariladi.

Shaharsozlikning asoslari qadimgi Misr, Xitoy, Yunoniston, Eron kabi mamlakatlarda ilk shaharlar vujudga kelishi bilan shakllana boshlagan. Eramizdan avvalgi 3-2 ming yilliklardayoq shaharlar rejorashtirib qurila boshlagan. Turli davrlarda davr xususiyatidan kelib chiqib shaharlar qurishning turlicha usullari qo‘llanilgan. Masalan, qadimgi Rimda shaharlar Tibr daryosi bo‘ylab to‘g‘ri burchakli qismlarga bo‘lingan, Yunonistonda siyosiy va diniy qismlar ajratilgan. O‘rta asrlarda urush-yurishlarga qarshi qal’a devorlari bilan o‘ralgan shaharlar barpo etilgan. Sanoat

ishlab chiqarishi shaharlarning jadal o'sishiga olib keldi va ishchi shaharlari qurila boshladi. XXasrda hududiy (mintaqaviy) rejalarashtirish yuzaga keldi, turli sohalarga ixtisoslashgan rayonlar ajratildi. Shu o'rinda aytish lozimki, yirik shaharlar boshqaruv qulay bo'lishi uchun ma'muriy rayonlarga bo'linadi. O'zbekiston poytaxti Toshkent shahri ma'muriy jihatdan 11 ta tumanga bo'linadi.

Hozirgi kunda olimlar shaharlardagi ekologik, aholi zichligi, shovqin-suron, transport va boshqa muammolarni hal etish va har tomonlama qulay shahar barpo etish ustida bosh qotirmoqdalar (shahar-bog'lar, suv ostidagi shahar, havo sharidagi shahar va h.k.).

Savol va topshiriqlar

- 1.Rayon planirovkasi haqida tushuncha bering.
- 2.U qanday hududlar uchun tuziladi?
3. Rayon planirovkasi qanday masshtablarda tuziladi?
- 4.Rayon planirovkasini tuzishda qanday omillar hisobga olinadi?

14-Mavzu: O'zbekistonda urbanizatsiya muammolari.

- 1.*O'zbekistonda urbanizatsiya rivojlanishining tarixiy bosqichlari.*
- 2.*O'zbekistonda urbanizatsiya rivojlanishining zamonaviy xususiyatlari.*

1.O'zbekistonda garchi shaharlar qadimda, 2,5-3 ming yil avval vujudga kelgan bo'lsada, urbanizatsiya jarayoni ancha kech boshlandi. U o'ziga xos bo'lган bir necha tarixiy bosqichlarga ajratiladi.

1-bosqich. Qadimiy davr 1917 yilgacha bo'lib, bunda shahar maqomini berish bo'yicha rasmiy mezonlar bo'lмаган. Aholi sonidan qat'iy nazar yirik aholi manzilgohlari, xonlik, amirlik hamda bekliklarning ma'muriy markazlari shahar deb yuritilgan. Bu davrda shaharlar asosan transport tuguni (karvonsaroylar), savdo (bozorlar), harbiy-strategik (istehkomlar), diniy va ma'muriy markazlar sifatida vujudga kelgan. 1897 yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, ushbu shaharlarda jami aholining 18,8 foizi yashagan.

2-bosqich. 1917- yildan keyin shahar maqomi berish qoidalari o'zgarishi bilan shaharlar doirasi kengaydi. Bunda shahar tashkil etuvchi tarixiy, iqtisodiy, siyosiy, demografik, geografik va boshqa omillar hisobga olina boshlandi. Dastlabki shaharlarga maqom berish bo'yicha 1929-yilda qabul qilingan «O'zbekiston SSRning shahar va shahar punktlari ro'yhatini tuzish to'g'risidagi» qaroriga ko'ra 15 ta shahar ro'yxatga kiritildi.¹⁷ O'zbekistonda urbanizatsiya asosan, Rossiya tarkibiga kirgach, rus xalqining ko'chib kelishi va shaharlarga joylashuvi hisobiga ortib bordi, mahalliy millat vakillarining aksariyati esa qishloqlarda yashar edi. 1917- yilda shahar aholisi 20.9 %, 1940- yilda 24,5 foizni tashkil etdi.¹⁸

3-bosqich II jahon urushi davriga to'g'ri keladi. Mazkur davrda front ortidan ko'plab zavod, fabrika, muassasalar, shuningdek ko'plab aholining yurtimiz hududiga evakuatsiya qilinishi, yoki frontga zarur oziq-ovqat, kiyim-kechak,

¹⁷Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. –Т., 2004.

¹⁸О.Ата-Мирзаев, В.Гентшке, Р.Муртазаева. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект.-Т., 1998. Б.25.

qurol-aslaha etkazib berish maqsadida ayrim shaharlarning tez o'sishi kuzatildi (Toshkent, Chirchiq, Angren va b.), ularda shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning asosi shakllandi. 1945-yilda shahar aholisi salmog'i 33,8 foiz bo'lib, 5 yil ichida 10 foizdan ortiqroq ko'paydi.

4-bosqich urushdan keyin xalq xo'jaligining tiklanish davri bo'lib, o'lkamizda yo'llar qurilishi, yangi erlarning o'zlashtirilishi (Mirzacho'l, Qarshi cho'li), konlarning ochilishi, bilan shaharlashish jarayoni avvalgi davrlarga nisbatan jadal bordi. 1959-yilda mamlakatda jami 101 ta shahar aholi manzilgohi qayd etildi. Ularda 2,7 mln. aholi yashab, urbanizatsiya darajasi 33,6 foizga etdi. 1970-80-yillarda xalq xo'jaligini kompleks rivojlantirish asosida urbanizatsiya tez o'sdi, yillik shahar aholisining o'sishi 4,4 % ni tashkil etdi. Yiliga o'rtacha 5-6 tadan yangi shaharlar paydo bo'ldi. Bu esa mazkur davrda iqtisodiy rivojlanish, aholi tabiiy ko'payishi va shahar maqomi berilishi talabining 10 mingdan 7 mingga tushirilishi bilan ham bog'liq bo'ldi. Mamlakatda sanoatning ixtisoslashuvi, sanoat tugunlari, rayonlari bir yoki bir necha tarmoqlarga ixtisoslashgan ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishi, fan-texnikaning taraqqiy etishi shaharlar rivojlanishiga olib keldi. Tub joy aholisining ham yirik shaharlar, ayniqsa poytaxtga migratsiyasi kuchaydi. Ana shu davrda urbanizatsiya ko'rsatkichi o'zining ilk marotaba cho'qqisiga chiqdi va 1984 yilda 42,3 foizni tashkil etdi.

5-bosqich. 1980-yillarning oxirlariga kelib, ro'y bergan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar urbanizatsiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi, rusiyabon xalqlarning o'z yurtlariga ko'chib ketish jarayoni kuzatildi. Urbanizatsyaning demografik ko'rsatkichi 1991- yilda 40,4 foizga teng bo'ldi. Umumiyligi aholi tabiiy harakati sustlashdi, shahar joylarda aholining tabiiy o'sishi qishloqlarga qaraganda 1,5 barobar past bo'lgani urbanizatsiya darajasining pasayishiga ikkinchi asosiy sabab bo'ldi. Urbanizatsiya darajasi yiliga 0,5-0,6 foizdan kamayib borib, 2008 yilda 35,8 foizga tushdi. Garchi, urbanizatsiya son jihatdan pasaysada, uni sifat jihatdan rivojlantirishga-shaharlarni obodonlashtirish, qurilish va arxitekturasiga, boy tarixiy va madaniy merosini saqlash, tiklash ishlariga katta e'tibor qaratildi. Ularning hududiy va urbanistik tarkiblarida qator o'zgarishlar amalga oshirildi.

2. 2009 yilda mamlakat aksariyat aholisining qishloqlarda yashashini hisobga olgan holda, ularga shahar hayot tarzini, madaniyatini olib kirish, infratuzilmasini yaxshilash maqsadida 2009 yilda Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga ko'ra 965 ta qishloqqa shaharcha maqomi berildi.

Qishloqlarning shaharchalarga aylantirilishi respublika urbanizatsiyasida o'ziga xos yangi bosqich bo'ldi. Shahar aholi soni 2008 yilda 9,6 mln. bo'lgan bo'lsa, 2009 yilda 14,3 mln. kishini tashkil etib, urbanizatsiya darajasi 51,7 foizga ko'tarildi. Bunda, eng yuqori ko'rsatkich Namangan viloyatida kuzatilib, 64,6 foiz, ikkinchi o'rinda Farg'ona viloyati -58,7 foiz va uchinchi viloyat -Andijonda -53,1 foiz shahar aholisi qayd etildi. Agar nazariy jihatdan tahlil qilinsa, aholi soni va ular oila a'zolarining aksariyati qishloq xo'jaligida band emasligini hisobga olsak, shaharcha maqomi berish talablariga javob beradi. Biroq, shahar infratuzilmasi,

arxitekturasi, shahar madaniyati, aholining yashash tarzi jihatidan, bu “soxta urbanizatsiya”ning bir ko‘rinishidir.

Agar o‘tgan bosqichda urbanizatsiya darajasiga ko‘ra QR, Navoiy va Toshkent viloyatlari etakchilik qilgan bo‘lsa, so‘nggi davrda aholi soni ko‘p va zich yashagan Farg‘ona vodiysiga almashdi. Buning asosiy sababi, Farg‘ona vodiysi ko‘plab aholi soni katta bo‘lgan yirik qishloqlarga ega bo‘lganligidir.

2009-2016 yillar oralig‘idagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zR urbanizatsiya darajasi 1,0 foizga kamaygan. Ayniqsa, Sirdaryo, Namangan, Farg‘ona viloyatlarida yuqori ko‘rsatkichlar kuzatiladi (2-jadval). Buning asosiy sabablari shuki, qishloq aholisining shaharga bo‘lgan migratsiyasi sust va shaharlarning tashkil topishi avvalgidek ko‘p emas. SHahar aholisi yillik tabiiy o‘sishi qishloq joylarga nisbatan kam (0.8 va 1.3 foiz) va bu jarayon bundan keyin ham shunday davom etishi kuzatiladi. Demak, O‘zbekistonda urbanizatsiya darajasi pastligi sabablari:

- qishloq-shahar migratsiyasining sustligi;
- shahar aholisi tabiiy harakatining qishloq aholisiga nisbatan pastligi;
- shaharlarning aholini jalb etish salohiyatining zaifligi;
- muntazam ravishda yangi shaharlarning vujudga kelmasligi;
- hududlarning sanoat salohiyatining pastligi;
- aholining ko‘proq qishloq joylarga moyilligi va b.

2-jadval

O‘zbekistonda urbanizatsiya darajasining o‘zgarishi

O‘zR va hududlar	2008 yil		2009 yil		2016 yil		Urbanizatsiya darajasining o‘zgarishi, 2009 ga nis- batan 2016 y.
	Shahar aholi soni, ming k.	Urbaniz atsiya daraja si, % da	Shahar aholi soni, ming k.	Urbani zatsiya darajasi , %	Shahar aholi soni, ming k.	Urbanizat siya darajasi, % da	
O‘zR	9698.2	35.8	14236.0	51.7	15748.0	50.6	-1.1
QR	774.5	48.5	814.6	50.4	873.0	49.5	-0.9
viloyatlar:							
Andijon	716.9	29.2	1338.9	53.5	1500.0	52.4	-1.1
Buxoro	456.8	29.5	616.8	38.8	678.4	37.9	-0.9
Jizzax	321.2	29.7	520.7	47.4	589.6	47.2	-0.2
Navoiy	327.8	39.5	416.7	49.6	448.5	49.1	-0.5
Namangan	806.3	37.1	1434.1	64.6	1618.8	63.4	-1.3
Samarqand	755.0	25.1	1145.8	37.4	1337.0	38.0	+0.6
Sirdaryo	215.8	31.1	290.7	46.3	336.6	43.3	-3.0
Surxondaryo	381.3	19.2	756.2	37.2	845.2	35.8	-1.4
Toshkent	990.8	39.3	1278.3	50.1	1350.2	48.9	-1.2
Farg‘ona	827.2	27.8	1776.2	58.8	1965.9	57.0	-1.8
Xorazm	328.1	21.8	523.9	34.2	559.0	32.6	-1.6
Qashqadaryo	616.5	24.5	1116.8	43.6	1274.5	43.1	-0.5
Toshkent	2180.0	100.0	2206.3	100.0	2371.3	100.0	0.0

sh.						
-----	--	--	--	--	--	--

Jadval O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, respublikada urbanizatsiyaning rivojlanishi va yuqori ko'rsatkichlarga erishishi (u jahon mamlakatlarining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi) asosan **rurbanizatsiya** hisobiga boradi. Rurbanizatsiya, aslida rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisining deurbanizatsiyasi, ya'ni qishloqlarga ko'chib borib, u yerda shaharcha hayot tarzini yoyishi tushuniladi. Rural-qishloq, urbanizatsiya-shaharlashish (lotincha), demak qishloqlarning shaharlashishi ma'nosini anglatadi. Bu jarayon, mamlakatimizda yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, boshqacha ko'rinishda sodir bo'ladi, ya'ni qishloqlarda shahar infratuzilmasini shakllantirish, sanoatni olib kirish va aholini unga jalb etish, xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlanterish, bino, uy-joy qurilishida shahar arxitektura qoidalariga rioya qilish, shahar madaniyatini shakllantirish, ya'ni qishloqni shaharlashtirish demakdir. Bunda, avvalo, aytish joizki, 965 ta yangi shaharchalarni bosqichma-bosqich talabga ko'ra, shahar hosil qiluvchi tarmoqlarni shakllantirish mumkin bo'lgan, "istiqbolli" shaharchalarni aniqlab, rivojlanterishdan boshlash maqsadga muvofiq.

Savol va topshiriqlar

- 1.O'zbekistonda urbanizatsiya qaysi xususiyatlari bilan boshqa mamlakatlardan farq qiladi?
- 2.O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonining asosiy bosqichlariga ta'rif bering.
3. Jadvalni tahlil qilish asosida viloyatlarda urbanizatsiya jarayoni qanday kechayotgani haqida ma'lumot bering.

15-Mavzu: O'zbekiston shaharlari tarkibi

1. O'zbekistonning urbanistik tarkibi

2. O'zbekiston shaharlarining hududiy tarkibi

Respublika mustaqillikka erishganidan so'ng, mamlakatimiz hududiy tuzilmasining o'zagini tashkil qiluvchi shaharlar tizimini takomillashtirish, ularning mavjud tabiiy, ishlab chiqarish, va ilmiy-texnikaviy salohiyatidan to'g'ri hamda samarali foydalanish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Binobarin, milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi shaharlar to'ri va tizimi bilan chambarchas bog'langan. SHu bois, yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida respublika urbanistik tarkibidagi o'zgarishlari va shu bilan birga, jahon urbanizatsiyasining mamlakatga xos jihatlari hamda ta'sirini tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Ta'kidlash joizki, respublika hukumati tomonidan urbanistik tizimni takomillashtirish bo'yicha islohatlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zR Prezidentining 2005 yil 14 iyulda "O'zbekiston Respublikasi aholi punktlari ma'muriy-hududiy tuzilishini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Shuningdek, 2009 yilda "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturining qabul qilinishi bilan qishloq joylarning ishlab chiqarish

va infratuzilmaviy salohiyatini yuksaltirish, asosiy vazifalardan biri qilib belgilandi. Qishloqlarda zamonaviy infratuzilma tizimini barpo etish, bu joylarga sanoatni olib kirish, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini yaxshilash, urbanizatsiyaning ichkaridan, o'ziga xos «yashirincha» rivojlanishini anglatadi. SHuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 13 martda “O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq mamlakatimiz shaharlar geografiyasi 966 taga ko‘paydi. 2016 yil 5 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “SHaharlar va shahar posyolkalari hududlarini rivojlantirish va qurish bo'yicha shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarorlari shular jumlasidandir.

Ma'lumki, har bir mamlakat hududiy mehnat taqsimotining rivojlanganligi uning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati eng avvalo uning urbanistik va hududiy urbanistik tarkibida o‘z aksini topadi. “Hududiy urbanistik tarkib” tushunchasini fanga taniqli olim I.M.Maergoyz tamonidan kiritilgan bo‘lib, u turli mintaqalarda shaharlar to‘ri, xususan katta shaharlar qay tarzda shakllangan va rivojlanganligi bilan bog‘liq.

Respublika mintaqalari urbanistik tarkibi, o‘zining genetik xususiyati, funksional tiplari va katta-kichikligiga ko‘ra farqlanadi. Jumladan, mustaqillik arafasida mamlakatda jami 123 ta shahar va 104 ta shaharchalar mavjud edi (urbanizatsiya darajasi-40,8 foiz). 1992 yilga kelib respublika geourbanistikasida o‘ziga xos vaziyat yuz berdi. Mazkur yilda turli mintaqalarda 17 ta shaharchalar vujudga keldi. Ular, Jizzaxda -Zarbdor va Zafarobod, Samarqandda - Mirbozor, Sirdaryoda-Do‘slik, Toshkentda-Yangi CHinoz, Qashqadaryoda-Nuriston, Qoraqalpog‘iston Respublikasida-Akshaloq va Qozonketken (Ata-Mirzaev O., Gentshke V., Murtazaeva R., Saliev A., 2002). SHu yili sust urbanizatsiyalashgan Surxondaryoda shaharlar to‘ri birdaniga 5 ta (Angor, Do‘slik, Sariq, Hurriyat va Elbayon)ga kengaydi va bu mintaqada zamonaviy transport va boshqa infratuzilmalarning rivojlanishi bilan izohlanadi. Aksincha, Xorazm viloyatidagi Gurjan, Xonqa, SHovot va Xazorasp kabi shaharlar, shaharchalar qatoriga tushib qoldi. 1994 yilga kelib Samarqand viloyatidagi Payariq, 1995 yilda esa Buxoro viloyatidagi SHofirkon tuman markazlari sifatida shahar maqomiga ega bo‘ldi (Mavlonov A, 2015). Aytish joizki, 2000 yildan yangi urbanistik islohatlar davrigacha atigi 2 ta shaharcha vujudga keldi, xolos. 2004 yilda qadimiy Karmana Navoiy shahridan ajratilib shaharcha sifatida ro‘yxatga olindi. Qo‘ng‘irot tumanida Elobod shaharchasi tashkil topganidan so‘ng O'zbekiston shaharlar geografiyasida o‘zgarish qayd etilmadi (2005 y.). Qoraqalpog‘istonning shaharlar to‘ri esa xuddi shu yilda ikkita shaharchaga kamaydi. Nukusning yo‘ldosh shaharchalari (Qizketkan va Pristanskiy) uning poytaxti tarkibiga birlashtirildi.

2000 yildan keyingi davrda respublika va uning mintaqalarida shaharlar to‘ri va tizimining shakllanishi, urbanizatsiya jarayoni o‘zgacha tus olmoqda (1-jadval). 2015 yil ma'lumotlariga binoan O'zbekiston Respublikasining 50,7 foiz aholisi shahar joylarida istiqomat qiladi. Tahlillarga ko‘ra, mamlakatimizda urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi pasayib bormoqda. Urbanizatsiya

darajasining o‘zgarishi hududlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi, shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning rivojlanishi, yangi shahar manzilgohlarining paydo bo‘lishi, aholining tabiiy ko‘payishi, shuningdek tashqi migratsiya kabi omillarga bog‘liq holda kechadi.

O‘zbekistonda jami shaharlardan viloyatga bo‘ysunuvchi shaharlar soni 25 ta, tumanlarga bo‘ysunuvchi shaharlar 93 ta bo‘lib, yagona poytaxt shahar respublikaga bo‘ysunadi. Eng ko‘p shaharlarga ega bo‘lgan viloyat Toshkent viloyati (16 ta shahar), eng kam shaharlarga esa Xorazm viloyatida -3 ta. 2009 yilda bo‘lgan tarkibiy o‘zgarishlardan so‘ng jami shaharchalar soni 1079 taga teng bo‘ldi. Eng ko‘p shaharchaga ega bo‘lgan viloyatlar: Farg‘ona -197 ta, Qashqadaryo- 123 ta va Namangan 120 ta. Sirdaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasida shaharchalar soni eng kam (3-jadval).

3-jadval

O‘zR viloyatlarining shahar aholi manzilgohlari (2016.01.01 holatiga)

O‘zR hududlari	shahar aholisi soni, ming kishi	viloyatga bo‘ysu nuvchi shaharlar	tumanga bo‘ysu- nuvchi shaharlar	shaharchalar soni
O‘zR	14305.9	25	93	1079
QR	817.1	1	11	26
viloyatlar:				
Andijon	1343.9	2	9	78
Buxoro	776.3	2	9	62
Jizzax	523.9	1	5	42
Naoiy	420.8	2	4	38
Namangan	1447.0	1	7	120
Samarqand	1150.3	2	9	88
Sirdaryo	294.7	3	2	21
Surxondaryo	762.3	1	7	114
Toshkent	1284.9	4	12	97
Farg‘ona	1789.6	4	5	197
Xorazm	526.7	1	2	58
Qashqadaryo	1125.9	1	11	123
Toshkent		-	-	1

Jadval O‘zR Davlat Statistika Bosh boshqarmasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

Hozirda respublikadagi eng urbanizatsiyalashgan mintaqasi Namangan viloyati hisoblanadi. Shuningdek, Farg‘ona (57,0 %) va Andijon (52,5 %) viloyatlarida ham shahar aholisining salmog‘i respublika o‘rtacha ko‘rsatkichidan ancha baland.

Urbanizatsiya darajasi mamlakat ko‘rsatkichidan past mintaqalarga- Xorazm, Surxondaryo, Samarqand va Buxoro viloyatlari mansub. SHu nuqtai nazardan yondashganda ayrim mintaqalarning yangi urbanistik salohiyati (Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Navoiy) real vaziyatni o‘zida aks ettirmaydi.

Respublikada yangi urbanistik islohatlardan so‘ng 2009 yilda 1199 ta shahar manzilgohlari qayd etilgan. Ularning 966 tasi yangi tashkil etilgan shaharchalarga mos keladi. Ta’kidlash joizki, ularning aksariyat qismining ishlab chiqarish

salohiyati agrar xususiyatga ega ekanligi bilan ko‘zga tashlanadi. Agroshaharchalarning hududiy tarkibida Farg‘ona (196 ta), Qashqadaryo (119 ta), Surxondaryo (107 ta) va Namangan (109 ta) viloyatlari yuqori pog‘onalarni egallaydi.

4-jadval

O‘zbekiston Respublikasi shahar manzilgohlari va urbanizatsiya darajasidagi o‘zgarishlar (aholi soni, ming kishi)

Mintaqalar	2008 yil		2009 yil		2016 yil	
	shaharlar	shahar-chalar	shaharlar	shahar-chalar	shaharlar	shahar-chalar
O‘zbekiston Respublikasi	119	114	119	1080	119	1085
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	12	15	12	27	12	26
Viloyatlar:						
Andijon	11	5	11	89	11	78
Buxoro	11	2	11	62	11	69
Jizzax	6	9	6	43	6	42
Navoiy	6	8	6	38	6	47
Namangan	8	11	8	120	8	120
Samarqand	11	12	11	88	11	88
Sirdaryo	5	5	5	21	5	25
Surxondaryo	8	7	8	114	8	114
Toshkent	16	18	16	97	16	97
Farg‘ona	9	10	9	206	9	197
Xorazm	3	7	3	58	3	58
Qashqadaryo	12	4	12	123	12	123
Toshkent sh.	1	1	1	1	1	1

Jadval O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Yangi tashkil etilgan qishloq shaharlarining 40 foizga yaqini Farg‘ona mintaqasida tarkib topgan.

2. O‘zbekiston Respublikasi shahar manzilgohlari mamlakat mintaqalari bo‘yicha notekis taqsimlangan. Demografik salohiyati yuqori, iqtisodiyoti nisbatan barqaror bo‘lgan iqtisodiy rayonlarda shaharlar to‘ri ham yaxshi rivojlangan. SHaharlar sonining eng ko‘p miqdori hamon Farg‘ona (423 ta) mintaqasiga tegishli bo‘lib, unda O‘zbekiston shahar manzilgohlarini 35,1 foizi joylashgan. SHuningdek, shaharlar soni bilan Janubiy, Zarafshon va Toshkent iqtisodiy rayonlari ham nisbatan yaxshi ta’minlangan. Ayni paytda iqtisodiyoti agrar-industrial yo‘nalishga ega bo‘lgan Quyi Amudaryo va Mirzacho‘l mintaqasida shaharlar to‘ri sust bo‘lib,

O‘zbekiston Respublikasining hududiy- urbanistik tarkibi (01.01. 2016 holatida, ming kishi)

Hududlar	Kichik shahar va shaharchalar			YArim o‘rta shahar*			O‘rta shahar			Katta shahar			Yirik va millioner shahar		
	Soni	Aholisi	%	soni	Aholi	%	soni	aholi	%	Soni	aholi	%	soni	Aholisi	%
O‘zbekistan Respublikasi	109 1	5962,5	37,8	75	2155, 6	13,6	20	1302, 3	8.2	11	1764, 3	11,2	8	4563,3	28,9
shundan: Toshkent iqtisodiy rayoni	99	480,1	12,9	9	248,9	6,6	3	207,8	5,5	3	420,3	11,2	1	2364,4	63,5
Toshkent viloyati	98	473,2	35,0	9	248,9	18,4	3	207,8	15,3	3	420,3	31,1	-	-	-
Toshkent sh.	1	6,9	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2364,4	99,7
Mirzacho‘l iqtisodiy rayoni	69	492,1	53,1	7	204,2	22,0	1	64,9	7,0	1	165,0	17,8	-	-	-
Jizzax viloyati	43	315,9	53,5	4	108,7	18,4	-	-	-	1	165,0	27,9	-	-	-
Sirdaryo viloyati	26	176,2	52,3	3	95,5	28,3	1	64,9	19,2	-	-	-	-	-	-
Farg‘ona iqtisodiy rayoni	384	2375,3	46,7	29	808,9	15,9	5	315,6	6,2	2	421,5	8,2	3	1163,4	22,8
Andijon viloyati	72	586,2	39,0	14	364,8	24,3	2	138,6	9,2	-	-	-	1	410,4	27,3
Namangan viloyati	116	739,9	45,7	8	217,0	13,4	3	177,0	10,9	-	-	-	1	484,9	29,9
Farg‘ona viloyati	196	1049,2	53,3	7	227,1	11,5	-	-	-	2	421,5	21,4	1	268,1	13,6
Zarafshon iqtisodiy rayoni	212	969,0	39,3	13	366,3	14,8	4	262,8	10,6	2	379,8	15,4	1	486,0	19,7
Buxoro viloyati	76	303,6	44,7	2	66,4	9,7	1	58,9	8,6	1	249,5	36,7	-	-	-
Navoiy viloyati	48	171,7	38,2	3	81,5	18,1	1	65,0	14,4	1	130,3	29,0	-	-	-
Samarqand viloyati	88	493,7	36,9	8	218,4	16,3	2	138,9	10,3	-	-	-	1	486,0	36,3
Janubiy iqtisodiy rayon	241	1162,6	54,8	11	313,3	14,7	2	152,8	7,2	3	239,7	11,3	1	251,3	11,8
Surxandaryo viloyati	116	519,0	61,4	4	106,9	12,6	1	81,4	9,6	1	137,9	16,3	-	-	-
Qashkadaryo viloyati	125	643,6	50,9	7	206,4	16,1	1	71,4	5,6	1	101,8	7,9	1	251,3	19,7
Quyiamudaryo iqtisodiy rayoni	86	483,4	33,7	6	214,0	14,9	5	298,4	20,8	1	138,0	9,6	1	298,2	20,8
Qorakalpog‘iston Respublikasi	29	189,0	21,6	4	148,1	16,9	4	237,7	27,2	-	-	-	1	298,2	34,1
Xorazm viloyati	57	294,4	52,6	2	65,9	11,7	1	60,7	10,8	1	138,0	24,6	-	-	-

Izoh: *-aholisi 20-50 ming kishilik shaharlar

respublika urbanistik tizimining mos ravishda 8,2 va 6,8 foizini tashkil etadi.

Aytish joizki, shaharlar tizimining murakkablashuvi, ularning ierarxiyasini (pog‘onasi) aniqlash, shaharlar o‘rtasidagi vazifalarning (funksiyalarni) taqsimlanishiga ham olib keladi. Mamlakat urbanizatsiyasining o‘ziga xos jihat shaharlar zanjirida kichik shaharlar sonining ko‘pligi bilan izohlanadi. Respublika iqtisodiyotning asosan qishloq xo‘jaligi hamda qayta ishslash sanoatiga ixtisoslashganligi sababli geourbanistikaning 4/5 qismidan ko‘prog‘ini kichik shaharlar tashkil etadi. YAngi urbanistik islohatlar natijasida qabul qilingan shaharlarni aksariyati mayda shaharlar bo‘lgani bois, mazkur toifadagi shaharlarning salmog‘i yana ortib ketdi (...-jadval).

2016 yilda 1091 ta kichik shahar va shaharchalar bo‘lib, ular jami shahar manzilgohlarining 90,1 foiziga teng. O‘rta bosqichdagi shaharlar soni 20 tani tashkil etib, jami shahar manzilgohlarning 1,6 foiziga mos keladi. Respublikada yirik shaharlar soni 7 ta (Samarqand, Namangan, Andijon, Qarshi, Nukus, Buxoro, Farg‘ona), katta shaharlar 11 ta, “yarim o‘rta” shaharlar 75 tani tashkil etadi.

Hozirda yo‘l mustaqilligini ta’minlash borasida, Xalqaro logistika markazi (Angren MIZ), Jizzax maxsus industrial zonasini hamda “Navoi” erkin industrial zonasida amalga oshirilayotgan loyihibar mamlakatimiz shaharlar geografiyasining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan 2001 yil Uchquduq-Sultonuvays-Nukus, 2007 yil Toshguzar-Boysun-Qumqo‘rg‘on, 2016 yil Angren-Pop temir yo‘llarining foydalanishga topshirilishi mamlakat temir yo‘l tizimini mustaqil yaxlit tuzilma sifatida shakllanishiga imkon berdi. Asosiysi ushbu hududlarda joylashgan Navoiy, Uchquduq, Xalqobod, G‘uzor, Dehqonobod, Boysun, Qumqo‘rg‘on, Miskin, Angren, Ohangaron, YAngiobod, Pop kabi shahar manzilgohlarning o‘sish qutb va markazlari sifatida transport geografik o‘rni yanada yaxshilandi.

SHunday qilib, mustaqillikning dastlabki yillarda shaharlar rivojlanishi biroz sekinlashgan bo‘lsada, keyingi “urbanistik to‘lqin” tufayli ularni soni birdaniga besh martaga ortdi. Bunday vaziyat, shaharchalar rivojlanishining imkoniyatlari hamda asosiy yo‘nalishlari, o‘sish qutb va markazlarini har tomonlama o‘rganishning zarurligini belgilab beradi.

16-Mavzu: Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlari Reja:

1. Toshkent iqtisodiy rayon shaharlari
2. Toshkent shahri

Toshkent iqtisodiy rayoni respublikada poytaxt mintaqasi, rivojlangan sanoat, qurilish, transport tizimi, iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmasi, o‘zining iqtisodiy-ijtimoiy, demografik va urbanistik salohiyati bilan yuqori mavqeni egallaydi. Bunga uning qulay geografik o‘rni, tabiiy-geografik, iqtisodiy-ijtimoiy, tarixiy, demografik va boshqa qator omillar ta’sir ko‘rsatgan.

Mintaqaning tog‘ va tekislikning kesishgan qismida, g‘arb va sharqni bog‘lovchi muhim karvon yo‘llari bo‘yida joylashgani, bu erdan Chirchiq va

Ohangaron daryolarining oqib o‘tishi azaldan ko‘plab aholi manzilgohlarining vujudga kelishida bosh omil bo‘lib hisoblangan.

Keyinchalik Toshkent-Krasnovodsk (hozirgi Turkmanboshi) va Toshkent – Orenburg, Turkiston - Sibir, Toshkent - Barraj, Toshkent-Yangiyo‘l-Chinoz, Toshkent – Keles - Darvoza, Toshkent - Angren temir yo‘llarining qurilishi, Toshkent-Xojikent, Toshkent - Xovos temir yo‘lining elektrlashtirilishi uning transport geografik o‘rnini yaxshiladi, Shu bilan birga Katta O‘zbek trakti, Chimkent, Jizzax, Qo‘qon va boshqa yo‘nalishdagi magistral yo‘llar boshqa o‘lkalar bilan iqtisodiy aloqalarini mustahkamladi va bu yerlarda qator aholi manzilgohlarini vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Mintaqani vujudga kelishidagi yana bir muhim omil-ko‘p funksiyali, katta ilmiy-texnik, geosiyosiy va iqtisodiy - madaniy qudratga ega bo‘lgan rivojlangan sanoat va transport tuguni, poytaxt-Toshkent shahrining mavjudligidir. Uning ta’sir doirasida mintaqada shaharlashish jarayoni jadal bormoqda.

Iqtisodiy rayon urbanistik salohiyatining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Urbanizatsiya darajasi 73,2 foizni tashkil etadi. Jami shaharlar soni 17 ta bo‘lib, yagona millioner shahar, 3 ta katta va 3ta o‘rta shaharga ega. (-jadval). Hududiy urbanistik tarkibiga ko‘ra Toshkent shahri va Toshkent viloyati shaharlaridan iborat.

17-Mavzu: Toshkent shahrining shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari Reja:

1. Toshkent shahri shakllanish tarihi.
2. 1 - davr (1917 - yilgacha).
3. 2-davr (1917 – 1940 yy.)
4. 3-davr (1940 – 1945 yy.).
5. 4-davr (1946-1990 yy.).
6. 5-davr (1991-yildan hozirgi kungacha).

Toshkent shahri uzoq va murakkab tarixga ega bo‘lib, uning qachon paydo bo‘lganligi haqida aniq ma’lumotlar yo‘q. So‘nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, xususan, Yunusobodning Mingo‘rik dahasidan qazib olingan topilmalar shundan dalolat beradiki, bundan taxminan 2200 yillar muqaddam uning o‘rnida shahar xarobalari bo‘lgan. Shahar turli nomlar bilan (Yuni, Choch, Shosh, Binkat) tarixiy manbalarda uchraydi. Uning hozirgi nomi XI asrda Abu Rayxon Beruniy va tarixchi Mahmud Qoshg‘ariy asarlarida tilga olingan. Shaharning hozirgi kungacha bosib o‘tgan tarixini quyidagi davrlarga bo‘lish mumkin:

1 - davr (1917 - yilgacha). Shaharning qulay geografik o‘rinda: qit’alararo savdo yo‘llarining kesishgan qismida joylashgani uni yirik savdo markaziga aylantirdi. Toshkent shahri tekislikda, o‘troq dehqonchilik va ko‘chmanchi chorvachilik rayonlarining kesishgan qismida joylashgan bo‘lib, bu erda turli mahsulotlar ayriboshlanar edi. U g‘arb va sharq, shimol hamda janub o‘rtasidagi savdo iqtisodiy aloqalarda asosiy o‘rin tutgan. Shu bilan bir qatorda ko‘chmanchi xalqlarning bosqinlariga qarshi O‘rta Osiyo hududidagi harbiy funksiyalarni

bajaruvchi istehkom ham edi. Shahar ko‘plab chet el bosqinchilariga qarshi kurashlarda vayron bo‘ldi, lekin qulay erda joylashgani uchun yana o‘zini bir necha bor tiklab oldi. Shahar qal’a devorlari bilan o‘ralgan bo‘lib, uning o‘rtasida bozor bo‘lgan. Bozordan sakkiz tomonga yo‘l o‘tib uni atrof bilan bog‘lagan. 1865 yilda Rossiyaga qo‘shib olingach, Toshkent O‘rtal Osiyoga kiruvchi asosiy “darvoza” rolini o‘ynadi. Shahar Ural, Volgabo‘yi, Rossiyaning markaziy qismi va Sibir bilan savdo iqtisodiy munosabatlarni olib bordi. Bu erdan xil yuhipak, gazlama, paxta, teri, hunarmandchilik buyumlari va qishloq xo‘jalik mahsulotlari, qorako‘l, quritilgan meva, sholi, guruch, gilam olib ketilar, mashina, asbob-uskuna, metall, shakar kabi mahsulotlar olib kelinar edi. SHahar hududiy jihatdan kengayib, Anhor kanalidan sharq va janubga- Salor daryosi tomonga qarab kengaya bordi va uning “europacha” yangi qismi qurila boshlandi. YAngi sanoat korxonalari qurildi, Toshkent qo‘shimcha vazifalarni o‘z zimmasiga ola boshladi; hunarmandchilik – savdo markazi va harbiy strategik markazdan endi u Turkiston general gubernatorligining va Sirdaryo viloyatining markaziga, ya’ni ma’muriy boshqaruv funksiyalarini ham bajaruvchi yirik shaharga aylandi (1-rasm).

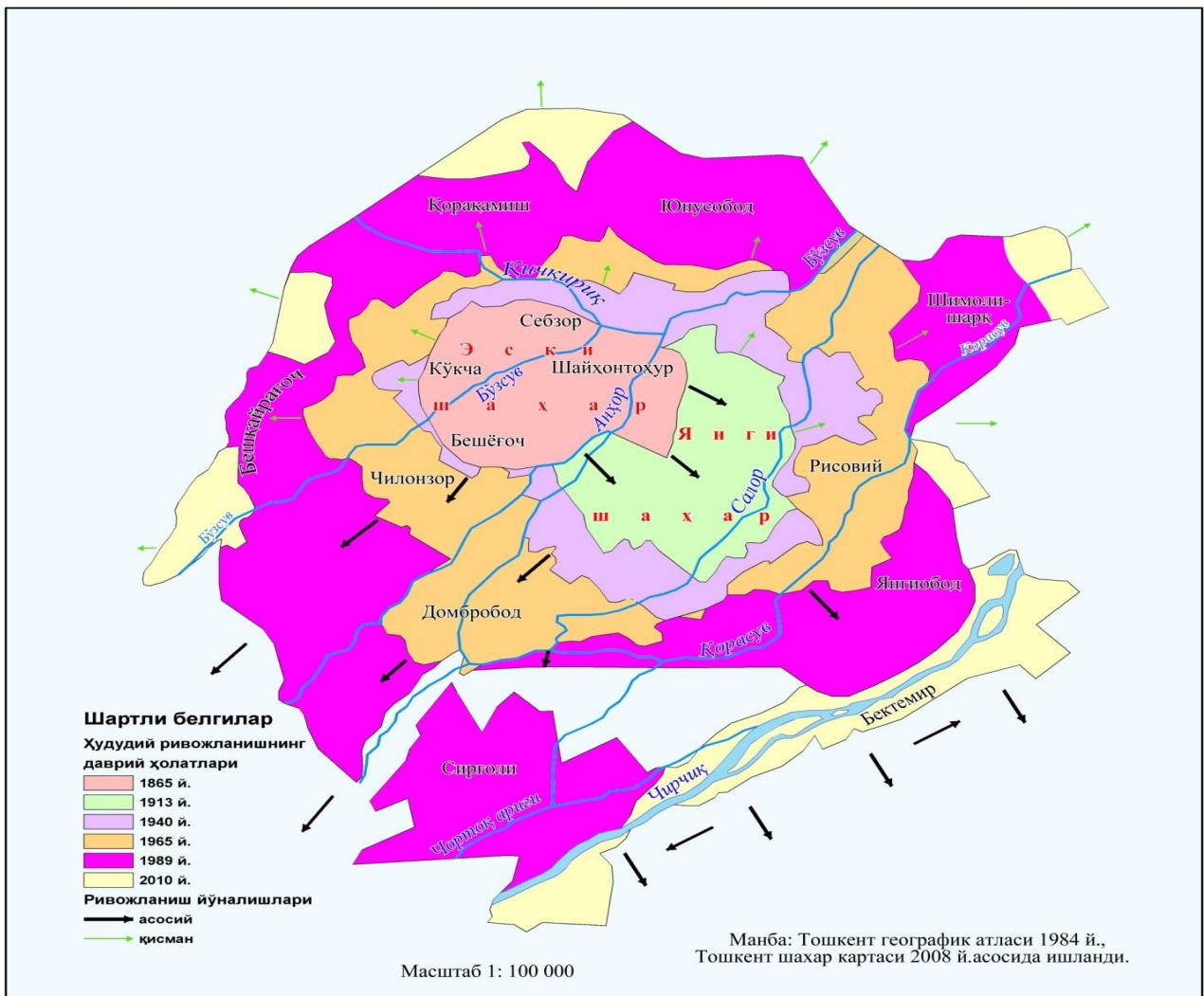
2-davr (1917 – 1940 yy.) Oktyabr inqilobidan so‘ng shahar hayotida katta o‘zgarishlar yuz berdi. 1924- yildan boshlab shahar rekonstruksiya qilinib, sanoat korxonalari, yangi uy - joylar, o‘quv yurtlari va boshqa binolar qurildi. U Turkiston o‘lkasining sanoat va transport markaziga aylandi. Bu davrda nafaqat shahar ichi, balki uning atroflarida ham yangi qurilishlar amalga oshirildi.

1930-yilda poytaxtlik funksiyasini olishi Toshkent shahrini O‘zbekiston, qolaversa, O‘rtal Osiyodagi ma’muriy-madaniy markaz darajasiga olib chiqdi. SHahar xududi shimoli-sharq tomonga qarab kengaydi. Markaziy qismi radial-xalqasimon shaklda bo‘lib, 12 ta radial va 3 ta xalqa yo‘ldan iborat edi. SHahar boshqa o‘lkalardan o‘zining relef, iqlim, milliy xususiyatlari jihatdan farq qilishi qurilishlarda o‘ziga xoslikni talab etdi. 1939-yilda TashNIIGenplanida (A.I.Kuznetsov va M.M.Kleymanov) 25 yilga mo‘ljallangan maydoni 13,8 ming ga va aholisi 900 ming kishiga teng keluvchi shahar loyihasi ishlab chiqildi. Unga ko‘ra shahar hududi shimoli - sharq va janubi - g‘arb tomonga - CHo‘ponota arig‘igacha, sharqda Qorasuvgacha bo‘lgan hududni o‘z ichiga olgan edi. 1939-yilda shahar aholisi 584 ming kishini tashkil etib, u O‘rtal Osiyodagi eng yirik, ko‘p funksiyali shaharga aylandi va 90 kv. km maydonni egalladi (Toshkent. Ensiklopediya, 2009).

3-davr (1940 – 1945 yy.). Bu davr qisqa vaqt ni o‘z ichiga olsada ro‘y bergen urush tufayli katta o‘zgarishlarga boy bo‘lib, shaharning rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Mazkur davr uchun Rossiya, Ukraina, Belorusiyadan ko‘plab sanoat korxonalari va aholining ko‘chirib keltirilishi xos bo‘ldi. Urush yillarida Toshkent harbiy arsenal sifatida, mudofaa-tashkiliy ishlarni bajardi. 1942-yilda bu erdagagi sanoat korxonalarining yarmi harbiy mahsulot ishlab chiqarar edi. Front chizig‘idan yana 100 dan ortiq korxonalar va ko‘plab aholi evakuatsiya qilindi. Bu davrda Toshkent shahri sanoatida juda katta o‘zgarishlar ro‘y berdiki, bu uning keyingi sanoat tarkibida mashinasozlik va metallurgiya sanoatiga ixtisoslashuvi uchun asos bo‘ldi. Agar 1940-yilda ishlab chiqarilgan jami sanoat mahsulotlarining 81% i engil sanoat hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 1941-yilda 60 foizini og‘ir

sanoat egalladi (asosan harbiy sanoat) (Toshkent. Ensiklopediya, 2009). SHu bilan birga bu erda yuqori malakali kadrlar to‘plandi, xalq xo‘jaligining turli sohalari, fan va madaniyat- kino, teatr, o‘quv yurtlariga asos solindi. 1946-yilda uning hududi 130 km kv. ga teng bo‘ldi yoki 10 yil ichida deyarli 1.5 martaga kengaydi.

ТОШКЕНТ ШАҲРИНИНГ ҲУДУДИЙ РИВОЖЛANIШИ

4-davr (1946-1990 yy). Mazkur davrda shahar muhim transport va sanoat markazi sifatida faoliyat ko‘rsatishni davom ettirdi, sharqda uning siyosiy roli ortdi. Aholi sonining ko‘payib borishi, funksiyalarining ortib borishi bilan uning maydoni ham kengaydi. Shaharda ko‘p qavatli binolar qurila boshladi, aholi soni tez ortib bordi. 1966-yilgi zilziladan so‘ng u qayta tiklandi va zamонавиҳ shaharga aylandi. Ko‘plab uy-joylar, boshqaruv organlari binolari, ilmiy - tekshirish institutlari, o‘quv yurtlari, madaniy ob’ektlar, savdo markazlari, sanoat korxonalarini qurildi. Aholi soni ortib borib u 1960-yilda millioner shaharga aylandi.

1970 - yilda Tashgiprogor instituti tomonidan 25 ming ga maydon va 1,5 mln. aholiga mo‘ljallangan yangi reja tuzildi: Visokovoltniy, Risoviy, Shimoli - sharq, Yunusobod, Qoraqamish massivlari qurildi. 1977-yilda uning turli qismlari metro bilan bog‘landi. Shahar mavjud imkoniyatlaridan ortiq darajada vazifalarni bajara boshladi. Natijada, o‘z muammolarini shaharning ma’muriy - hududiy doirasida hal eta olmay atrofi bilan bog‘landi. Ko‘p mehnat talab qiluvchi, ekologik “xavfli” va qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan bevosita bog‘liq sanoat

korxonalari tashqariga chiqarildi va yo‘ldosh shaharlarda qurildi. Xususan, yirik shaharga mos kelmaydigan ob’ektlar, asosan oziq - ovqat sanoati korxonalari, jumladan, konserva, paxta tozalash, go‘sht kombinati va boshqalar chetga - Yangiyo‘l, O‘rtaovul, Qibray shaharlariga qurildi yoki olib chiqildi. Zangiota, Chirchiq, Qibray, Pskent, Bektemir shaharlarida ayrim korxonalarining filiallari joylashtirildi. Ularning asosida Toshkent atrofida shaharlar vujudga keldi va rivojlandi.

1985-yilda TashNIIGenplan instituti tomonidan (Raimov T., Lifanova M., Mirzaev M. va b.) shaharni bevosita Toshkent viloyati bilan birga xududiy tashkil etishning 2010-yilga mo‘ljallangan konsepsiyasi yaratildi. Unga ko‘ra Toshkent shahrini asosan janubi - g‘arb va shimoli- sharq tomonga, qisman atrofga perimetral holatda rivojlantirish mo‘ljallandi. Bo‘ka, Chinoz, Yangiyo‘l, Parkent va boshqalar tez rivojlanishi mumkin bo‘lgan shaharlar qatorida turdi. Bu davrda shahar maydoni 256 km kv. ni tashkil etdi va O‘rta Osiyoda aholi soni, iqtisodiy, madaniy jihatdan eng yirik shahar va yirik aglomeratsiyaning markazi sifatida faoliyat ko‘rsatib Kiev, Minsk, Baku, Novosibirsk shaharlari qatorida turdi.

5-davr (1991-yildan hozirgi kungacha). Respublikaning mustaqillikka erishishi 2 milliondan ortiq aholiga ega bo‘lgan milliy poytaxt zimmasiga yanada ulkan davlat, siyosiy vazifalarini yukladi. O‘tish davrida shaharda bozor munosabatlariga xos muhit shakllandi: iqtisodiyot tarmoqlarida o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, yirik sanoat ishlab chiqarishi o‘rnini kichik va o‘rta korxonalar egalladi, erdan foydalanishga bo‘lgan munosabat o‘zgardi, yangi tarmoqlar vujudga keldi, poytaxt shaharning xalqaro miqyosda geosiyosiy va boshqaruv mavqeい ortdi, siyosiy - ma’muriy va ilmiy - madaniy kabi sof poytaxtlik funksiyalari tez rivojlandi. Xususan, ilmiy - tekshirish, konstruktorlik - loyihalash tashkilotlari, bozor infratuzilma shohobchalar, oliy o‘quv yurtlari, kadrlar tayyorlash, transport infratuzilmasi va savdo markazlari to‘plandi. Toshkent mustaqil davlatning siyosiy markaziga aylandi.

Mustaqillik yillarida shahar ijtimoiy va iqtisodiy hayotida tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tilishi bilan tadbirdorlik, ishbilarmonlik, xorijiy sarmoyalalar kiritish yangi bank - moliya tizimini shakllantirish, mulkni xususiy lashtirishga e’tibor qaratildi. SHahar qurilishida katta ishlar amalga oshirildi, xiyobon, ko‘cha, maydonlarning nomlari qayta nomlandi. SHahar transporti yanada takomillashdi. 1996 - yil 31 yanvar “Toshkent shahrida uy - joy qurilishini davlat tomonidan qo‘llab - quvvatlashni kuchaytirish to‘g‘risida” Prezident farmoniga muvofiq asosiy e’tibor aholini uy - joy bilan ta’minlash (yosh oilalarga kreditga uy - joy berish) aholini turmush darajasini oshirish, ijtimoiy muhofaza qilish, shaharda aholi yashashi uchun qulay va sog‘lom muhit yaratishga qaratildi. 2008-yilda 2200 yillik yubileyi nishonlandi. SHahar chegaralari janubiy, shimoliy - sharqiy, shimoli - g‘arbiy yo‘nalishlarda kengaytirildi (-jadval). “Toshboshboshqarma” ilmiy-tekshirish instituti tomonidan 2030-yilga mo‘ljallangan Toshkent shahri va okrugini rivojlantirish loyihasi ishlab chiqildi. Unga ko‘ra shahar maydoni Qibray, O‘rtachirchiq, Zangiota tumanlari maydoni hisobiga kengaytirish, shahar-bog‘ga aylantirish, aeroportni 45 km Jizzax

tomonga olib chiqish, uchinchi halqa yo‘l qurish, Olmazor tumanidan Sirg‘ali tumaniga “engil metro” qurish va h.k. rejalar belgilangan.

6-jadval

Toshkent shahri maydoni va aholisining o‘zgarishi

Yillar	Maydoni, km²	Necha marta oshgan (1922 y.ga nisb.)	Aholisi, ming kishi	Necha marta oshgan (1922 y.ga nisb.)
1922	100	1,0	260	1,0
1951	117	1,2	626,2	2,4
1961	160	1,6	1037,1	3,9
1970	225	2,3	1384,5	5,3
1977	252	2,5	1688,6	6,4
1985	256	2,6	2035,9	7,8
2010	365	3,6	2107,8	8,1
2014	367	3,6	2340,9	9,0
2030 ¹⁹	418	4,1	3000.0	11,5

Toshkent viloyati shaharlari

1. Viloyat shaharlарining shakllanish xususiyatlari
2. Viloyat shaharlari tasnifi
3. Viloyat shaharlарining funksiyalari

Toshkent viloyati shahar va qishloqlarining aksariyati daryo havzalarida vujudga kelgan. Shu bois, Chirchiq va Ohangaron daryolari mintaqaning bosh “o‘qi” - tarixiy-geografik asosini tashkil etadi. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, transport-geografik o‘rnining qulayligi, tabiiy resurslarning o‘zlashtirilishi bu erda shaharlashish jarayonining tez borishiga sabab bo‘ldi. Xususan, Chirchiq daryosining arzon gidroenergiya resurslarini o‘zlashtirish natijasida avvalgi Qирг‘из-Quloq, Jaloir, Niyozbek kabi qishloqlarning o‘rnida 1934-yilda **Chirchiq** shahri, Toshkent-Barraj temir yo‘li (1935 y.) qurilishi munosabati bilan uning bo‘yida **Iskandar** shaharchasi vujudga keldi.

Rivojlangan qishloq xo‘jalik rayoni va yirik iste’molchi rayon- Toshkent shahrining o‘rtasida, asosiy transport tugunida joylashganligi Eski Qovunchi (e.av.I asr) aholi manzilgohi o‘rnida 1934 - yilda **Yangiyo‘l** shahrining shakllanishiga asos bo‘ldi. SHuningdek, 1937 - yilda Chirchiq daryosining o‘ng sohilida, Toshkentdan 50 km janubi - g‘arbda, Toshkent - Sirdaryo temir yo‘li stansiyasi sifatida **Olmazor** shaharchasi shakllandı.

Ikkinci jahon urushi davrida ko‘plab sanoat korxonalarining bu erga evakuatsiya qilinishi, urushdan keyin tiklash ishlarini olib borish natijasida **Gulbahor**, **Olmazor**, **Tuyabo‘g‘iz**, **Chig‘iriq**, **Ulug‘bek**, **Krasnogorsk** (**Qiziltog‘**) kabi shaharchalar vujudga keldi.

Toshkent viloyati hududining turli qazilma boyliklariga ega ekanligi yirik sanoat shaharlarining shakllanishiga asos bo‘ldi. Qurama tog‘i atroflarida Qalmoqqir, Pistalisoy, Sovuqbuloq, Saricheku kabi mis konlarining topilishi

¹⁹ “Тошбошлойиҳа” илмий текшириш ва лойиҳалаш институти прогнозига кўра

munosabati bilan 1946 yilda **Olmaliq** shahri qurilishi boshlandi, 1951-yilda unga shahar maqomi berildi.

Angren shahri Toshkentdan 120 km janubi-sharqda, Ohangaron daryosi vodiysida, Angren qo‘ng‘ir ko‘mir havzasida joylashgan. Ma’lumki, 1928 yildan boshlab Ohangaron vodiysida geologik qidiruv ishlari olib borilgan. Bularning natijasida Ohangaron vodiysida yirik ko‘mir konlari borligi aniqlandi. 1941 yilda karerlar barpo qilinishi bilan bir qatorda respublikada ko‘mir sanoatining markazi sifatida Angren shahri qurilishi ham boshlanib ketdi. Ushbu yili vodiydagি Jigariston, Jartepa, Teshiktosh, Qo‘yxona kabi qator qishloqlar zaminida “Angrenshaxtstroy” shaharchasi tashkil etildi. 1946 yilda “Angrenshaxtstroy” shaharchasi shaharga aylantirildi.

Ohangaron shahrining paydo bo‘lishi o‘ziga xos xususiyatga ega. “Ohangaron” so‘zi forscha-tojikcha so‘z bo‘lib, temirchilar shahri degan ma’noni bildiradi. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, bundan besh ming yillar avval Go‘spresso Ohangaron daryosiga quyilish joyidagi qishloqlarda temirchilik rivojlangan. Tadqiq etilayotgan hududdan eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning birinchi yarmida bronzadan yasalgan bolta topilganligi bunga yaqqol misol bo‘ladi.

Ohangaron qadimda Iloq, Tunkat nomlari bilan ham mashhur bo‘lgan. Aholisi asosan, dehqonchilik, chorvachilik, ma’dan qazish va hunarmandchilik bilan shug‘ullangan. 1930 yillardan boshlab mazkur hududda geologlar keng miqyosda qidiruv ishlarini olib borishdi. 1941 yilda, mazkur hududdan topilgan ko‘pgina tabiiy boyliklar (kaolin loylari, ohaktosh, mergel, binokorlik toshlari, rangli metallar) negizida kichik posyolka paydo bo‘ldi. SHaharning keyingi taraqqiyotida Angren-Olmaliq sanoat rayoni, shuningdek Toshkent-Angren ichki temir yo‘l shaxobchassining qurilishi, Toshkent-Angren-Qo‘qon avtomagistrallining ishga tushirilishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi va natijada uning iqtisodiy geografik o‘rni ancha yaxshilandi. Transport kommunikatsiyalari hamda tabiiy resurslarning ko‘pligi sanoatni tez sur’atlar bilan rivojlanishiga, bu esa aholi sonining ortib borishiga sabab bo‘ldi.

Chunonchi, 1960 yilda Ohangaronda atigi 7.2 ming aholi yashagan bo‘lsa, 1970 yilga kelib u 22.2 ming kishiga etdi. Ohangaron 1966 yil 27 dekabrda shahar maqomini oldi (2.3-jadval).

Bekobod nafaqat Toshkent viloyati, balki respublikaning yirik sanoat markazlaridan biri hisoblanadi. Mazkur shahar viloyatning eng chekka janubida joylashgan bo‘lib, Sirdaryoning ikki sohilida, Farg‘ona vodiysining Mirzacho‘l bilan tutashgan joyida qad ko‘targan. SHu jihatdan qaraganda, shaharning iqtisodiy geografik o‘rni bir qator qulayliklarga ega bo‘lsada, er osti boyliklari va ularning zahiralariga ko‘ra Olmaliq va Angren shaharlaridan farq qiladi. Bekobodda asosan qurilish materiallari sanoati xom ashysi, xususan, ohaktosh, mergel, dolomit va boshqa boyliklar mayjud. Mazkur hududda topilgan ohaktoshlar Bekobod sement zavodi uchun xom ashyo vazifasini o‘taydi.

Bekobod shahridagi ko‘plab sanoat korxonalari, xususan sement kombinati, Farhod gidroelektrostansiysi (GESi), metallurgiya kombinatining ishga tushirilishi yangi shaharni qad ko‘tarishi uchun zamin hozirladi. 1945 yil may

oyida Bekobod shahar maqomini oldi. Endilikda Bekobod korxonalarida sement, po'lat, prokat, shifer, g'isht, temir-beton buyumlari va boshqa turdag'i ko'plab sanoat mahsulotlari, xalq iste'mol mollari ishlab chiqarilmoqda. Shahar sanoatida etakchi o'rinni metallurgiya va qurilish materiallari ishlab chiqarish egallaydi.

Ikkinci jahon urushi yillarida sobiq Ittifoqning g'arbiy rayonlaridan qator korxonalarining ko'chirib kelinishi shaharda mashinasozlik sanoatini taraqqiy ettirish uchun zamin yaratdi. Bekobodda O'rta Osiyoda yagona bo'lган metallurgiya zavodi qurilishi boshlab yuborildi. 1944 yil zavod dastlabki po'latni ishlab chiqargan bo'lsa, 1946 yilda esa u birinchi prokatni berdi.

1964-yilda esa daryoning chap sohilida Toshkent shahridan 58 km masofada G'alvasoy va Oqsoqotasoy bo'yilarida, Chirchiq daryosiga yaqin tog'oldi tekisliklarida 700 m balandlikda **G'azalkent** shahri qad ko'tardi. U shu nomdag'i 1932 - yilda Chirchiq GESlar kaskadi bosh inshooti sifatida vujudga kelgan shaharcha asosida tarkib topdi. Shaharga yaqin erda Chorbog' suv ombori qurilishi munosabati bilan tog' oldidagi qulay rekreatsiya zonasida **Chorbog'** shaharchasi shakllandi. Bu yer tabiatining dam olish va davolanish uchun qulayligi, Toshkent - Chorbog' oralig'ida avtobuslar hamda Toshkent - Xo'jakent yo'nali shida elektr poezdi qatnovining yo'lga qo'yilganligi qulay imkoniyatlar yaratdi va uni Toshkent shahri bilan yaqindan bog'ladı.

1972 - yilda O'zbekistonda viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar aholisi soni 40 mingdan 30 mingga, tumanga bo'ysunuvchi shaharlar aholisi soni 10 mingdan 7 mingga tushirilishi munosabati bilan shaharlashish jarayoni yanada tezlashdi. Katta O'zbek trakti avtomobil yo'llari chorrahasida, Chirchiq daryosining o'ng tomonida Toshkentdan 50 km narida **Chinoz** shahri paydo bo'ldi. Mazkur hududdagi xarobalar milodning boshlarida bu yerda shahar bo'lganligidan dalolat beradi. Qulay geografik o'rni uni yana tiklanishiga olib keldi va 1972 - yilda rasmiy ravishda shahar maqomini oldi.

Ana shunday qadimgi xarobalar o'rnida vujudga kelgan shaharlardan yana biri **To'ytepа** bo'lib, qadimda Mingtepa, No'kay nomlari bilan ma'lum bo'lgan. Bu erdan Toshkent shahri bilan bog'lovchi avtomagistralning o'tganligi, Tuyabo'g'iz suv omborining mavjudligi uning rivojlanish imkoniyatlarini yaxshilaydi. 1973 - yilda yana 3 ta qishloq shaharcha maqomini oldi: Toshkentning shimoli - sharqida tuman markazi sifatida **Qibray**, sharqda **Yangibozor**, shuningdek **Yangihayot** shaharchasi vujudga keldi; Toshkent shahrining g'arbiy qismida aholi zich bo'lgan hududlarda yana 2 ta shaharcha - **Bo'zsuv** va **O'rtaovul** paydo bo'ldi.

Toshkentning shimoli-g'arbiy chekkasida Toshkent - Sayrog'och temir yo'li bo'yida, Keles stansiyasi o'rnida Keles daryosi bo'yida **Keles** shahri, 1977-yilda Zangiota tumani markazi **Eshonguzar** tarkib topdi. 1978-yilda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash asosan paxta tozalash va oziq-ovqat maxsulotlari ishlab chiqarish asosida **Oqqo'rg'on** shahri shakllandi. Ohangaron daryosining Sirdaryoga quyilish qismida, qulay transport geografik o'rinda **Do'stobod** shahri tarkib topdi. **Parkent** shahri Parkentsoy va undan tortilgan kanal bo'yida joylashgan. Miloddan avvalgi II – I asrlarda bu erda turar joylar bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Uni Toshkent - Parkent avtomobil yo'li poytaxt bilan bog'laydi.

1992 - yilda Toshkent - Chinoz avtomagistrali bo‘yida, aholisi asosan sanoat va qurilishda band bo‘lgan **Yangi Chinoz** shaharchasi tashkil topdi. U mustaqillikning dastlabki davrida viloyatda vujudga kelgan shaharchadir.

Toshkent viloyatida 2009-yilda qishloqlar asosida 79 ta shaharcha vujudga keldi.

Shunday qilib, viloyatda hozirgi vaqtida 16 ta shahar 15 ta shaharcha va 75 ta agroshaharcha bor. Shaharlarning uchtasi yirik (Chirchiq, Olmaliq, Angren), 3 tasi o‘rta, qolgani kichik shaharlar va bu jihatdan u Farg‘ona viloyatiga o‘xshab ketadi. Murakkab klassifikatsiya bo‘yicha ular quyidagicha guruhanadi:

7-jadval

Toshkent viloyati shaharlari klassifikatsiyasi

Shaharlar toifasi	Shaharlar Soni	Ulushi	Shaharlar nomi
10 minggacha	1/8,9 Ming	6,3/1,1	Yangiobod
10-20 minggacha	2/28,1 Ming	12,6/3,4	Oqqo‘rg‘on, Do‘stobod
20-50 minggacha	7/190,5 Ming	43,7/22,6	Ohangaron, G‘azalkent, Chinoz, Bo‘ka, Keles, Pskent, To‘ytepa
50-100 minggacha	3/203,9 ming	18,7/24,3	Parkent, Yangiyo‘l, Bekobod
100-250 minggacha	3/409,2 ming	18,7/48,6	Chirchiq, Olmaliq, Angren
Jami	16/840,6	100,0/100,0	

Jadvaldan ko‘rish mumkinki, viloyat shaharlari ichida quyi toifa shaharlari oz, o‘rta qator eng ko‘p, aholi soniga ko‘ra esa yuqori toifa shaharlari ustun turadi.

Mintaqaning kichik shaharlari asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi yoki resurs (Yangiobod) shaharlar, yohud tuman markazlari vazifasini bajaradi. O‘rta shaharlар tuman markazlari va tor ixtisosli sanoat markazlari bo‘lsa, katta shaharlar asosan ko‘p tarmoqli sanoat markazlaridir. Shu o‘rinda aytish joizki, Angren MIZda ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan foydalanib, yuqori texnologiya va kooperatsiya asosida elektrotexnika, mashinasozlik, kimyo va neft-kimyo, oziq-ovqat, qurilish materiallari va b. sanoat tarmoqlari hamda logistika markazi sifatida rivojlantirish ko‘zda tutilgan. Bu esa shaharni yirik sanoat markaziga aylanishi yo‘lida katta imkon bo‘ladi.

18-mavzu: Mirzacho‘l iqtisodiy rayoni shaharlari

1. *Mirzacho‘l mintaqasi shaharlar geografiyasi*
2. *Jizzax viloyati shaharlaringen genetik tasnifi*
3. *Sirdaryo viloyati shaharlaringen shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar*

Mirzacho‘l mintaqasi nisbatan qulay iqtisodiy geografik o‘rni, mehnat resurslari, infratuzilma, qurilish va elektr energiya kabi bazaviy sohalar bo‘yicha respublikada etakchilik qiladi. Mamlakat mehnat taqsimotida ushbu hudud, agrar-industrial yo‘nalishga ega, aholi soni ko‘p bo‘lmagan, shaharlar to‘ri uncha

taraqqiy etmagan iqtisodiy makon hisoblanadi. Uning hissasiga O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotining 4,1 foizi, sanoat ishlab chiqarishining 4,4 % va qishloq xo‘jalik mahsulotining 8.9 foizi to‘g‘ri keladi (2015 y.).

Mintaqada tekislik, tog‘ yonbag‘ri va tog‘li yerlarning qo‘shilib ketganligi, tabiiy sharoitning xilma-xilligi aholi joylashuvi hamda xo‘jalik tarmoqlarini rivojlantirishga ta’sir etgan. Jumladan, Jizzax viloyatining Baxmal, G‘allaorol rayonlari Turkiston, Molguzar, G‘o‘bdin, Qo‘ytosh va Qaroqchi tog‘lari botig‘ida joylashgan bo‘lsa, Sirdaryo viloyatining aksariyat hududi tekislik mintaqasiga to‘g‘ri keladi. Rayonning iqtisodiy geografik o‘rni turli iqtisodiy aloqalar o‘rnatish uchun qulay. Respublikaning taraqqiy etgan viloyat va shaharlari, qolaversa, qo‘shni respublikalar bilan bog‘lovchi temir yo‘l, avtomobil, quvur yo‘llarining o‘tganligi hamda shu yo‘llar orqali xom ashyo, turli xil mahsulotlar ayirboshlashdagi xizmatini ta’kidlash lozim.

Iqtisodiy rayonning urbanistik “piramidasi” juda sust rivojlangan va uning pog‘onalari to‘liq emas. Ayni o‘xhash jihatlar mintaqani Quyi Amudaryo bilan taqqlaslash imkonini beradi.

Hozirgi kunda iqtisodiy rayonda 11 ta shahar va 67 ta shaharcha mavjud. Mintaqa aholi manzilgohlari joylashuvida azaldan mavjud bo‘lgan (Jizzax) va yangi o‘zlashtirilgan (Guliston, Baxt, Sirdaryo, Shirin, Yangier, Paxtakor, Dashtobod, Do‘stlik va.b) hududlar alohida farqlanadi. sanoatda elektroenergetika, qurilish materiallari, engil, oziq-ovqat tarmoqlariga ixtisoslashgan. Keyingi yillarda bu erda tog‘-kon, kimyo, to‘qimachilik sanoatlari ham rivojlanib bormoqda.

Jizzax viloyati shaharlaringenetik tasnifi

Jizzax viloyati iqtisodiy geografik o‘rnining qulayligi, “markaziyligi” va transchegaraviyligi, tabiiy resurslarga boyligi, mehnat resurslari bilan etarlicha ta’minlanganligiga ko‘ra boshqa mintaqalardan ajralib turadi. Viloyatning iqtisodiy geografik mavqeyi uning rivojlangan Toshkent va Zarafshon rayonlarining o‘rtasida joylashganligida ham ko‘rinadi.

Mintaqa shaharlaringenetik tasnifidagi o‘ziga xos xususiyat ularning joylashgan o‘rni, sanoatning tarmoq tarkibiy tuzilishi, transport infratuzilmasi, tabiiy resurslar bilan ta’minlanganligi kabi omillar bilan belgilanadi.

Viloyatda 2016 yilda urbanizatsiya darajasi 47,0 % (respublikada 50.5 %), 2008 yilda esa u 29,2 foiz bo‘lgan. Shaharliklar 6 ta shahar 42 ta shaharchalarda mujassamlangan.

Hudud shahar va shaharchalari shakllanish tarixi, funksional tiplari va kattakichikligiga ko‘ra farqlanadi (-jadval). Viloyat shaharlaringenetik qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash va tuman markazlari sifatida vujudga kelgan.

Jizzax viloyati shahar aholisining o‘sishi yillar davomida o‘zgarib borgan. 1987 yilda viloyat shahar manzilgohlarida atigi 197 ming aholi bo‘lsa, 1995 yilda 278.1 ming, 2000 yilda 294.7 ming kishiga ko‘paygan yoki mazkur davr mobaynida 149.5 foizga o‘sgan. 2016 yil ma’lumotiga ko‘ra mintaqaga shahar aholisi 600.8 ming kishiga teng bo‘lgan (respublika shahar aholisining 3.7 foizi).

Viloyat markazi va “ikkinci shahar” orasidagi masofa juda uzoq. Sababi, mintaqada urbanistik tarkibning “o‘rtalbo‘g‘ini” shakllanmagan. Keyingi bosqich

“yarim o‘rta” (Paxtakor, G‘allaorol, Dashtobod) shaharlarda aholi soni 25-38 ming kishi atrofida.

8-jadval

Jizzax viloyati shahar manzilgohlarining genetik tasnifi

T/r	Shakllanish omillari	Shahar va shaharchalar
1	Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash va tuman markazlari	O‘smat, G‘allaorol, Do‘stlik, Gagarin, Paxtakor, Yangiqishloq, Bo‘ston, Zarbdor, Zafarobod, Dashtobod
2	Tabiiy resurslardan foydalanish	Qo‘ytosh, Marjonbulok, Uchquloch
3	Rekreatsiya asosida	Zomin
4	Sanoat asosida	Jizzax

Viloyat shahar manzilgohlari, geografik o‘rni, mavjud imkoniyatlardan kelib chiqqan holda ma’lum funksiyalarni bajarishga ixtisoslashib bormoqda. Masalan, “**resurs shaharlar**” Qo‘ytoshning volfram, Marjonbuloqning oltin, Uchqulochning polimetal konlari sanoat ishlab chiqarishda ahamiyati katta. Shuningdek, viloyatda temir rudasi (Temirkon), sement va g‘isht (G‘allaorol, Qo‘shkent), bazalt (Osmonsoy) kabi boshqa qazilma resurslari negizida istiqbolda aholi manzilgohlari shakllanishi kutiladi.

Agroindustrial shahar-tuman markazlarida asosan qishloq xo‘jalik xom ashyosini qayta ishlash korxonalari (Do‘stlik don mahsulotlari kombinati) paxtani qayta ishlash zavodlari (Paxtakor, Do‘stlik, Mirzacho‘l) joylashgan. Ayrim qishloq tumanlarining urbanizatsiya darajasi juda past, shahar tashkil etuvchi omillar deyarli rivojlanmagan (ayniqsa Mirzacho‘l, Forish, Do‘stlik va Yangiobod tumanlarida). Bunday hududlarni faollashtirishda ishchi kuchi ko‘p talab qiluvchi sanoat tarmoqlarni rivojlantirish va shu orqali aholining ish bilan bandligini oshirish, xalq iste’mol mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish, engil sanoatni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Ta’kidlanganidek, mamlakatimiz shahar manzilgohlari mintaqalar bo‘yicha notekis taqsimlangan. Demografik salohiyati yuqori, iqtisodiyoti nisbatan barqaror bo‘lgan rayonlarda shaharlar to‘ri ham yaxshi rivojlangan. Shaharlar sonining eng ko‘p miqdori hamon Farg‘ona (423 ta) mintaqasiga tegishli bo‘lib, unda O‘zbekiston shahar manzilgohlarini 35,1 foizi joylashgan. Shuningdek, shaharlar soni bilan Janubiy, Zarafshon va Toshkent iqtisodiy rayonlari ham nisbatan yaxshi ta’minlangan. Ayni paytda iqtisodiyoti agrar-industrial yo‘nalishga ega bo‘lgan Quyi Amudaryo va Mirzacho‘l mintaqasida shaharlar to‘ri sust bo‘lib, respublika urbanistik tizimining mos ravishda 8,2 va 6,4 foizini tashkil etadi (-jadval).

“Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” Davlat dasturining ijrosiga binoan viloyatda 34 ta qishloq aholi punktlariga shaharcha maqomi berilgan. Jumladan, Jizzax tumanida ularning soni 7 ta: Jizzaxlik, Gandumtosh, Qorayantoq, Toqchilik, Mulkanlik, Qangli va Uch-tepa; Baxmal tumanida 6 ta: Mo‘gol, Novqa, Alamli, Tongotar, Oqtosh hamda Baxmal; G‘allaorolda 5 ta: Abdukarim, Lalmikor,

Chuvilloq, Kangliobod, CHuvilloq. Qolgan tumanlarda bunday shaharchalar ozroq, Paxtakor va Do'stlik tumanlarida esa atigi bittadan (Gulzor va Navro'z).

Yangi shaharchalar orasida, Toqchilik (17.1 ming), Jizzaxlik (16.5 ming), Mulkanlik (13.0 ming), G'oliblar (12,3 ming kishi) aholi soni bo'yicha ajralib turadi. Umuman olganda, Jizzax shahridan tashqari qolgan shahar joylar ko'proq kichik sinflarga taalluqli. Bu yerda urbanistik tarkibning o'rta bo'g'ini nihoyatda zaif. Nisbatan yirikroq qishloqlar Sangzor daryosi hamda Toshkent-Samarqand avtomagistrali bo'yida, Jizzax shahri atrofi va yangi o'zlashtirilgan joylarda uchraydi.

Jizzax shahri o'zining iqtisodiy geografik o'miga ko'ra boshqa shaharlardan bir qator afzalliklari bilan farqlanadi. Jumladan, shaharning qadimiy markazlar - Samarqand, Toshkent, Xo'jand va O'ratepa oralig'ida, Buyuk Ipak yo'lida o'rnashganligi ham uning shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini belgilab beradi.

Sirdaryo viloyati shaharlari

Sirdaryo viloyati yuksak sanoatlashgan poytaxt va Zarafshon mintaqasi orasida geografik "kesuvchan" makonda joylashgan. Mintaqal shahar manzilgohlarining aksariyati katta magistral va temir yo'llar yaqinida ekanligi sanoatni rivojlantirishda qulaylik yaratadi. Shahar manzilgohlari sanoatining asosan qishloq xo'jaliga bog'liqligi, mahsulotni qayta ishlashga mo'ljallanganligi uzluksiz ravishda xom-ashyo bilan ta'minlash imkonini beradi.

Sirdaryo viloyatida shaharlar to'ri va tizimi yaxshi rivojlanmagan. Mazkur hududning iqtisodiy salohiyati ancha past; sanoat, transport va boshqa shahar hosil qiluvchi tarmoqlar ham xuddi shunday kuchsiz darajada; ushbu viloyat hududining «sig'imi» yoki bo'lib, Hozirda viloyatda 5 ta shahar va 25 ta shaharchalar mavjud (urbanizatsiya darajasi 43,3 foiz).

Viloyat shaharlarining vujudga kelishidagi o'ziga xos jihat joylashgan o'rni, transport va boshqa infratuzilma tizimining rivojlanganligi, energetika va qurilish bazasining mavjudligi kabi omillar bilan belgilanadi.

2015 yil ma'lumotlariga ko'ra, viloyat respublika yalpi ichki mahsulotining 1,8 foizini beradi, uning sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi - 2,9 %. Qishloq xo'jaligining hududiy mujassamlashuv darajasi ancha yuqori, ya'ni 3,9 foizga teng. Qolgan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar 1,5-3,0 % atrofida.

Viloyatning urbanistik tarkibida 1970 yilda 9 ta shahar bo'lib, ularda 132.1 ming kishi yashagan. 1979 yillarda shaharning iqtisodiy rivojlanishi, qurilish ishlarining jadallashuvi, shuningdek, shahar va shaharchalarga beriladigan maqomning kamaytirilishi bilan ularning soni tez o'sdi.

2008 yilda 15 ta shaharda jami 321.2 ming, 2016 - yilda esa 30 ta shaharda 341.4 ming aholi yashaydi. Mintaqal shahar aholisining 25.3 foizi viloyat markazi Gulistonda to'plangan.

9-jadval

Sirdaryo viloyatining urbanistik tarkibi (01.01.2016 y.)

Shahar manzilgohlari	Shahar manzilgohlar	Aholisi, kishi	Jami shahar aholisidagi ulushi
----------------------	---------------------	----------------	--------------------------------

kategoriyasi	soni		(%da)
3 ming kishigacha	3	6,8	1,9
3-5 ming kishigacha	13	49,7	14,5
5-10 ming kishigacha	4	29,8	8,7
10-20 ming kishigacha	6	92,6	27,1
20-50 ming kishigacha	3	96,6	28,2
50-100 ming kishigacha	1	65,9	19,3

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Hudud shahar manzilgohlarining vujudga kelishi qo'riq Mirzacho'l dashtini o'zlashtirish, energetika bazasi va transport omillari asosida shakllangan. Aynan shu maqsadda «bo'sh» joyda poytaxt Yangier shahri loyihalashtirilgan va barpo etilgan (1957 y.). 1963 yili Sirdaryo viloyatining tashkil etilishi bilan Yangier shahri "markaz" deb belgilandi. Ammo, tabiiy omillar (Xovos yoki Ursatevsk shamollari) shaharning rivojlanishiga to'sqinlik qildi. 1972 yilda hududning yirik energetika bazasi (Sirdaryo GRESi) negizida Shirin shahri, transport infratuzilmasining rivojlanishi esa Baxt shahrining shakllanishiga asos bo'lgan (1980 y.).

Mintaqada shahar hosil qiluvchi omillar ta'sirining kuchsizligi bois katta shaharlar bo'g'ini shakllanmagan. Jumladan, viloyatda 2009 yilgacha 5 ta shahar (ularning 3 tasi viloyatga buysunuvchi maqomiga ega) va shuncha shaharcha mavjud bo'lgan. Ularda jami aholining 31,1 foizi istiqomat qilgan. 2009 yilga kelib, mamlakatimizda yuz bergen urbanistik o'zgarishlar tufayli shaharchalar soni 25 ta, urbanizatsiya darajasi esa 43,2 foizga etgan (2-ilovaga qarang). Mazkur yilda viloyatning 72,2 ming qishloq aholisi shahar aholisi ro'yxatiga kirdi. Bu xususda Oqoltin tumani oldinda (25,3 ming kishi), Sirdaryo va Sayxunobod tumanlari ham yangi shaharchalar soni ko'proq. Ayni paytda Xovos, Sardoba tumanlarida birorta qishloq aholi punkti bunday maqomga sazovor bo'limgan. Ta'kidlash o'rinniki, yangi agroshaharlar soni Sirdaryo viloyatida uncha ko'p emas; bu borada u Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birgalikda (11 ta) mamlakatimizda oxirgi o'rinnarni egallagan. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan sust rivojlanganligi uning urbanistik tarkibida ham o'z aksini topadi. Viloyatda birorta katta, ya'ni "yuzminglik" shahar yo'q va bu borada u respublikamiz geosiyosiy tizimida yagona hisoblanadi. Hatto viloyat markazi ham bu darajaga etisha olmagan. Guliston shahrida 86.5 ming, Yangierda 39.9 ming, Xovos shaharchasida 27.7 ming aholi bor. Qolgan shahar joylarning har birida 20 mingdan oz aholi yashaydi. Demak, viloyatning urbanistik "piramidasi" juda sust rivojlangan va uning pog'onalarini to'liq emas. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish, aholini hududiy tashkil etish va hududiy mujassamlashuv darajasining o'ziga xosligidan dalolat beradi; aholi nisbatan zinch joylashgan, qishloq va shaharlari esa uncha katta emas.

Respublikamiz hududiy ishlab chiqarish majmualari sug‘oriladigan dehqonchilik, agrosanoat tarmoqlari va mehnatni ko‘p talab qiluvchi korxonalarini o‘z ichiga olar ekan. Bunga Mirzacho‘l yoki +arshi dashti asosida shakllanayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarida misol bo‘la oladi.

Viloyat markazi Guliston o‘zining huquqiy mavqeiga teng bo‘lgan shaharlardan ancha orqada. Binobarin, shaharning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, uning demografik salohiyatini ko‘tarishga ham e‘tibor berish maqsadga muvofiq. Hozirgi vaqtida bu shahar viloyat jami aholisining 10 foizdan ortiqrog‘ini mujassamlaydi. Bu, boshqa viloyat markazlariga qaraganda, ancha past ko‘rsatkich (demak, iqtisodiy jihatdan viloyat ham “bo‘shroq”, uning bosh shahri ham zaif).

Sirdaryo viloyatida sanoat uncha rivojlanmagan, uning tarmoqlar va hududiy tarkibi ham mukammal ko‘rinishga ega emas. Viloyat sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlar tarkibi quyidagicha: mashinasozlik va metalni qayta ishlash 0,9 %, qurilish materiallari sanoati 1,9 %, o‘rmon va yog‘ochni qayta ishlash 0,4 % va h.k. Engil sanoat (asosan paxta tozalash korxonalari) jami sanoat mahsuloti hajmining 56,1 foizini ta’minlaydi, oziq-ovqat sanoati 25,6 % va un-krupa, omuxta em 11,0 foizini beradi.

Sanoat mahsulot turlari ham uncha boy emas; viloyat sanoati asosan mintaqaning ixtisoslashgan tarmog‘i-qishloq xo‘jaligi, aniqrog‘i paxtachilik bilan chambarchas bog‘liq. Jumladan, qurilish materiallari va don mahsulotlari ishlab chiqarish (Yangier), paxta tozalash (qishloq tumanlari markazlarida), yog‘ ishlab chiqarish (Guliston shahri) kabilar aynan shu etakchi tarmoq bilan birgalikda alohida ishlab chiqarish majmuasini shakllantiradi. Shirin shahridagi Sirdaryo IES respublikamizda eng yirik elektr stansiyasi hisoblanadi.

Sanoat geografiyasida Gulistonning hissasi 13,6 %, Yangier shahriniki - %. Viloyat sanoatining hududiy tashkil etilishida Guliston shahri sanoat markazi sifatida ajratish mumkin. Shuningdek, Sirdaryo, Yangier shaharlari ham xuddi shunday maqomga ega. Bu shaharlarda mintaqaning yirik sanoat korxonalari:yog‘-moy va qurilish materiallari korxonalari joylashgan. Aholi soni bo‘yicha kichik sanoat markazlari qatorida Shirin va Baxt shaharlari turadi. Yuqoridagilardan tashqari, Sirdaryo shahridagi sut zavodi va qurilish materiallari korxonalari, tibbiyot sohalari uchun momiq-paxta, doka, bint, dori-darmonlar ishlab chiqaruvchi korxonalarini ham mavjud.

So‘nggi yillarda Sirdaryo tumani salohiyatining oshib borishi ham mazkur masalaning echimini biroz engillashtiradi. YAqinda bu yerda Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlikda “PENG SHENG” QK faoliyatini boshladi. Poytaxtdan 70 km masofada industrial park ham tashkil etildi. 2013 yilda Prezident farmoni asosida "Jizzax" maxsus industrial zonasining shakllantirish munosabati bilan Sirdaryo industrial parki uning filialiga aylantirildi. Majmua keramik plitalar, natural teri va undan poyafzallar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. U to‘la loyiha quvvatiga ega bo‘lgach yiliga 100 mln AQSH dollari miqdorida turli xil mahsulot ishlab chiqaradi, uning deyarli yarmi eksportga yo‘naltiriladi. Mazkur loyihalar istiqbolda mintaqaning to‘liq siklga ega bo‘lgan hududiy ishlab chiqarish majmuasi shakllanishiga xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

- 1. Mirzacho'l mintaqasi shahar joylarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni tushuntiring.*
- 2. Iqtisodiy rayondagi "eski", "yangi" va "resurs" shaharlarga izoh bering.*
- 3. Rayon shaharlarining rivojlanishida Jizzax maxsus erkin iqtisodiy zonasining ahamiyatini yoriting.*
- 4. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni shaharlarining rivojlanish muammolari va istiqbollarini tahlil qiling.*

19-Mavzu: Farg'ona mintaqasi shaharlari

- 1. Farg'ona mintaqasi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida shaharlarning tutgan o'rni*
- 2. Andijon viloyati shaharlari tarkibi va tavsifi*
- 3. Farg'ona viloyati shaharlari ierarxiyasi*
- 4. Farg'ona-Marg'ilon aglomeratsiyasi.*
- 5. Namangan viloyati shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi*

Aholi joylashuvining qadimiy va zich rayonlaridan biri Farg'ona vodiysi uch tomondan Pomir-Oloy, Tyanshan va Farg'ona tizmalari bilan o'ralgan bodomsimon botiqda joylashgan. Mintaqaning ichki tabiiy-iqtisodiy jihatdan yaxlitligi, sersuv daryo va soylari, rangli metal, neft, gaz va qurilish materiallarining yaqin joylashuvi, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlashuvi ko'plab aholi manzilgohlarining to'planishiga asos bo'lgan.

Maydoni uncha katta bo'lmagan vodiyya (hududi respublika maydonining atigi 4 foizini tashkil qiladi) mamlakat iqtisodiy-demografik salohiyatining 28,5 va shahar manzilgohlarning 35,1 foizi mujassamlangan. Demak, bu yerda umumiy ijtimoiy-iqtisodiy zichlik respublika o'rtacha ko'rsatkichidan 7,5 marta ziyod.

Mintaqa hozirda O'zbekiston shahar aholisining 32.3 foizini mujassamlashtirgan holda (jami aholining 28,5 foizi), uning 16.9 % yalpi ichki mahsulotini ta'minlaydi.

Shahar aholi manzilgohlari sonining eng ko'p miqdori hamon ushbu (423 ta) hududga tegishli. Mintaqaning shaharlar ierarxiyasi mukammal va uning pog'onalarini deyarli to'liq shakllangan. Binobarin, Farg'ona viloyatining hududiy urbanistik tarkibida uchta katta shaharlar mavjud.

Farg'ona mintaqasi shahar manzilgohlarining zichligi bo'yicha bir-biridan keskin farq qilmaydi. Shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning rivojlanish va mujassamlashuv darajasi yuqori; xo'jaligi intensiv yo'nalishga ega, ishlab chiqarish kuchlari yaxshi hududiy tashkil qilingan Farg'ona viloyatida har ming km² ga 30.4, ta hududi kichik Andijonda 20.6 ta, Namanganda 17.2 ta shahar manzilgohlari joylashgan.

Rayon O'zbekiston Respublikasi sanoatini 20.2 %, qishloq xo'jalik mahsulotining 26,7 foizini ta'minlaydi; pullik xizmatlarda uning ulushi 16.3%, chakana savdoda 22.8 %, tashqi savdo aylanmasida – 16 foizga teng.

Andijon viloyati shaharlari

Demografik sig'imi yuqori **Andijon viloyati** mamlakatimizning eng chekka

sharqida transchegaraviy hududda joylashgan. Mintaqalik respublika hududiy mehnat taqsimotida avtomobilsozlik, engil sanoat tarmoqlari, paxta va pilla etishtirishga ixtisoslashgan. 2016 yilda u 6.2 foiz respublika yalpi ichki mahsuloti, 10.0 foiz sanoat va 10.8 foiz qishloq xo‘jalik mahsulotini ta’minlagan.

1959 yilgi aholi ro‘yxatiga binoan viloyatda 3 ta shahar (Andijon, Namangan, Leninsk) va 1 ta shahar tipidagi posyolka (Moskovskiy) mavjud bo‘lgan²⁰. Bu vaqtida jami shahar aholisi 173.9 ming kishini tashkil etgan (urbanizatsiya darajasi 22.6 %). 1970 yilga kelib, mintaqalik aholisining 24.5 shaharliklar tashkil etgan. Bu davrda respublika urbanizatsiya darajasi 37 foizga teng bo‘lgan, ya’ni Andijonga nisbatan 12.5 foizga yuqori bo‘lgan. Ikki aholi ro‘yxati oralig‘ida hudud shahar aholisi 80.8 ming kishiga ko‘payib, 257.7 ming kishiga etdi (-jadval). Aholining yillik ko‘payish sur’ati esa oldingi davrga (1959-1970 yy.) nisbatan 4.8 foizga ortdi. 2008-2013 yillarda esa, mintaqada 50 dan ortiq shahar manzilgohlar paydo bo‘ldi.

10-jadval

Andijon viloyati aholisining tadrijiy o‘zgarishi

Yillar	1939 y.	1959 y.	1970 y.	2008 y.	2013 y.	2016 y.
Jami aholi	994.7	1162.9	1059.1	2451.2	2756.4	2910.5
Shahar aholisi	176.0	297.3	254.7	716.9	1453.9	1521.3
Qishloq aholisi	818.6	865.5	804.4	1734.3	1302.5	1389.2

Manba: Aholi ro‘yxati va O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

2009 yilgacha viloyatda 11ta shahar va 5 ta shaharchada jami aholining 29,1 foizi istiqomat qilgan. Urbanizatsiya jarayonining bunday demografik ko‘rsatkichi respublika o‘rtacha darajasidan (35,8 %) ancha past bo‘lgan.

2009 yilga kelib urbanistik tarkib asosan kichik shaharlar hisobiga kengaydi va shaharlashuv 52.5 foizga ortdi. Shahar aholisining salmog‘iga ko‘ra Andijon Namangan va Farg‘ona viloyatlaridan keyingi 3-o‘rinni egallab oldi. Binobarin, Namanganda urbanizatsiyaning eng yuqori ko‘rsatkichi 63.0 %, Farg‘onada 57.0 % yoki respublika darajasidan 12.3 va 6.0 punktga yuqori bo‘lgan (2016 y.).

Yangi shaharchalarning eng ko‘pi (17 ta) Andijon, Oltinko‘l (11 ta), Marhamat (9 ta) tumanlariga to‘g‘ri keladi. Jalalquduq va Xo‘jaobodda 6 tadan, Ulug‘nor va Qo‘rg‘ontepada bittadan agroshaharchalar tashkil etilgan.

Hozirgi vaqtida Andijonda 11 shahar va 78 ta shaharchalar mavjud bo‘lib, ularning barchasida 1521.3 ming kishi yashaydi. Ulardan eng kattasi viloyatning ma’muriy, iqtisodiy va madaniy markazi Andijon bo‘lib, unda 416.3 ming aholi istiqomat qiladi. Mintaqaning shaharlar pog‘onasi deyarli to‘liq shakllangan. Bu ishlab chiqarish va aholini hududiy tashkil etish, mintaqalik mujassamlashuv darajasining o‘ziga xosligidan dalolat beradi. Chunonchi, viloyat markazi Andijon-yirik, Shahrixon, Asaka-o‘rta shaharlar guruhiga kiradi. Viloyat shaharlar ierarxik pog‘onasida birorta katta shahar yo‘q. Shahrixon tobora “yuzminglik” shaharlar ostonasiga yaqinlashib kelmoqda. Aholisi 20-50 ming kishi, ya’ni “yarim o‘rta” shaharlar soni 13 ta bo‘lib, shaharlar tizimining 14.6 foizini egallaydi (10-jadval).

²⁰ Наманган шаҳри ўша вақтда Андижон вилояти таркибида бўлган.

Andijonda shahar tashkil etuvchi tarmoqlar tor ixtisoslashuvga ega. Asaka va Shahrixon sanoat markazlari sifatida, savdo va transport infratuzilmasining rivojlanishi asosida Qorasuv, Xonobod shaharlari vujudga keldi. Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Andijon kabi “resurs” shahlarining shakllanishida tabiiy boyliklardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan.

Viloyatdagi mavjud shahar joylarning tashkil topishi va funksional xususiyatiga turli omillar ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, zamonaviy Andijon ko‘p funksiyali, iqtisodiy, siyosiy, fan va madaniyat markazi vazifasini bajaradi.

Qadimiy *Andijon* shahri (IX asr) azaldan demografik, madaniy va ma’muriy salohiyati, qulay transport geografik o‘rni, savdo va hunarmandchilik markazi sanalgan. Ayniqsa, Temuriylar davrida shahar Farg‘ona vodiysining iqtisodiy va siyosiy poytaxti funksiyasini bajargan. Zahiriddin Muhammad Bobur mazkur shaharga “Movaraunnahrda Samarqand va Keshdan keyin Andijondan kattaroq istehkom yo‘q” –deya ta’rif bergen.

Andijondan Toshkent, O‘sh, Jalolobod, Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona va boshqa manzillarga o‘tgan temir va magistral yo‘llar ham mintaqalari shahlarining shakllanishi va rivojlanishida katta rol o‘ynadi. Uning hissasiga viloyatdagi jami shaharliklarning 27,3, iqtisodiy rayonning 8 foizi to‘g‘ri keladi. Ayni paytda shahar viloyat yalpi sanoat mahsulotining 16,1, Asaka 65,8 foizini, demak, bu ikki shahar uning 4/5 qismidan ko‘prog‘ini ta’minlaydi.

O‘sish qutb va markazi hisoblangan - *Asaka* shahridan (1937-1991 yillarda Leninsk) poytaxtga o‘tgan temir yo‘l (1899 y.) va avtomobil trakti uni muhim transport tuguniga aylantirdi. Shahar viloyat markaziga yaqin masofada Shahrixonsoy sohilida, dengiz sathidan 495 m balandlikda qad rostlagan.

XYIII asr oxirida qurilgan Shahrixonsoy kanali shaharning sanoatlashuvida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Shundan so‘ng paxta tozalash va yog‘ zavodi, motor ta’mirlash zavodi, issiqlik elektr markazi korxonalari qurib ishga tushirildi. Ikkinci jahon urushidan keyingi yillarda shahar yaqinidagi Andijon va Polvontosh neft konlari, Xo‘jaobod gaz koni ochilishi bilan ishlab chiqarish kuchlarining salmog‘i ortdi. 1960 yildan sanoat korxonalari qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishslashga ixtisoslasha boshladi.

Mustaqillik yillarida sanoat markazining tarmoqlar tarkibi yanada turlandi. Mashinasozlik va metallni qayta ishslash sanoatining eng yirik korxonasi, “GM Ozbekiston” QK tarmoqning 82,3 foiz mahsulotini ta’minlaydi. Shuningdek, bu yerda “Pritsep” AJ, “O‘zKodji”, “O‘zTong Xong KO”, “O‘z Dong Yang Ko”, “O‘z Sam Yng Ko”, “O‘z Dong Vong Ko” qo‘shma korxonalari mavjud. Asaka hozirgi kunda shu nomdagagi tumanining ma’muriy markazi sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Zamonaviy urbanizatsiyaning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri shaharlarning hududiy tizimlari (aglomeratsiyalar) bosh shahar -Andijon negizida shakllanmoqda. Andijon aglomeratsiyasi mamlakatimizning barcha aglomeratsiyalari singari “shahar-qishloq” aglomeratsiyasidir. Aglomeratsiya yo‘ldosh shaharlari orasida Asaka, Shahrixon, Marhamat, Xo‘jaobod, Poytug‘ kabi manzilgohlar ajralib turadi. Umuman olganda, monotsentrik aglomeratsiya chegarasi mintaqalari turli tipdagisi aholi manzilgohlarining deyarli barchasini qamrab

olgan. (20 dan ortiq shaharlar va QFYlar). Ayni paytda aglomeratsiyaning barcha shaharlari viloyat yoki tuman markazlari sifatida turli shahar hosil qiluvchi omillar ta'sirida rivojlanmoqda.

Farg'ona viloyati shaharlari ierarxiyasi

Farg'ona viloyati shaharlar to'ri va hududiy tizimini vujudga kelishida gidrografik to'r, tabiiy resurslar, iqtisodiy geografik o'rinni, mehnat va infratuzilma salohiyati kabi omillarning ta'siri kuchli. Viloyatdagi shaharlarning ayrimlari qadimdan aholi zinch joylashgan qishloqlar o'rnida paydo bo'lган. Farg'ona mintaqasi shaharlar to'rining kengayishi sobiq Ittifoqning dastlabki yillardan boshlangan bo'lsa, so'nggi 1989 yilgi aholi ro'yxatidan keyin Muqimiy qishloq aholi punkti shahar tipidagi posyolka maqomini oldi, xolos.

Mintaqa shaharlari turli tarixiy davrlarda tashkil topgan bo'lsada, ularni rivojlantirish hamisha davlat boshqaruvi diqqat markazida bo'lган. Chunonchi, foydali qazilma konlari va strategik ahamiyatga ega bo'lган ob'ektlar negizida shaharlarni shakllantirish yoki Ikkinchchi jahon urushi davrida sobiq Ittifoqning g'arbiy hududlaridan zavod, fabrikalarni ushbu hududga joylashtirilishi maqsadli dasturlar doirasida amalga oshirilgan.

Farg'ona viloyati aholi manzilgohlarining shakllanishida birlamchi omil gidrografik to'r, xususan Oloy tog'laridan oqib tushadigan daryolar (So'x, Isfara) konussimon deltalari xizmat qiladi. Binobarin, So'x daryosi Qo'qonga, Shohimardonsov Marg'ilonga hayot bag'ishlagan. Mintaqa shaharlarning joylashuvi irrigatsiya shaxobchalari Norin daryosidan boshlanuvchi Katta Farg'ona, Janubiy Farg'ona va Katta Andijon kanallari va asosiy magistral yo'llar bilan uzviy bog'langan.

Shaharlar to'rining asosi "sinch"lari sifatida g'arbda Qo'qon va sharqda Farg'ona-Marg'ilon yaqqol ko'zga tashlanadi.

Masalan, Qo'qon shahri shakllanishining o'ziga xos xususiyati, birinchidan So'x daryosining qadimiy konus yoyilmasi bo'lsa, ikkinchidan vodiyning kengaygan kirish qismida joylashganligi bilan izohlanadi. So'x yoyilmasida aholi manzilgohlari nihoyatda zinch joylashgan va bu o'ziga xos hududiy majmuani tashkil etadi. Shuningdek, mazkur daryo yotqiziqlari shaharga yaqin joyda qurilish materiallari sanoati uchun zarur bo'lган xom ashyo bilan ta'minlaydi. Viloyatda aholi joylashuv tizimi politsentrik, ya'ni asosan ikki markaz-qadimiy Qo'qon va Farg'onada mujassamlangan. Ayni vaziyat ishlab chiqarishning markazlashuvi va shahar manzilgohlarining murakkab tizimi yoki majmuasi -aglomeratsiyalarning vujudga keltiradi.

Qadimiy Qo'qon "ipak yo'lida" Yevropa, Rossiyadan, Hind va Xitoyga "o'tish" yo'lida "savdo shahri" sifatida ham rivojlanib borgan. Manbalarga qaraganda, Qo'qon haqidagi dastlabki ma'lumotlar X asrlarga to'g'ri keladi. Arab sayyohi va geografi Istaxri va Ibn-Xauqol qo'lyozmalarida shaharni "Ho'qand" yoki "Xavokand", ya'ni "go'zal shamol shahri" deya tasvirlaydi. Venger sayyohi H.Vamberi Qo'qon etimologiyasi haqida "Xobkent" go'zal vodiyyagini joy so'zidan kelib chiqqan deya ta'rif bergen.

Dastlab shahar vodiyning g'arbiy qismi uchun muhim savdo-transport, harbiy-strategik va ma'muriy funksiyalarga ixtisoslashgan. Kaspiyorti (1898 y.) va

Orenburg-Toshkent (1906 y.) temir yo‘lining qurilishi uni transport tuginiga aylantirdi. Transport va iqtisodiy geografik o‘rnining qulayligi, Qo‘qon vohasi va qishloq xo‘jalik rayonlari markazida joylashganligi uning sanoat ixtisoslashuvini belgilab berdi. Hozirda mazkur yirik shahar negizida Qo‘qon aglomeratsiyasi shakllanmoqda.

G‘arbiy Farg‘onada markaziy o‘rin tutuvchi ushbu shahardan janubda Yaypan, g‘arbda Beshariq, sharqda Uchko‘prik, va shimolda Dang‘ara kabi yo‘ldosh shaharlarning vujudga kelishiga “aglomeratsiya yadrosi” asos bo‘lgan.

Vodiyan karvon yo‘llarining kesib o‘tganligi savdo shaharlari (Marg‘ilon, Quva), ma’muriy, harbiy-strategik markaz sifatida Farg‘ona shahrining (1877 y.) shakllanishiga sabab bo‘lgan. Dastlab Farg‘ona vodiysi Rossiya tomonidan bosib olingandan so‘ng “Yangi Marg‘ilon”, “Skobelov” nomi ostida faoliyat yuritgan. Viloyat markazi funksiyasini bajaruvchi shahar deyarli “bo‘m-bo‘sh” joyda Marg‘ilon shahridan 8 km janubdagagi Yormozor va Sim qishloqlari yaqinida rus askarlari uchun harbiy shaharcha sifatida bunyod etilgan. 1919 yildan boshlab shahar hozirgi rasmiy maqom bilan atala boshladi. Shaharning arxitekturasi radial aylana ko‘rinishda (mudofaa uchun), asosiy ko‘chalar markazga yo‘naltirilgan holda amalga oshirilgan.

Mustaqillik yillarda Qo‘qon va Farg‘ona shaharlari sanoati tarmoq tarkibida birmuncha o‘zgarishlar sodir bo‘lgan: yoqilgi-energetika sanoatining ulushi ortgan, engil sanoat ham ustuvor rivojlanib borgan. Shu bilan birga, shahar uchun ana’naviy sanoat tarmoqlaridan biri – to‘qimachilik sanoatining ahamiyati pasaygan.

Mintaqa sanoat mahsulotining 60,2 foizi birgina Farg‘ona shahri zimmasiga tushadi; Shuningdek, Qo‘qon, Marg‘ilon, Quvasoy shaharlaring sanoat ko‘rsatkichlari, urbanistik mujassamlashuv darajasi yuqori; Quvasoy viloyat yalpi sanoat mahsulotining 11,8 %, Qo‘qon 7,3 % ni beradi.

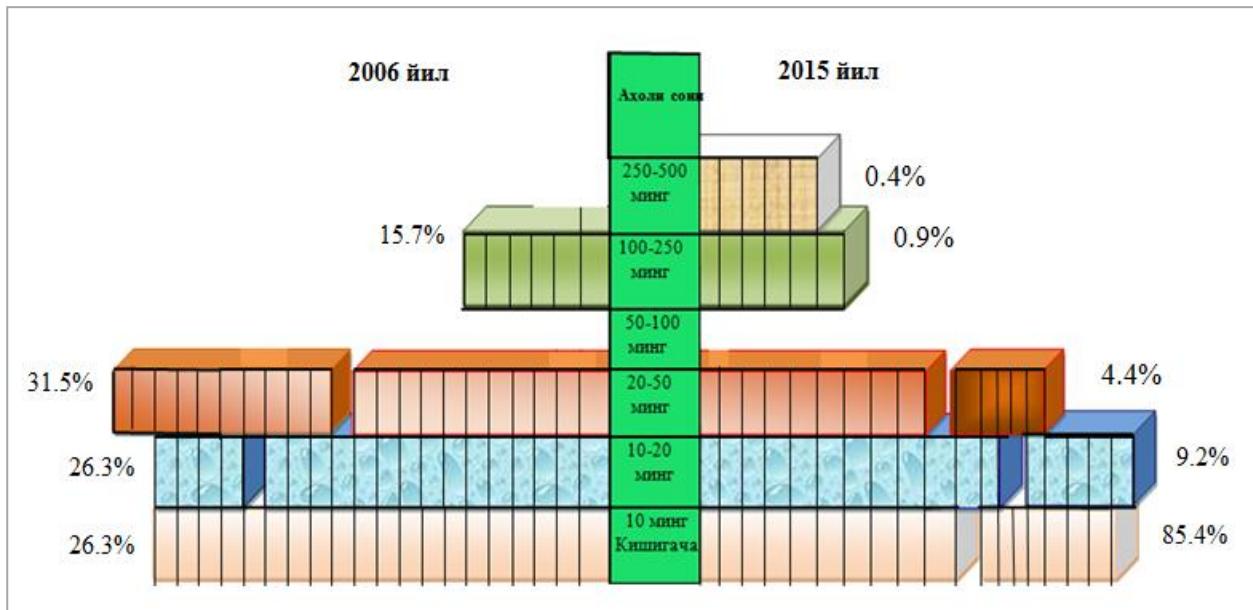
Farg‘ona – Marg‘ilon va Qo‘qon sanoat tugunlari mintaqa sanoatining hududiy tashkil etishda etakchi o‘ringa ega. Farg‘ona viloyati hozirgi vaqtida o‘zining sanoat ishlab chiqarish salohiyati bo‘yicha respublikamizda oltinchi (Toshkent shahri va viloyati, Andijon, Navoiy, Qashqadaryo) o‘rinda turadi (2015 yilda – 7.6 %).

Farg‘ona viloyati urbanistik piramidasida “ellikminglik” shaharlar rivojlanmagan (-rasm). Quvasoy shahrida 87.5 ming, Rishtonda 36.4 ming, qolganlarida aholi soni bundan kam. 2009 yilgi “urbanistik to‘lqin” dan keyin birdaniga 196 ta qishloqlarga yangi shaharcha maqomi berildi. O‘zbekistonda jami 966 ta yangi shaharchalarning 1/5 qismi birgina Farg‘ona viloyatiga tegishli (-ilova).

Farg'ona viloyati shaharlarning tarkibiy tuzilishi

Izoh: Ustunning chap va o'ng tomonida 0.5 santimetrdan bitta shaxar soni, jami shaxarlar soni foizda

Ma'lumki, shaharlarning funksional tiplari ularning geografik mehnat

taqsimotida tutgan o'rnini, umumi shaharlarning tizimidagi xususiyatini aks ettiradi. Agar mamlakat yoki mintaqada shaharlarning funksional tiplari qanchalik xilmashil bo'lsa, demak, bu hudud yaxshi o'zlashtirilgan va rivojlangan bo'ladi. Viloyat shaharlarning bajaradigan vazifasi, ixtisoslashuvida quyidagi tiplari shakllangan:

- ✓ ko'p funksiyali viloyat markazlari (Farg'ona);
- ✓ ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari (Qo'qon, Marg'ilon);
- ✓ bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan shaharlarning vazifasi (Quvasoy, Tinchlik (Hamza), Quva) ;
- ✓ tuman markazlari va agroindustrial shaharlarning vazifasi (Bog'dod, Beshariq, Dang'ara, Toshloq, Yaypan, Yozyovon, Oltiariq, Rishton);
- ✓ "resurs" shaharlarning vazifasi (Chimyon, Sho'rsuv).

Farg'ona-Marg'ilon agglomeratsiyasi. Shaharlarning tez o'sishi, xususan, aholisining tez ortib borishi ular hududining qo'shilib ketishi shaharlarning murakkab hududiy tizimlarini vujudga keltiradi. Politsentrik Farg'ona-Marg'ilon agglomeratsiyasi tarkibida 6 ta shahar (Quvasoy, Tinchlik, Farg'ona, Marg'ilon, Rishton), 5 ta shaharcha (Do'stlik, Oltiariq, Yangi Marg'ilon, Chimyon, Toshloq) va qator qishloqlar bo'lib, bu yerda mintaqaning 30 foizdan ko'proq aholisi istiqomat qiladi.

Namangan viloyati shaharlarning shakllanishi va rivojlanishi

Mamlakat geourbanistikasida Namangan viloyati o'ziga xos o'rinni egallaydi. Mintaqalar Farg'ona vodiysining chekka shimolida, iqtisodiy rayonning Toshkent bilan tutash qismida joylashgan. Namangan O'zbekistonda eng yuqori urbanizatsiyalashgan mintaqadir (urbanizatsiya darajasi 63.0 foiz). Vaholanki, sanoatlashuv va urbanizatsiyalashuv ko'rsatkichi bir-biriga unchalik mos kelmaydi.

Qadimda daryolarning quyilish qismida yoki deltasida suv miqdoriga mos holda shaharlar paydo bo‘lgan, ko‘pgina soylar o‘zlarining shaharlari, vohalari bilan ajralib turgan. Chortoqsoy va Namangansoy–Namanganga, Kosonsov–Kosonsov va To‘raqo‘rg‘onga hayot bag‘ishlagan.

Mintaqa xo‘jaligining tarkibi, ixtisoslashuvi, shaharlar to‘ri va tizimida o‘z aksini topadi. 2016 yilda hududda jami 128 ta shahar aholi manzilgohi bo‘lgan va ularda 1.6 mlndan ortiq aholi yashagan. Ularning 124 tasi kichik, 3 tasi o‘rta, 1ta yirik shaharlardan iborat bo‘lgan 2006 yilda jami shaharlarning 89.4 foizini tashkil etgan kichik shahar va shaharchalarda aholining 38.8 foizi, o‘rta shaharlarda 8.3 foizi, 5.2 foizni tashkil etuvchi yirik shaharlarda 52.8 foizi yashagan bo‘lsa, 2015 yilda ularda mos holda 59.1; 10.9 va 29.9 foiz aholi to‘plangan (-jadval)

Viloyatning urbanistik tarkibi assimmetrik ko‘rinishga ega; bu erda fakat bitta katta shahar - Namangan bor, xolos . Viloyat markazida 2016 yil boshida 493.3 ming aholi bo‘lgan. Viloyatning “ikkinci” shahri Chustda - 71,3 ming atrofida, Chortoqda 54.7, Kosonsovda 52.2 ming aholi joylashgan. Pop, Turaqo‘rg‘on, Uchqo‘rg‘on, Uychi, Yangiqo‘rg‘on “yarim o‘rta” shaharlar sinfiga mansub (20,0-50,0 ming kishi). Qolgan barcha 119 ta shahar va shaharchalarning aholisi 20 mingdan ko‘p emas. Shu o‘rinda Namangan shahri demografik rivojlanishiga alohida to‘xtab o‘tmoq zarur. Sababi so‘ngi yillarda bu shahar o‘ziga xos “Namangan tezligini” namoyon qilmoqda. Yaqin yillargacha u aholi soni bo‘yicha respublikamizning ikkinchi, poytaxt - Toshkentdan keyingi pog‘onani egallovchi shahri bo‘lib qolgan edi (Soliev A, 2010).

Viloyat markazining qulay iqtisodiy geografik o‘rni, Sirdaryo sohilida joylashganligi tez rivojlanishiga, mintaqaning eng yirik markazlaridan biriga aylanishiga olib keldi. 1910 yilda Namanganning rasman shahar maqomini olishi, mintaqada engil sanoat markazi sifatida rivojlanishi,. Uning atrofida Chust, Oqtosh, Chortoq, Uchqo‘rg‘on kabi yo‘ldosh shahar va qishloqlar shakllana boshladi. 1959 yilda aglomeratsiyaning tarkibida 4 ta shahar bo‘lib, 168,8 ming shahar aholisi bo‘lgan. Shaharning tez o‘sishi, xususan, aholisining tez ortib borishi aglomeratsiyaning kengayishiga yordam berdi.

Savol va topshiriqlar

1. *Mintaqa shaharlarining vujudga kelish bosqichlarini asoslab bering.*
2. *Andijon viloyati shaharlarini genetik va funksional tiplarga ajratting.*
3. *Farg‘ona viloyati shaharlar zanjirini Sipfa-Stuart klassifikatsiyasi bo‘yicha tasniflang va “oraliq masofa”ni aniqlang.*
4. *Viloyat markazlarining ma’muriy-boshqaruv funksiyalarini tahlil qiling.*

20-Mavzu: Zarafshon mintaqasi shaharlari

1. *Zarafshon mintaqasi shaharlari to‘ri va tarkibi*
2. *Navoiy viloyati shaharlarining urbanistik va hududiy tarkibi*
3. *Buxoro viloyati shaharlar geografiyasi*
4. *Samarqand viloyati shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi*

Iqtisodiy rayon mamlakatimizning qoq markazida, Zarafshon daryosining o‘rtaligida va quyi qismida shakllangan xo‘jalikning hududiy tizimini o‘z ichiga olgan; mintaqaning Mirzacho‘l, Quyi Amudaryo hamda Janubiy iqtisodiy rayonlar bilan tutashganligi, qulay iqtisodiy geografik o‘rni, shaharlar to‘ri va tizimining shakllanishiga ta’sir etgan. Hudud shaharlarining umumiy soni jihatidan faqat Farg‘ona va Janubiy rayonlarga yon bosadi (jami 232 ta shahar va shaharchalar). Shundan, 2 ta yirik, 1ta katta va 4 ta o‘rtaligida 225 ta kichik shaharlarga ega.

Rayonning umumiy maydoni 168,1 ming km² bo‘lib, u mamlakat hududining 37.4 foizni tashkil qiladi. Bu jihatdan Zarafshon iqtisodiy rayoni O‘zbekistonda faqat Quyi Amudaryo rayonidan kichikroq, xolos. Aholisi 5.0 mln. yoki respublika umumiy aholisining deyarli 1/5 qismiga barobar. Mintaqaning urbanistik salohiyati nisbatan yuqori. Urbanizatsiya darajasi 41.9 foizni tashkil etadi. Respublika jami shahar aholisining 15.6 foizi mazkur rayonga to‘g‘ri keladi.

Mintaqa shaharlari shakllanish tarixi, katta-kichikligi va bajaradigan funksiyasiga ko‘ra o‘ziga xos xususiyatga ega. Binobarin, mintaqaning ayrim shaharlari mamlakatimiz qadimgi davlatchiligining shakllanish va rivojlanish markazlari bo‘lsa, ba’zilari o‘tgan asrning 50-yillarida paydo bo‘lgan “yangi” shaharlar sirasiga kiradi.

Buxoro va Navoiy viloyati shahar manzilgohlari joylashuvida keskin kontrastlik mavjud; tipik cho‘l mintaqasida shaharlari to‘ri va tizimi nisbatan sust rivojlangan; aholi joylashuvining murakkab tizimi (shahar aglomeratsiyasi) deyarli shakllanmagan. Shahar manzilgohlari tor sohaga ixtisoslashgan, ular hududida yashil maydonlar va shahar atrofi qishloq xo‘jaligi yaxshi rivojlanmagan. Shaharlarning kengayish imkoniyati cheklangan va h.k.

Samarqand viloyati shaharlarining aynan karvon yo‘llari kesishgan Buyuk Ipak yo‘lida, madaniyat va sivilizatsiyalar tutashgan chorrahada joylashuvi, mikro va mezogeografik o‘rnining qulayligi shaharlari geografiyasining kengayishiga ijobjiy ta’sir ko‘rsatgan.

Navoiy viloyati shaharlarining urbanistik va hududiy tarkibi

Navoiy viloyati O‘zbekiston Respublikasi hududining 24.7 foizini yoki 1/4 qismini egallaydi. Aholisi 927.9 ming kishi (2016 yil). Demografik salohiyati jihatdan u mamlakatimizda faqat Sirdaryo viloyatidan oldinda turadi (respublika aholisining atigi 2.9 foizi). Shahar aholisi, 455.1 ming kishi, qishloq aholisi 472.8 ming kishi, yoki 51 foizni tashkil qiladi. Aholi zichligi 1 km kv ga 8.4 kishiga mos keladi, xolos.

Viloyat tabiiy sharoti asosan cho‘ldan iborat ekanligi ishlab chiqarish hamda aholining hududiy tashkil etish xususiyatlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan; uning asosiy yuki, aholisi, qayta ishlash sanoati – demografik va iqtisodiy salohiyati nisbatan kichik maydonni egallagan chekka janubda, yirik markaziy va shimoliy hududlari esa ekstensiv, tipik cho‘l hududlariga xos yaylov chorvachiligi va tog‘-kon sanoatiga ega. Navoiyning orografik xususiyati uning qazilma resurslarga boyligini ham ko‘rsatadi. Mintaqada oltin, uran, fosforit, asbest, dala shpati, marmar, qurilish materiallari xom ashyosi va boshqa konlar ham mavjud. Aynan ana shu mineral xom ashyo resurslari viloyat shaharlarining vujudga kelishi, uning

iqtisodiyoti, ishlab chiqarish va eksport salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Viloyat iqtisodiyoti industrial-agrar yo‘nalishga ega bo‘lib, respublika hududiy mehnat taqsimotida asosan tog‘-kon sanoati, xususan rangli metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari sanoati hamda qishloq xo‘jaligida go‘sht-jun chorvachiliga ixtisoslashgan. Yalpi hududiy mahsulotning 46.5 foizini sanoat, 6.9 foizini qurilish, 14.0 foizini qishloq xo‘jaligi, 7.9 foizini transport va aloqa beradi (2015 y.).

Mintaqada 6 shahar (Navoiy, Zarafshon, Nurota, Uchquduq, Yangirabot, Qiziltepa) va 38 shaharcha mavjud bo‘lib, ularning barchasida jami aholining 49.0 foizi yashaydi. Umumiy urbanizatsiya ko‘rsatkichining yuqoriligi, bir tomondan, hududda chindan ham sanoatning nisbatan yaxshi rivojlanganligi bilan izohlansa, ikkinchidan, intensiv qishloq xo‘jaligi uchun imkoniyat cheklanganligi bilan bog‘liq. Umumiy urbanizatsiya darajasi 2008 yilda 39.5 % bo‘lgan, uning 10 foizdan ko‘proqqa ortishi esa 2009 yildagi “Qishloq taraqqiyoti va farovonligi” dasturi tufayli yuzaga kelgan. Agar viloyat bu ko‘rsatkich bo‘yicha (40.4 %) 2000 yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasidan keyingi o‘rinda turgan bo‘lsa, u hozirda mamlakat o‘rtacha ko‘rsatkichidan biroz pastroqda.

Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, viloyat hududida XX asrning o‘rtalarigacha bitta ham shahar bo‘lman va bunga uning tabiiy sharoiti ta’sir etgan (1939 yilda respublikada 47 ta, 1959 yilda 101 ta shahar manzilgohi). Keyingi shaharlarning paydo bo‘lishi va aholi sonining ko‘payishida sanoatlashuv darajasi va yirik qishloq aholi punktlarining shaharchalarga aylantirilishi muhim rol o‘ynagan. Viloyatdagi aksariyat “yangi” shaharlar 1960-80 yillarda turli qazilma boyliklardan foydalanish davrida vujudga kelgan. Yuqorida ta’kidlanganidek, viloyat shaharlar geografiyasidagi o‘ziga xos jihat, ularning tarqoq joylashuvi va shahar atrofi xo‘jaligining shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Navoiy viloyati shahar manzilgohlari tumanlar bo‘yicha notekis taqsimlangan. Iqtisodiyoti agrar-industrial yo‘nalishga ega bo‘lgan ushbu mintaqada shaharlar to‘ri unchalik taraqqiy etmagan.

2009 yil 13 martdagি Vazirlar Mahkamasining qaroridan so‘ng hududda urbanizatsiya darajasi 49 foizdan ortib ketdi va shunga mos ravishda shaharchalar salmog‘i ham yana 30 taga ko‘paydi. Respublika geourbanistik tizimidagi ketma-ketligida viloyat Namangan, Farg‘ona, Andijon viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasidan keyin 5-o‘ringa chiqib oldi.

Jami 30 ta yangi shaharchada 85.7 ming kishi istiqomat qiladi va bu jami shahar aholisining 20.2 foiziga teng keladi (**2016 yil**). Tumanlar kesimida Qiziltepa (8 ta) va Navbahorda (6 ta) eng ko‘p yangi shaharcha tashkil etilgan bo‘lsa, ayrim tumanlarda (Uchquduq) aholi joylashuviga mos ravishda bunday manzilgohlar qayd etilmagan (-ilovaga qarang).

2005 yil ma’lumotlari bo‘yicha, tahlil etilayotgan mintaqada 14 ta shahar mavjud bo‘lgan holda, 2016 yilda ularning soni jami 55 tani tashkil etgan.

Navoiy hududida dastlab rangli metal, kimyoviy xom ashyo, qurilish materiallari kabi tabiiy boyliklarni o‘zlashtirish asosida “resurs” shaharlar paydo

bo‘lgan. Uchquduq, Zarafshon shaharlari hududning cho‘l qismida tarqoq holatda joylashsa, aksariyat shahar manzilgohlari uning janubida mujassamlangan.

Zarafshon shahrining shakllanishi o‘tgan asrning 60-yillardagi geologik-qidiruv ishlari natijasi bilan bog‘liq. 1967 yilda Muruntov konidagi kar’erlarning ishga tushirilishi va foydalanishga topshirilishi munosabati bilan shahar posyolka bunyod etildi.

1961 yilga qadar shahar posyolka maqomida bo‘lgan *Uchquduq shahri* yirik uran konlari asosida tashkil topdi.

Uchquduq shahri Zarafshon kabi resurs shahardir. Qazilma boyliklar negizida shakllangan shaharlarni ilmiy adabiyotlarda «resurs shaharlar» deb ta’rif berishadi. Odatda, bunday shaharlar o‘z atrofi, qishloq joylar bilan kam bog‘langan bo‘ladi. Shuningdek, hududda G‘ozg‘on, Shalqar, Langar kabi kichik resurs shahar va shaharchalar ham mavjud.

G‘ozg‘ondan sifatli marmarning topilishi shahar rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Qurilish materiallaridan gips, ohaktosh, marmar konlarining ochilishi shahar iqtisodiyotini belgilovchi omil bo‘ldi.

Qadimgi *Nurota shahri* Zarafshon vodiysining Buxoro, Samarqand, kabi asosiy shaharlari va Janubiy Qozog‘iston, Jettisuv hamda boshqa viloyatlar bilan bog‘lab turadigan karvon yo‘lida qad rostlagan. Mazkur shahar engil sanoat va xalq iste’moli mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashganligi bilan yuqoridagi shaharlardan farq qiladi.

Ma’lumki, O‘rtal Osiyodagi shaharlar qadimda ikki xil yo‘nalishda: suvga yaqin bo‘lgan daryo vodiylarida va savdo-sotiq qulay bo‘lgan karvon yo‘llari yaqinida shakllangan va rivojlangan. Tahlil etilayotgan Navoiy, Karmana, Qiziltepa shaharlari ham yuqorida ko‘rsatilgan omillar ta’sirida vujudga kelgan va taraqqiy etgan.

Karmana va Qiziltepa shaharlari sobiq sho‘rolar davrida, ya’ni 1979 yil 6 noyabrdan shahar nomini olishiga qaramay, qadimdan karvon yo‘llari ustida shakllangan. Bu shaharda ham boshqa yirik shaharlar singari karvonsaroylar qurilgan. XVI–XVII asrlarga kelib, dengiz yo‘llarining ochilishi va “Buyuk Ipak yo‘li” ning inqirozga uchrashi butun O‘rtal Osiyodagi shaharlar kabi Karmana va Qiziltepa shaharlarining ham rivojlanishini to‘xtatib qo‘ydi. Navoiy-Uchquduq-Miskin-Nukus temir va avtomobil yo‘llarining qurilishi Karmana, Navoiy, Qiziltepa shaharlarini rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yaratdi. Ayni vaqtida Navoiy shahrining Karmana bilan birga transport tuguni funksiyasi yanada kuchaydi.

Navoiy shahrining qisqa muddatda yirik sanoat markazi sifatida rivojlanishiga iqtisodiy geografik o‘rnining qulayligi, temir va avtomobil yo‘llarining tugunida, Samarqand va Buxoroning o‘rtasida joylashganligi bilan ahamiyatlidir.

Shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning (sanoat, transport, qurilish, rekreatsiya, turizm, xizmat ko‘rsatish va.b) eng muhim jihat, ularning ahamiyati, ta’sir doirasi mazkur aholi manzilgohidan chetga chiqish va atrof hududlarni o‘ziga tortish xususiyati bilan farqlanadi. Yangirabot, Qiziltepa, Karmana, Konimex, Besrabot shaharlari aynan viloyat markazining ta’sirida rivojlanib bormoqda. Janubi-sharqiy Qizilqumda qad rostlagan Navoiy qadimiy

Samarqand va Buxoro shaharlaridan deyarli teng masofada joylashgan. Har qanday vaziyatda ham bunday shahar katta magistral infratuzilmani joylanishi shart va uning vujudga kelishi bu rayonni iqtisodiyotini rivojlanishida asosiy omil bo‘ladi. Bu shahar Qizilqum bag‘ridagi tabiiy boyliklarni o‘zlashtirishda tayanch nuqta rolini bajaradi (Soliev A.S,1984).

Navoiy shahrining aholisi 133.6 ming kishi (2016 y), u mamlakatimizdagi 18 ta katta shaharlar qatoriga kiradi. Ta’kidlash joizki, Navoiy bunday darajaga boshqa tengqur shaharlarga qaraganda juda tez, qisqa muddatda erishdi. Zarafshonda 77.8, Nurotada 32.9, Uchquduqda 28.1 ming aholi istiqomat qiladi. Qolgan shahar va shaharchalarda esa aholi soni 20 mingdan kam.

Mintaqa shahar manzilgohlaridagi aholi soni 455.1 ming kishiga etdi. Umuman olganda, viloyat shaharlarida aholi soni tez sur’atlar bilan o’smoqda va hatto respublikamizning o‘rtacha shahar aholisi o‘sish ko‘rsatkichidan ham yuqori.

Viloyatdagi mavjud shahar va shaharchalarning tashkil topishi va funksional xususiyatiga turli omillar ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, Zarafshon va Uchquduq tog‘-kon sanoati negizida paydo bo‘lgan bo‘lsa, sanoat va transport rivojlanishi asosida Navoiy shahri vujudga keldi. Qolgan shahar va shaharchalar esa tuman ma’muriy markazi sifatida shakllandi.

Shahar manzilgohlari orasida aholi soniga ko‘ra eng kichigi Shalqar sanalib, unda qariyib 2.4 ming kishi yashaydi. Muruntov, Qiziltepa, Yangirabot shahar manzilgohlarining har biriga 10–20 ming kishidan aholi mos keladi. Mazkur shahar manzilgohlarida 40.0 ming kishi istiqomat qilgan holda, bu jami shahar aholisining atigi 8.9 foizi yashaydi, xolos. “Yarim o‘rta” shaharlar Uchquduq, Nurota, Karmana bo‘lib, bu bosqichdagi shaharlar guruhida viloyat shahar aholisining 2/5 foizi istiqomat qiladi yoki, barcha shaharlarning 6.8 foiziga teng keladi. O‘rta shahar jami aholining 14.2 foizini tashkil etadi (-jadval). 2006 yilda aholisi 3 ming kishigacha bo‘lgan birinchi bosqich shahar va shaharchalar soni atigi 1 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2016 yilda ularning soni yana 30 taga ko‘paydi yoki jami shahar manzilgohlarining 12.9 foiziga mos keldi. Tabiiyki, urbanistik tarkibning takomillashuvi barcha mintaqalardagi singari tahlil etilayotgan viloyat shaharlarini ham sifat jihatidan o‘zgartirmadi.

Asosiy sanoat markaz va punktlari Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Qiziltepa hamda “resurs” shaharchalar: G‘ozg‘on, Muruntov, Shalqar, Langar kabilar. Yangirobot va Malikrabodda paxta tozalash zavodlari bor. Navoiy shahri borgan sari yirik sanoat tuguni va respublikamizning o‘sish qutbiga aylanmoqda. Bu erda, aniqrog‘i shahar aeroporti negizida mamlakatimizda ilk bor respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning 2 dekabr 2008 yil farmoniga binoan erkin iqtisodiy-industrial zona va xalqaro transport logistika markazi yaratildi. Bunda Janubiy Koreya va boshqa davlatlar bilan hamkorlik qilindi, juda katta

11-jadval.

Navoiy viloyatining urbanistik tarkibi (01.01.2016 y.)

Shahar manzilgohlari kategoriysi	Shahar manzilgohlar soni	Aholisi, kishi	Jami shahar aholisidagi ulushi (%da)

3 ming kishigacha	26	56.9	12.5
3-5 ming kishigacha	16	58.7	12.8
5-10 ming kishigacha	3	19.1	4.1
10-20 ming kishigacha	3	39.7	8.7
20-50 ming kishigacha	3	83.4	18.3
50-100 ming kishigacha	1	67.0	14.7
100-250 ming kishigacha	1	130.3	28.6

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

terminal yaratildi. Bu mintaqa shaharlarining sifatiy taraqqiyotiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Navoiy viloyati hududining uzoq masofada shimoldan janubga cho'zilganligi, uning o'zlashtirilgan hududlari hamda ma'muriy-markazini chekka janubda joylashganligi mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tashkil qilish va boshqarishda biroz qiyinchiliklar tug'diradi. Ayniqsa, viloyatda ichki transport infratuzilmasi va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish ancha murakkabroq.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, mintaqa sanoati chindan ham "og'ir". Buni viloyat sanoat salohiyatining yuksakligi va, ayni vaqtda, uni asosan og'ir sanoatga, tog'-kon, undiruvchi tarmoqlarga ixtisoslashgani ma'nosida ham tushunish mumkin. Binobarin, bu yerda ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ayniqsa xalq iste'mol mollari hamda texnologik jarayonlarni zamonaviylashtirish negizida qayta ishlovchi tarmoqlarni rivojlantirish, xotin-qizlar uchun ham ish o'rinarini ko'paytirish dolzarb masalalar hisoblanadi. Albatta, shu o'rinda geoekologik muammolarni ham e'tibordan qoldirmaslik kerak. Ekologik muammolar, ayniqsa, Navoiy shahri va uning atrofi uchun keskindir.

Buxoro viloyati shaharlar geografiyasi

Buxoro ma'muriy jixatdan 11 ta shahar, 69 ta shaharchalarni o'z tarkibiga oladi. Mintaqa shaharlari juda boy tarixi, ko'hna va navqironligi bilan alohida ajralib turadi. Biroq, hududga ta'sir etuvchi tabiiy omillar ("cho'llik" xususiyati) shahar manzilgohlarining shakllanishi va xo'jalik yuritish nuqtai nazardan biroz noqulaylik tug'diradi. Ammo, tranzit, transchegaraviy va xalqaro magistral yo'llarning kesib o'tganligini, ba'zan uning markaziyligini ham ta'minlaydi.

Mintaqa milliy iqtisodiyotda asosan qorako'lchilik, neftni qayta ishslash, to'qimachilik sanoat tarmoqlari bilan ajralib turadi. Shu bilan birga bu yerda oziq-ovqat sanoati, paxta etishtirish, xalqaro turizm ham rivojlanmoqda.

Iqtisodiyoti agrar-industrial yo'nalishga ega hudud yer osti zahiralariga ancha boy. Aniqlangan qazilma boyliklar ko'proq yoqilg'i va qurilish sanoatini rivojlantirishda ahamiyatlidir.

Viloyat orografiyasining o‘ziga xosligi, cho‘l va voha shaharlarining shakllanishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shu bois, Qizilqum cho‘llaridan iborat tekislik qismida shaharlar siyrak, shimoli-sharq va sharqidagi balandlik va tog‘liklardan iborat Buxoro-Qorako‘l vohasida aglomeratsiya va uning “yo‘ldosh” shaharlari shakllanmoqda. G‘ijduvon-Olot yo‘nalishidagi hududning “tarixiy geografik o‘qi”da rayon iqtisodiyotining negizi Olot, Qorako‘l, Jondor, Buxoro, Galaosiyo, Vobkent, G‘ijduvon shaharlari mujassamlangan. Kogon, Vobkent, Jondor, Qorovulbozor, Galaosiyo va boshqa ko‘plab shaharchalar shakllanayotgan Buxoro aglomeratsiyasining yo‘ldoshlari sanaladi.

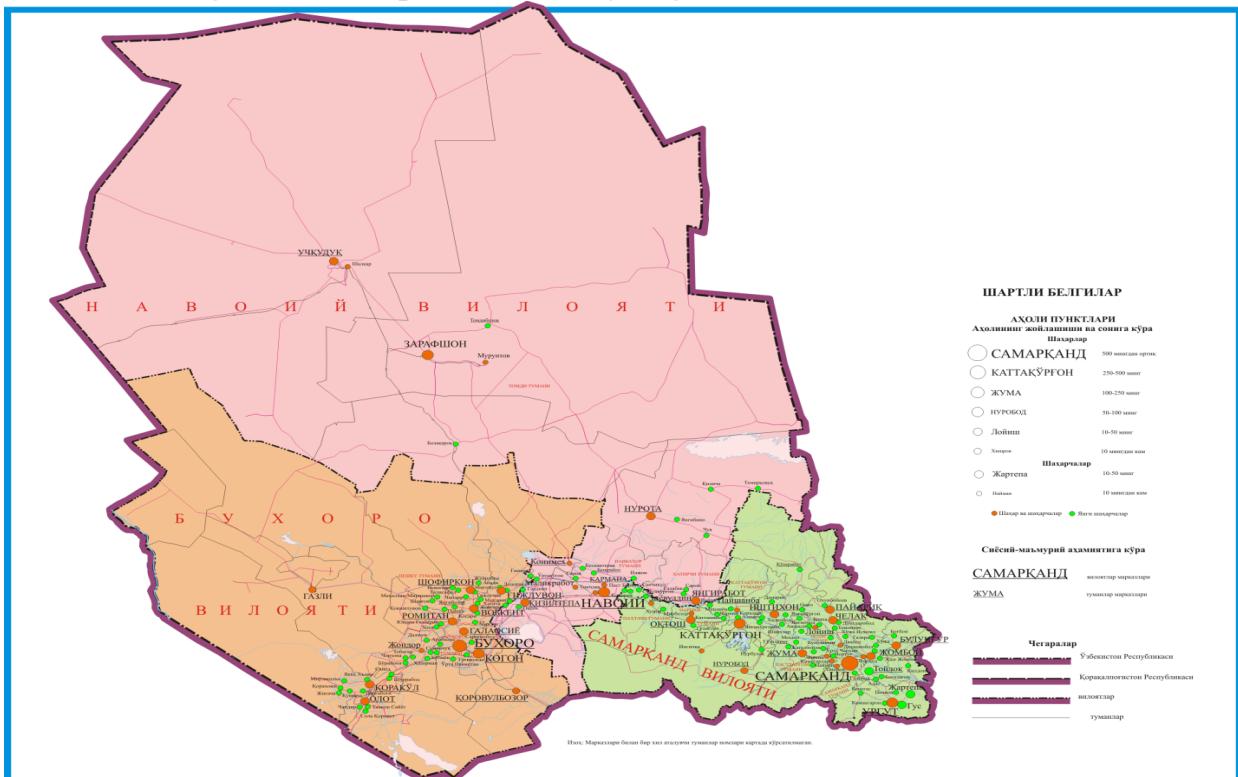
Viloyat shaharlar geografiyasining o‘ziga xos jihatni mayda shaharlarning ko‘pligi, kichik-kichik holda tarqoq joylashuvi va “resurs” markazlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Ayni holat tabiiy va ijtimoiy omillar, shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning kam rivojlanganligi bilan izohlanadi.

Shaharshunos olim A.Mavlonov mintaqasi shaharlari shakllanishini uch bosqichga, ya’ni Chor Rossiyasi, sho‘rolar va mustaqillik davriga bo‘lib o‘rgangan. Viloyat shaharlarining ayrimlari juda qadimiy bo‘lsa (Buxoro, Kogon, Galaosiyo), ba’zilari mustaqillik yillarida shakllangan (Shofirkon). 1865-1917 yillarda hudud shaharlari soni unchalik ko‘p bo‘lmagan. Sobiq sho‘rolar davrida Olot, G‘ijduvon, Vobkent, Qorako‘l, Qorovulbozor, Gazli, Romitan aholi punktlari shahar maqomini olgan (-karta).

Viloyat shaharlari vujudga kelish tarixi, katta-kichikligi va bajaradigan funksiyasiga ko‘ra o‘ziga xos xususiyatga ega. 1959 yilgi aholi ro‘yxatida atigi 5 ta shahar manzilgohi (3 ta shahar 2 ta shahar posyolkasi) ro‘yxatga olingan bo‘lsa, 1970 yilda 12 ta (3 va 9 ta) qayd etildi. 2009 yildagi urbanistik o‘zgarishlar tufayli bu yerda 60 ta qishloqlar shaharcha maqomini oldi, natijada, umumiy urbanizatsiya darajasi 29.2 foizdan 38,8 foizga ortdi. Ammo shunga qaramasdan hudud, past urbanizatsiyalashgan viloyatlardan biri bo‘lib qolmoqda.

“Resurs” shaharlar-Gazli, Zafarobod va Qorovulbozor tor ixtisoslashuv xususiyatiga ega. Mazkur shaharlar viloyatning uch burchagida tarqoq tarzda tabiiy boyliklar xususan yoqilg‘i-energetika zahiralari negizida paydo bo‘lgan. Gazli va Qorovulbozorning shakllanishida yoqilg‘i xom ashyosi ahamiyatli bo‘lsa, Zafarobod taraqqiyotiga rangli metal konlarini o‘zlashtirish asos bo‘lgan. Binobarin, Qorovulbozor shahrining qulay geografik o‘rni va mavjud infratuzilma tizimi hamda tog‘-kon va arzon xom ashyo manbalariga yaqinligi o‘sish qutbini tashkil etish uchun asos bo‘ldi (Soliev A., YAnchuk S., 2005).

Tuman markazlari yoki agroindustrial ixtisoslashuv viloyat shaharlari funksional tipologiyasida ustunlik qiladi. Qolgan shaharchalarning aksariyati “agroshaharcha” funksiyasini bajaradi. Ma’lumotlar tahliliga ko‘ra yangi shaharchalarning eng ko‘pi Qorako‘l (Bandboshi, Yangiqal’a, Solur, Sayyod va b.) va G‘ijduvon (Abadi, Yuqori Rostgo‘y, Quli Jabbor, Jovgari va b.) ya’ni vohalarda, sug‘orma dehqonchilik rivojlangan, aholisi zinch hududlarda tashkil

topgan (-rasm). Romiton va Peshkuda 3 tadan, Vobkentda esa 2 tadan shaharcha shakllangan. Bunday o‘zgarishlar viloyat shahrlar piramidasini yanada

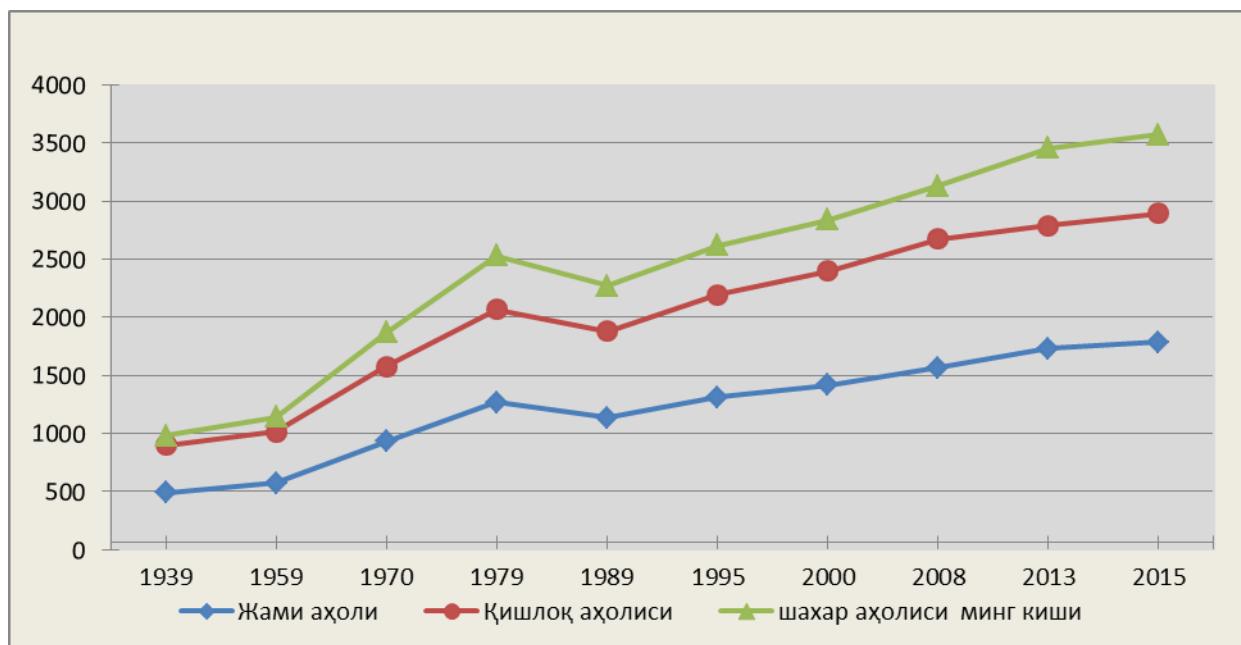
6-rasm. Zarafshon mintaqasi yangi shaharlari

maydalashtiradi. Mintaqada ham eng ko‘p kichik shahrlar qatori 76 tani tashkil etgan holda ularda 299,7 ming aholi yashaydi. Hozirgi kunda viloyatdagi yirik shahar Buxoroda 274.7 ming aholi bor (bu borada Toshkent, Samarqand, Namangan va Andijondan keyingi 5-o‘rinda). Ikkinci shahri Kogonda (Yangi Buxoroda) 59.5 ming, tom ma’nodagi “ikkinci” shahri G‘ijduvonda 44.2 ming kishi istiqomat qiladi. Qolgan shahar joylar orasida faqat Qorako‘lda 20 mingdan ziyod aholi bor, xolos. Demak, 69 ta shahar joylarning aholisi, har birida bundan kam.

1959 yilda 130.4 ming kishi yoki jami aholining 22.7 foizi shaharliklarni tashkil etgan (respublikada 34 foiz). 1970 yilgi aholi ro‘yxatiga ko‘ra, viloyatning shahar joylarida 292.0 ming kishi yashab, Buxoroning urbanizatsiya darajasi 31.2 foizga teng bo‘lgan. 1995 yilda bu ko‘rsatkich 428.9 ming, 2008 yilda 456.8, 2009 yilda 616.8 ming kishiga ko‘paygan. Mazkur holat Buxoroda shaharlashuv darajasi va aholi soni o‘sishini nisbatan sekin kechishi bilan izohlanadi.

Shahar hosil qiluvchi omillar vaqt va makonda doimo o‘zgarib turadi. Mintaqqa shaharlarning tarixiy shakllanishi savdo-sotiq, tovar ayriboshlash va hunarmandchilik bilan uzviy bog‘langan bo‘lsa, keyinchalik ularning o‘rnini ishlab

chiqarish kuchlarining rivojlanishi va turlanishi, xususan sanoat, transport va turizm egallagan. Binobarin, mustaqillik yillarda Buxoro neftni qayta ishlash

zavodi, Gaz uzatish kompressor stansiyasi, “KNAUF gips-Buxoro” qo’shma

7-rasm. Buxoro viloyati aholisi sonining o’sishi

korxonasi, G’ijduvon temir-beton va Gazli neft qazib chiqarish kabi korxonalarni barpo etilishi viloyatning bugungi iqtisodiy geografiyasini aks ettiradi.

Buxoroi Sharif Zarafshon daryosining quyi oqimida aholi qadimdan (o’troq dehqonchilik va ko‘chmanchi chorvachilik oralig‘ida) zinch joylashgan manzilda atrof joylar uchun markaz sifatida shakllandi (er.IYasr). Shahar hududidan o‘z davri uchun ahamiyatli bo‘lgan “Buyuk Ipak yo‘li”ning o‘tishi ko‘hna madaniyat, ilm-fan, savdo va hunarmandchilikning rivojlanishiga zamin yaratdi.

Buxoroning keyingi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti va sanoatlashuviga XIX asr oxirlarida Kaspiyorti temir yo‘li, 1907 yilda shahardan Kogonga o’tkazilgan temir yo‘l qulaylik yaratdi va uni shahar atrofi bilan bog‘ladi. Uning hissasiga viloyatdagi jami shaharliklarning 40.3 foizi to‘g‘ri keladi. Zamonaliviy Buxoro ixtisoslashuvi va ishlab chiqarish salohiyatiga ko‘ra ko‘p funksiyali -engil sanoat, zardo‘zlik, to‘qimachilik, zargarlik va xalqaro turizm shahri sanaladi. Viloyat markazining og‘ir “yuki” vazifasi -ma’muriy-boshqaruv funksiyasini ham alohida ta’kidlash zarur.

2015 yil yakunlari bo‘yicha, Buxoro shahri mintaqada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining 13.4 foizini, iqtisodiy rayon doirasida esa 2.9 foizi, Kogon shahri 7.4 foizini etkazib bergan.

Buxoroga juda yaqin joylashgan *Kogon* shahrining viloyat iqtisodiyotidagi o‘rni, eng avvalo, temir yo‘l darvozasi va sanoat markazi ekanligi bilan baholanadi. O‘zbekistonni Janubiy va Janubi-g‘arbiy Osiyo mamlakatlari bilan bog‘lovchi muhim temir yo‘llar mazkur transport tuguni orqali o‘tadi. Mustaqillik yillarda ishga tushgan Tajan-Seraks-Mashhad temir yo‘li shaharning transport funksiyasini yana bir karra oshirdi. Kogondagi yog‘-moy, paxta tozalash, ohak

zavodlari va vagon ta'mirlash korxonalari hozirda mintaqqa sanoat mahsulotining 5.3 foizini ta'minlaydi.

Buxoro vohasining shimolida qad rostlagan *G'ijduvon* o'ziga xos markaz funksiyasini bajaradi. Uning ta'sir radiusi yondosh Vobkent, Shofirkon va hatto Qiziltepa shaharlariga ham sezilib turadi. Sababi, *G'ijduvon* bozorining shahar hosil qiluvchi vazifasi uning chor atrofiga xizmat qiladi.

Buxoro shahrining shimoli-g'arb tomonida joylashgan Gazli shahrining shakllanishi (1977 y.) tabiiy gaz zahiralarining topilishi bilan bog'liq.

Yaqin kelajakda shahar hosil qiluvchi tarmoq sifatida mintaqaning yoqilg'i sanoati xizmat qiladi. Xususan, Buxoronning janubi-g'arbidagi (Qandim va Shimoliy Shodi) konlar negizida yiliga 2 milliard 200 million kub metr hajmida gaz qazib olish va Qandim gazni qayta ishlash majmuasini barpo etish ishlari boshlangan. 2018 yilda Qumli konida kompressor stansiyasini qurish, Uchqirda gazdan propan-butan olish va gazni tozalash asosida oltingugurt ishlab chiqarish bo'yicha loyihamalar yakuniga etkaziladi. 2019-2021 yillarda sanoatni innovatsion-industrial asosda rivojlantirish maqsadida Buxoro neftni qayta ishlash korxonasi tubdan rekonstruksiya va modernizatsiya qilinishi ko'zda tutilgan. Buning natijasida mintaqaning neft-gaz energiya ishlab chiqarish sikli mukammallashadi, shaharlarning faolligi va harakatchanligi ortadi, yangi o'sish qutb va markazlari shakllanishi kutiladi.

Samarqand viloyati shaharlari

Samarqand viloyati O'zbekiston Respublikasining markazida, Zarafshon vodiysining o'rta qismida qadimgi karvon yo'llari (Buyuk Ipak yo'li) kesuvchan hududda joylashgan. Mintaqqa sharq va g'arb mamlakatlari bilan savdo iqtisodiy munosabatlarni olib borishda katta mavqega ega qadimiy sivilizatsiyaning asosiy markazi bo'lgan. Hozirda bu hududdan mahalliy va xalqaro avtomobil hamda temir yullarning o'tganligi shaharlar geografiyasining shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, viloyat tabiiy sharoitining turlicha ekanligi va tabiiy resurslarining notekis taqsimlanganligi, orografik hamda boshqa to'siqlarning mavjudligi aholi manzilgohlarni qulay geografik o'ringa ega bo'lgan Zarafshon vodiysida joylashishiga zamin yaratgan.

Mamlakat geourbanistik tizimida mintaqqa shaharlar to'ri va tizimi zichligi, funksional xususiyati, sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyasi bilan yuqori pog'onada turadi. Jumladan, 1970 yilgi aholi ro'yxati davrida mintaqada 13 ta shahar manzilgohlari, shu jumladan 3 shahar va 10 ta shaharchalar ro'yxatga olingan bo'lsa, (1959 yilda 3 va 6 ta;), 2008 yilda 11 ta shahar 12 ta shaharcha hamda 2016 yilda 11 ta shahar 88 ta shaharcha qayd etilgan.

Viloyat shaharlar to'ri va tizimi bu yerda rayon hosil qiluvchi tarmoqlarning xususan, sanoat, transport, turizm, rekreatsiya va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining keng rivojlanganligida o'z ifodasini topadi.

"Qadimgi Sharq jannati" - *Samarqand* (eramizgacha IY asr) Zarafshon daryosi chap sohilida joylashgan, dunyodagi eng ko'hna shaharlardan biridir. Hozirda ham Samarqand shahri nafaqat O'zbekiston, balki O'rta Osiyodagi eng yirik sanoat, fan va madaniyat markazidir. Ushbu shahar o'zining yuksak

ijtimoiy-iqtisodiy, demografik salohiyatiga asoslangan holda respublikadagi yirik Samarqand aglomeratsiyasini shakllantiradi.

Samarqandning ko‘p asrlik tarixi davomida vayronaga aylantirilishi, yangidan qayta tiklanishi, gurkirab o‘sishi va rivojlanishiga uning qulay iqtisodiy geografik o‘rnii katta ta’sir ko‘rsatgan. Viloyat markazida azaldan fan, madaniyat, savdo va hunarmandchilik rivoj topgan. Ko‘hna Rim va Bobilga tengdosh mazkur shaharning mavqeyini ayrim tarixchi va yozuvchilar “Sharq Rimi”, “Jahonning qimmatbaho gavhari”, “Boqiy shahar”, “Sayqali ro‘yi zamin” nomlari bilan ta’riflashgan. Samarqand XIY-XY asrlarda nafaqat O‘rta Osiyo balki, butun sharqda Buyuk Temur imperiyasining siyosiy-ma’muriy, iqtisodiy va madaniy poytaxti sanalgan.

O‘zbekiston hududidagi birinchi temir yo‘l 1888 yil Farob stansiyasidan (Turkmaniston) Samarqandgacha, Toshkent-Turkmanboshi, Toshkent-Dushanbe, Samarqand-Qarshi, Toshkent-Uchquduq-Qo‘ng‘irot temir yo‘llarining o‘tishi uning transport geografik o‘rnini yanada yaxshiladi. Shahar 1938 yildan buyon viloyat markazi funksiyasini bajaradi.

Dastlabki aholi ro‘yxati ma’lumotlariga ko‘ra 1959 - yilda shaharda eng ko‘p 196,4 ming, 1970 yilda 266.8 ming aholi yashagan bo‘lsa, 1990 yilda 364 ming, 2009 yilda 372.7 ming, hozirgi kunga kelib jami 486 mingga etdi va mintaqal shaharliklarining ulushi 38 foizdan ortib ketdi (-ilova).

Zamonaviy Samarqand hozirda respublikaning birinchi darajali turizm va haqiqiy muzey shahri sanaladi. Samarqandning me’moriy-tarixiy yodgorliklari 2001 yilda YUNESKOning Finlyandyada o‘tkazilgan 25-sessiyasida Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan. Shuningdek, Amerikaning nufzli “Xafington post” internet nashri Samarqandni inson o‘z umri davomida hech bo‘lmaganda bir marta borib ko‘rishi albatta zarur bo‘lgan dunyodagi 50 ta shaharning biri sifatida e’tirof etdi va mazkur shaharlar ro‘yxatiga kiritdi²¹.

Samarqand aholi soniga ko‘ra, respublikamizning an’anaviy “ikkinchi shahri”, va uning dastlabki poytaxti hisoblanadi. Viloyat markazi hissasiga O‘zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining 2.6 foizi to‘g‘ri keladi. Unda Zarafshon iqtisodiy rayonining 20.8 foiz aholisi istiqomat qilgani holda, 45.3 foiz sanoat mahsuloti yaratiladi.

Shahar iqtisodiyoti, eng avvalo mashinasozlik va metallni qayta ishslash, kimyo, engil va oziq-ovqat sanoat tarmoqlarining ustuvor rivojlanganligi bilan belgilanadi. 1930-yillardayoq pillakashlik va shoyi to‘qish fabrikalari, meva konserva zavodi, choy qadoqlash fabrikasi qurilgan. 1940-70 yillarga kelib, Samarqandda «Krasnyiy dvigatel», «Kinap», tamaki-fermentatsiya zavodlari, yigiruv fabrikasi, superfosfat zavodi, poyabzal va tikuvchilik fabrikalari, uysozlik kombinati, chinni zavodi va b. korxonalar ishga tushirilgan. Shaharning yuksak ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va infrastruktura salohiyati bu yerda ko‘plab qo‘shma korxonalarining vujudga kelishi bilan izohlanadi. Hozirda shaharda lift,

²¹ 2004 yillardan buён Самарқанд шаҳрида БМТ Жаҳон сайёхлик ташкилотининг (ЮНВТО) Буюк ипак йўли минтақавий маркази фаолият кўрсатмоқда. 2002 yillardan Регистон ҳар йили “Шарқ тароналари” Халқаро фестивалига мезбонлик қилади.

avtomobil, sovutgich, shisha-chinni idishlar, kimyo, konserva, vino zavodlari, ipak gazlama, tamaki, choy kadoqlash fabrikalari faoliyat yuritmoqda.

Hozirgi kunda ishlab chirqarish mujassamlashuv darajasi yuqori ko‘plab korxonalar shaharning umumiy iqtisodiy geografik holatini belgilaydi. Jumladan, “Samavto” avtomobil zavodida besh xil rusumdagи avtobuslar, 8 turdagи yuk avtomobillar, 35 xil kuzovlar ishlab chiqarmoqda.

Iqtisodiy, madaniy, turistik, ilm-fan salohiyatiga ega bo‘lgan yirik shaharning rayon hosil qiluvchi muhim xususiyati asosida yirik Samarqand aglomeratsiyasi shakllangan. Shahar tizimining “tabiiy to‘sqliarsiz” tog‘oldi va tekisliklar bo‘ylab yoyilishi ko‘plab “yo‘ldosh” shahar manzilgohlarning vujudga keltirgan. Hozirda Urgut, Jomboy, Bulung‘ur, Xishrav, Kimyogarlar, Farhod, Juma, Loish, Chelak, Dahbet, Charxin, Gulobod singari eng ko‘p manzilgohlarni o‘z ichiga olgan mazkur aglomeratsiyada 600 mingdan ortiq aholi istiqomat qiladi.

Viloyat markazidan 44 km janubi-g‘arbda Zarafshon tizma tog‘ining shimoliy yon bag‘rida-eng qadimiylari va yo‘ldosh shaharlardan biri *Urgut shahri* qad rostladi (1973 y.). Shahar “Boburnoma”da Arkat qishlog‘i sifatida tilga olingan. Keyinchalik bu so‘z o‘zgarib “Urkent”, Ur-balndlilik, kent-shahar yoki balndlilikdagi shahar ma’nosini anglatadi. Demak, Urgut oykonimi vujudga kelishiga uning geografik o‘rni muhim asos bo‘lgan.

Shaharning shakllanishida rivojlangan qishloq xo‘jalik rayonida ekanligi, aglomeratsiya “yadro”siga yaqinligi, yirik transport tugunida joylashganligi muhim rol o‘ynadi.

Jomboy shahrida faoliyat yuritayotgan iqtisodiyotimizning lokomotivi bo‘lgan Germanianing “MAN Avto” kompaniyasi yiliga 4600 ga yaqin yuk avtomobili va 1350dan ortiq pritsep (tirkama)lar ishlab chiqarmoqda.

Juma shahrining shakllanishi transport (temir yo‘l stansiyasi) infratuzilmasining rivojlanishi bilan bog‘liq. Shahar janubidan Toshkent -Buxoro avtomobil yo‘li o‘tganligi, “bosh shahardan” atigi 25 km shimoli-g‘arbda joylashganligi uning iqtisodiy rivojlanish imkoniyatini yaxshiladi. Jumada paxta tozalash, remont-mexanika zavodlari, 2 ta MTP, avtomobil-avtobus parklari, yirik don bazasi bor. Shahar hozirgi kunda Pastdarg‘om tumanining ma’muriy markazi sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Mintaqaning birinchi va ikkinchi shaharlari orasidagi masofa, tabiiy sharoiti, tarixiy rivojlanishi va rayon hosil qilish qudrati bois viloyatda Samarqand hamda ichki cho‘l va tog‘ oldi hududlarini egallagan Kattaqo‘rg‘on guruh rayonlari ajratiladi.

Savol va topshiriqlar

1. *Zarafshon mintaqasi shahar manzilgohlarni retrospektiv tahlil qiling.*
2. *Cho‘l va voha sharoitida rivojlanayotgan shaharlarni o‘zaro qiyoslang.*
3. *Samarqand va Kattaqo‘rg‘on guruh rayonlari shaharlari rivojlanishidagi hududiy tafovutlarni aniqlang.*
4. *Iqtisodiy rayonning ko‘p funksiyali va bir funksiyali shaharlariiga izoh bering.*

21-Mavzu: Janubiy mintaqalari shaharlari

1. *Janubiy iqtisodiy rayon shaharlariiga umumiy tavsif.*
2. *Surxondaryo viloyati shaharlaring vujudga kelish tarixi, shartsharoit va omillari.*
3. *Termiz shahri: iqtisodiy, madaniy, ma'muriy, geostrategik ahamiyati.*
4. *Qashqadaryo viloyati shaharlaring klassifikatsiyasi*

Janubiy O'zbekiston shaharlar to'rining shakllanishida, gidrologik omillar, yangi yerlar va foydali qazilmalarni o'zlashtirish muhim o'rinni tutadi. Mintaqalari ichki hududiy mehnat taqsimotini tabiiy sharoiti (agroiqlimiy) va resurslari belgilab beradi. Binobarin, hududda joylashgan shaharlarning aksariyati tog'oldi va tekislik shaharlari hisoblanadi. Iqtisodiy rayon shahar manzilgohlarining 63.8 foizi (164 ta) va ulardagi aholining 64.9 foizi (1199 ming kishi) tekislik mintaqasiga to'g'ri kelgan (2011 y.)²².

Iqtisodiy rayon urbanizatsiya darajasining respublika ko'rsatkichidan doimiy pastligi, tug'ilish ko'rsatkichining yuqoriligini hamon saqlab qolmoqda. Binobarin, mintaqalari urbanizatsiyasining xarakterli xususiyatlardan biri-shaharlarda aholi soni o'sishi va tabiiy harakatning yuqoriligi bilan ifodalananadi.

Janubiy mintaqada shaharlashuv darajasi muntazam ortib bormoqda; 2016 yilda respublikada o'rtacha urbanizatsiya darajasi 50.5 % bo'lgani holda, iqtisodiy rayonda bu ko'rsatkich 39.3 foizga (Qashqadaryoda 49.2 %, Surxondaryoda 35.7 %) teng bo'ldi. Hozirda mazkur hududda 31 ta shahar mavjud. Surxondaryo viloyatida 8 ta shahar va 7 ta shaharcha, Qashqadaryo viloyatida esa 12 ta shahar va 4 ta shaharcha joylashgan.

Janubiy rayon iqtisodiyotida balans yoqilg'i zahiralar neft va tabiiy gaz, toshko'mir, shuningdek turli tuzlar, qurilish materiallari, oltingugurt va farmatsevtika xom-ashyolari (dorivor o'simliklar) muhim ahamiyatga ega. Hududning shifobaxsh buloq va chashmalari, tarixiy qadamjo va ziyoratgohlari istiqbolda shahar hosil qiluvchi tarmoqlar- rekreatsiya va turizmning rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ularni kompleks qayta ishslash borasida hududiy tafovutlar mavjud.

Xususan, Qashqadaryo viloyati nafaqat mintaqaning balki respublikaning asosiy yoqilg'i-energetika bazasi sifatida ustunlikka ega. Qo'shni Surxondaryo viloyati o'ziga xos yer usti tuzilishi, transport-geografik joylashuvi, tabiiy-iqtisodiy salohiyati, aholi joylashuv xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi hamda investitsion faollik darajasiga ko'ra ancha farq qiladi. Mintaqalari iqtisodiy va siyosiy geografik o'rnining biroz noqulayligi hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etadi.

2007 yil Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining bunyod etilishi har ikki viloyatni respublika yaxlit transport tizimi bilan bog'ladi; janubiy mintaqani yagona iqtisodiy makon sifatida rivojlanishini ta'minladi. Shuningdek, temir yo'l ta'sir zonasidagi tabiiy boyliklarning o'zlashtirilishi bilan bir paytda, yangi aholi

²² Қурбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёни ривожланишининг омиллари ва иқтисодий географик асослари. - Т., 2012, 12 б.

manzilgohlari, “o’sish qutb va markaz”lari shakllanishi va pirovardida viloyat shaharlar to‘rini kengayish, urbanizatsiya darajasini ko‘tarish imkoniyatlari yuzaga keladi. Shuningdek rekreatsiya va turistik imkoniyatlari yuqori va qulay transport geografik o‘ringa ega Jayronxona, Omonxona, Xo‘jaipok, Xo‘jaikon, Xonjiza, Darband, Sayrob shaharchalarining rivojlanishi tezlashadi. Jumladan, mazkur temir yo‘lning foydalanishga topshirilishi natijasida Dehqonobod kaliy zavodi ham o‘z faoliyatini boshladi.

2017 yilda Surxondaryoda xalqaro standartlarga javob beradigan 336 kilometrlik avtomobil yo‘llarini barpo etish loyihasi amalga oshiriladi; har ikki viloyat markazini bog‘laydigan «Qarshi-Termiz» avtomobil yo‘lini rekonstruksiya qilinishi janubiy mintaqasi iqtisodiyotini yanada mustaxkamroq birlashtiradi; «Qarshi-Termiz» temir yo‘l tarmog‘ini 2017 yilda elektrlashirilishi mintaqaning tranzit va tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytiradi; natijada yuk tashish xarajatlari 20 foizga kamayib, yo‘lovchi va yuk tashish tezligi 1.5 barobar oshishi kutiladi.

Surxondaryo viloyati shaharlarining vujudga kelish tarixi, shart-sharoit va omillari

Mamlakatimizning eng chekka janubida joylashgan Surxondaryo viloyati o‘ziga xos tabiiy, iqtisodiy va siyosiy geografik o‘ringa ega. Hudud uch xorij mamlakatlari (Turkmaniston, Tojikiston, Afg‘oniston) bilan chegaradosh. Respublika doirasida ham qo‘snilari oz; birgina Qashqadaryo viloyati bilan baland tog‘lar orqali tutashgan. Surxondaryoning bunday o‘ziga xos siyosiy geografik o‘rni hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Surxondaryo viloyatining Janubiy mintaqadagi o‘rnini neft, tabiiy gaz, ko‘mir (respublikadagi jami toshko‘mirni), turli qurilish materiallari (ohak, granit, gips, shag‘al), tabiiy mineral buloqlar, dorivor giyohlar, turizm va rekreatsiya resurslari belgilab beradi. Lekin vohada tabiiy resurslardan foydalanish ko‘rsatkichlari ancha past. Bunga avvalo viloyatning geografik o‘rni (mamlakatning eng janubida), orografiq tuzilishi (asosiy foydali qazilmalar tog‘li hududlarda) kabi tabiiy noqulayliklar bilan birga transport infratuzilmasining sust rivojlanganligi, siyosiy strategik nuqtai nazardan nomaqbtlar joylashishi ham ta’sir etib kelgan.

Hududning shaharlashuv darjasini sust; demografik rivojlanish, ya’ni aholi tabiiy ko‘payishi eng yuqori hududlardan sanaladi. Viloyatda, 2411.5 ming kishi yoki mamlakat aholisining 7,6 foizi istiqomat qiladi (2016 y.).

Surxondaryo viloyati respublikada sanoat mahsulotlarining hajmi, tarkibi, ixtisoslashuv va mujassamlashuv jihatlariga ko‘ra alohida ajralib turadi. Mintaqada sanoatlashuv va urbanizatsiya orasidagi bog‘liqlik ancha past. Chunonchi, 2014 yil ma’lumotiga ko‘ra mintaqasi respublika sanoat mahsulotining atigi 1.9 foizini etkazib bergen (shaharlashuv darjasasi-34 foiz). Ushbu holat shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning kam rivojlanganligi shuningdek, viloyat va respublika yalpi ichki mahsulotida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining ulushi yuqori ekanligidan darak beradi.

Darhaqiqat, viloyat iqtisodiyotining negizini qishloq xo‘jaligi va u bilan bog‘liq qayta ishslash sanoati tashkil etadi. Shu bois, ko‘pgina shaharlar agroindustrial xarakterga ega. Ularda asosan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta

ishlovchi oziq-ovqat, paxta tozalash, to‘qimachilik kabi engil sanoat korxonalarini faoliyat ko‘rsatmoqda; hududda yirik ishlab chiqarish markazlari yoki qutblari, mukammal hududiy majmualar juda kam.

Surxondaryoda 2016 yil ma’lumotlariga ko‘ra 8 ta shahar va 114 ta shaharchalar qayd etilgan. Viloyatga bo‘ysunuvchi shaharlar Termiz va Denov. Tumanga bo‘ysunuvchi shaharlar esa 6 ta (Boysun, Jarqo‘rg‘on, Qumqo‘rg‘on, Sho‘rchi, Sharg‘un, Sherobod). Ularda 861,1 ming kishi yoki jami aholining 35,7 foizi yashaydi (taqqoslash uchun, 2008 yilda urbanizatsiya darajasi Surxondaryoda 19,1 % bo‘lgan). Bu jihatdan u mamlakatimizda faqat Xorazm viloyatidan oldinda turadi, xolos. (respublika shahar aholisining atigi 5,3 foizi).

Viloyat shahar manzilgohlarining hududiy tarkibiga e’tibor bersak, eng ko‘p shaharlar soni Denov va Qumqo‘rg‘on tumanlariga to‘g‘ri keladi. Mazkur tumanlarda viloyatdagi shaharlarning qariyb $\frac{1}{4}$ qismi joylashgan. 2009 yildagi urbanistik o‘zgarishlardan so‘ng mintaqqa shaharchalari soni yana 107 taga ko‘paydi (respublika yangi shaharchalarining 10,7 %). Bunday agroshaharchalarning eng ko‘pi Oltinsoyda (14 ta), Denov va Angorda (11 tadan), Qumqo‘rg‘on va Muzrabotda (10 tadan) kuzatiladi (2-ilova). Ayni vaqtida ularning eng kam miqdori Bandixon tumaniga to‘g‘ri kelib, bu yerda birgina tuman markazi - Bandixon shaharcha maqomini olgan, xolos. Biroq, yirik qishloq aholi punktlariga shaharcha maqomini berilishi, mintaqqa iqtisodiy taraqqiyotiga unchalik ta’sir ko‘rsatmadidi. Buning boisi, mazkur shaharchalarning kelgusi taraqqiyotida ko‘proq aholi soni asos qilib olindi va ularning aksariyati shaharcha mezonlariga unchalik javob bermaydi.

Shaharlarning ma’lum hududda vujudga kelishida bevosita shu joyning geografik o‘rni, tabiiy-iqlimi sharoiti va albatta, iqtisodiy imkoniyatlariga (transport, foydali qazilmalar, aholi va mehnat resurslarining to‘planishi, ishlab chiqarishni tashkil etish va rivojlantirish istiqbollari va boshqalar) bog‘liq.

Mintaqa shaharlar to‘ri va tarkibining shakllanishida muhim o‘rinni tabiiy sharoit va resurslar, shuningdek transport kommunikatsiyalari egallaydi. Surxondaryo shahar aholi manzilgohlarining zichligi, hududiy urbanistik tarkibiga ko‘ra boshqa mintaqalardan ancha farq qiladi. Hudud aholi manzilgohlari joylashuvini markazdan shimoli-sharq tomonga yo‘nalgan transport yo‘llari (Termiz-Denov yo‘nalishi) hamda daryo vodiylari (Surxondaryo, Sheroboddaryo) belgilab beradi. Mintaqqa shaharlar to‘rida yangi o‘zlashtirilgan Surxon-Sherobod massivi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Dastlab Surxondaryo hududida bir necha asrlik tarixga ega Termiz, Chag‘aniyon va Dalvarzintepa shaharlari shakllangan bo‘lsa, keyinchalik (1916 y.) Kogon-Termiz, sobiq Ittifoq davrida Termiz-Dushanbe, Termiz-Qo‘rg‘ontepa-Yovon temir yo‘llarining qurilishi natijasida (Denov, Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchi) “yangi” sanoat shaharlari paydo bo‘ldi. Resurs shaharlar Sharg‘un, Boysun, Jarqo‘rg‘on, Sariosiyo, Kokaydi, Elbayon foydali qazilmalar negizida, Qumqo‘rg‘on, Sherobod, Sariq, Angor qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish asosida bunyod etilgan.

Mintaqa urbanizatsiyasi, demografik nuqtai nazardan qaraganda, asosan kichik va o‘rta, qishloq tuman markazlari va agrosanoat korxonalariga ega bo‘lgan shaharlar hisobiga rivojlanib bormoqda.

O‘zbekistonda o‘tkazilgan aholi ro‘yxati-1939 yil ma’lumotlari bo‘yicha, shahar aholisi 57.4 ming kishi bo‘lgan holda, 1959 yilga kelib bu ko‘rsatkich 132,3 ming kishiga teng bo‘ldi yoki o‘tgan 20 yil mobaynida shahar aholisi 2.3 barobar o‘sdi. Yuqoridagi ma’lumotlarning tahlilidan ko‘rinib turibdiki, dastlabki yillarda viloyat shahar aholisi ancha sekin o‘sib borgan. Sobiq Ittifoq davrida viloyat hududidagi turli ma’dan konlari va yangi yerlarni o‘zlashtirish, irrigatsiya shaxobchalarini barpo etilishi natijasida shaharlarning yangi tizimi vujudga keldi. Xususan, 1970-1979 yillarda esa viloyatda tuman markazlari, agroindustrial shaharlar paydo bo‘la boshlagan (Qumqo‘rg‘on, Jarqo‘rg‘on, Sherobod. Sharg‘un, Boysun, Sho‘rchi va h.k.).

1970-79 yillardagi viloyat shahar aholisini o‘sishiga tuman markazlarida ko‘plab engil sanoat korxonalarning ishga tushirilishi ham sabab bo‘lgan. Ayni paytda, aksariyat qishloq tumanlari ushbu vazifani bajaradi. Masalan, Jarqo‘rg‘on, Angor, Qiziriq, Muzrobod va Sherobod tumanlarining har birida paxta tozalash zavodlari mavjud. Chunonchi, paxta tozalash zavodlari Jarqo‘rg‘onda (1969), Surxonda (1970), Angorda (1971), Muzrabodda (1971), Sherobodda (1974) va Qiziriqda (1978) barpo etildi. Ana shu davrda mintaqa shahar aholisi 1.3 baravarga o‘sgan. Ushbu holatni etmishinchi yillarda mamlakatimizdagi ayrim yirik qishloqlar va SHTPlarning shaharlarga aylantirilishi, ya’ni soxta urbanizatsiya bilan izohlash mumkin.

Mustaqillik yillarida (1992 y.) viloyat shaharlar geografiyasida katta o‘zgarishlar yuz berdi. Hudud shaharlar to‘ri birdaniga 5 ta (Angor, Do‘stlik, Sariq, Hurriyat va Elbayon)ga kengaydi va bu mintaqada zamонави transport-stansiya, raz’ezd hamda boshqa kommunikatsiya tarmoqlarining rivojlanishi va yangi yerlarni o‘zlashtirilishi bilan izohlanadi.

Ta’kidlanganidek, mintaqa urbanistik tarkibi ham iqtisodiyotning tarmoqlar va hududiy tarkibiga mos holda rivojlangan. Termizda 137 ming aholi bor, ikkinchi shahar Denovda 81 mingdan ziyodroq. Tuman markazlari Sherobod, Boysun, Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchingin har birida 20-30 ming kishidan aholi yashaydi. Qolgan yuzdan ortiq shahar joylar kichik va mayda sinflarga mansub (12-jadval).

12-jadval

Surxondaryo viloyati shahar manzilgohlarini 2006 va 2016 yillardagi tarkibi.

Shahar manzilgohlari kategoriyasi	2006 y.				2016 y.			
	Miqdori		aholi soni		miqdori		aholi soni	
	Soni	foizda	ming kishi	foizda	soni	foizda	ming kishi	foizda
Jami shahar manzilgohlari	15	100	370.4	100	122	100	845.2	100
SHu jumladan aholisi:								
3 ming	-	-	-	-	34	27.8	86.6	10.2

kishigacha								
3-5 ming kishigacha	1	6,6	4.1	1,1	57	46.7	213.6	25.2
5-10 ming kishigacha	3	20,0	16.1	4,3	18	14.7	117.8	13.9
10-20 ming kishigacha	5	33,3	66.0	17,8	7	5.7	101.0	11.9
20-50 ming kishigacha	4	26,6	93.2	25,1	4	3.2	106.9	12.6
50-100 ming kishigacha	1	6,6	68.4	18,4	1	0.8	81.4	9.6
100-250 ming kishigacha	1	6,6	122.6	33,0	1	0.8	137.9	16.3

Jadval O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Zamonaviy shaharshunoslik va shaharlar geografiyasida funksional tiplarga ajratishda ishlab chiqarish va xizmatlarning ixtisoslashuvi, shuningdek, ularning mamlakat shaharlar tizimidagi roliga asosiy e’tibor qaratiladi. Mintaqadagi mavjud shaharlarning aksariyati tuman markazlari yoki agroshaharcha funksiyasiga mos keladi. Yoqilg‘i-energetika, qurilish materiallari, farmatsevtika, oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari respublika mehnat taqsimotidagi o‘rnini ifodalab beradi. Xalq iste’mol mollari ishlab chiqarish hamda ko‘rsatilgan xizmatlarda Surxon sanoat rayoni shaharlari- Denov, Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchi va Termiz shahri etakchilik qiladi. Masalan, mintaqaning “ikkinchi” shahri Denov shahar aholisining 9,6 foizi, yalpi sanoat mahsulotining 13,1 foizi va iste’mol mollarining esa 28 foizini o‘zida jamlagan.

Shaharda faoliyat yuritayotgan “Denov vino-araq”HJ, “Denov yog-ekstraksiya” OAJ, sut, konserva, momiq-paxta fabrikasi, paxta tozalash korxonalarining ulushi yuqori. Sho‘rchi shahri sanoat mahsuloti va xalq iste’mol tovarlarini aholining hududiy mujassamlashuv darajasiga qaraganda ancha ko‘p ishlab chiqaradi.Ushbu ko‘rsatkichlarning asosiy qismi shaharda joylashgan “Sho‘rchi don mahsulotlari” OTAJ hisobiga to‘g‘ri keladi. Ushbu ikki shahar asosan engil sanoat tarmog‘iga ixtisoslashgan, buni ularning iste’mol tovarlaridagi hissasidan ham ko‘rish mumkin (Qurbanov P, 2012). Ayni paytda mintaqaning sanoat salohiyati kuchsiz, uning diversifikatsiyasi tor ko‘lamga ega ekanligini qayd etish kerak.

Bundan tashqari sanoat asosiy shahar hosil qiluvchi omil sanalgan Jarqo‘rg‘onda “Jarqo‘rg‘onneft” korxonasi, Boysun va Sharg‘unda yoqilg‘i sanoati, Lalmikorda neft sanoati va To‘palang GESni keltirish mumkin.

Istiqlolda Toshg‘uzor-Boysun-Qumqo‘rg‘on temir yo‘li ta’sir zonasida joylashgan qulay geografik o‘ringa ega qishloq aholi punktlari hamda yangi shaharchalarning o‘sish qutb va markazlari sifatida shakllanish imkoniyatlari katta. Transport infratuzilmasining shahar hosil qilish xususiyati Boysun, Qumqo‘rg‘on va Sherobod tumanlari shaharlar to‘rining kengayishiga olib keladi. Shuningdek,

viloyatdagi turistik rekreatsiya ahamiyati yoki qulay transport geografik o‘rniga ega bo‘lgan qishloqlar Jayronxona, Omonxona, Xo‘jaipok, Xo‘jaikon, Xonjiza, Darband, Sayrob kelajakdagi taraqqiyotini hisobga olib, ularni shahar manzilgohlari qatoriga kiritilishi kutiladi.

Termiz shahri: iqtisodiy, madaniy, ma’muriy, geostrategik ahamiyati

Mintaqa hududiy urbanistik tarkibida eng yirik shahar **Termizda** o‘tkazilgan arxeologik qazilma materiallari shaharning uzoq tarixga ega ekanligidan darak beradi. IX-XI asrlarda shahar yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik markazi sifatida taraqqiy etgan bo‘lsa, keyinchalik geosiyosiy va iqtisodiy geografik o‘rni, ishlab chiqarish salohiyati va ijtimoiy ob’ektlari ta’sir etgan. Termiz shahri bir paytlar harbiy shaharcha bo‘lgan²³. Sobiq sho‘rolar davrida respublikamizning janubiy darvozasi Viloyat markazi funksiyasini bajaruvchi mazkur shahar eng chekka transchegaraviy hududda, siyosiy markazlardan ancha olisda, o‘ziga xos noqulay iqlim sharoitiga ega botiqda joylashgan. Tabiiyki, bunday holat shaharning iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarini ancha cheklaydi. Viloyat markazining ta’sir doirasi yoki rayon hosil qilish qobiliyati ham yuqori emas. Ko‘rinib turibdiki, Termizning shaharga xizmat qiluvchi funksiyasi yaxshi rivojlangan. Bu borada Termiz shaxrida tashkil etilgan geologik muzey ham katta ahamiyatga ega.

Shu bois, Termizning sanoat salohiyati past, tarmoqlar diversifikatsiyalanmagan. Unga mintaqada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining atigi, 9.3 foizi, iqtisodiy rayon doirasida esa 0.8 foizi mos keladi. Shaharlarning ikki asosiy funksiyasi bor: shahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi. Har ikkalasi ham ishlab chiqarish tarmoqlarining joylashuvi, mujassamlashuvi bilan bog‘liq.

Aytish joizki, mustaqillik sharoitida viloyat markazining siyosiy, transport geografik o‘rni birmuncha kuchaydi. Shahardagi yirik xalqaro aeroport xorijiy mamlakatlar, xususan, Afg‘oniston bilan O‘zbekiston aloqalarini amalga oshirishga xizmat qiladi. 2008-2012 yillarda viloyatni kompleks rivojlantirish dasturi doirasida G‘uzor – Surxon elektr uzatish liniyasi, Termiz – Xayraton – Mozori Sharif va Toshg‘uzor – Boysun – Qumqo‘rg‘on temir yo‘li va boshqa bir qator yirik investitsion loyihalar amalga oshirildi. Istiqbolda shaharni qo‘shti Afg‘oniston Respublikasi bilan bog‘lovchi Termiz-Mozori Sharif-Hirot-Bandar Abbas va Chorbahor yo‘nalishidagi Transafg‘on yo‘lagi uning transport funksiyasini yanada kuchaytiradi. Keyinchalik Termiz xalqaro miqyosdagi yirik transport tuguniga aylanishi va bu yerda logistik markazlar, erkin savdo hududlari barpo etish imkoniyatlari katta. Hududning geografik joylashuvi, transport tugunining mavjudligi, qolaversa mamlakatimizning MDH mamlakatlariga chiqib ketadigan qishloq xo‘jalik mahsulotlari, respublikaga kirib keladigan asosiy mahsulotlar aynan shu hududda amalga oshadi. Ayni holat viloyat markazining shahar hosil qiluvchi va unga xizmat qiluvchi vazifalarini uyg‘unlikda va aloqadorlikda rivojlanishiga olib keladi.

Qashqadaryo viloyati shahlarining klassifikatsiyasi

²³ Каримов И.А.Она юртимиз баҳт-у иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш –энг олий саодатдир.-Т., 2015.-197 б

Qashqadaryo viloyati shaharlarining joylashuvi, tabiiy-iqlimiylar sharoit, yer yuzasining tuzilishi, gidrografik rejim hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'siri ostida kechgan. Janubiy mintaqasi shaharlari orografik jihatdan tog‘, tog‘oldi va tekislikda, gidrografik jihatdan daryo vodiylarida shakllangan.

Viloyatda mamlakatimiz uchun eng muhim va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan sanoat tarmoqlari rivojlangan. Bu yerda neft (80 foizi) va tabiiy gazning asosiy qismi (92 foizi), gaz kondensati (95 foizi) va oltingugurt (salkam 100 foizi) qazib olinadi; milliy iqtisodiyot uchun eng zarur hisoblangan gaz-kimyo, neft-kimyo, kaliy ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda. Uning zimmasiga O‘zbekistonning 6.4 foiz yalpi ichki mahsuloti, 8.3 foiz sanoat va 7.2 foiz qishloq xo‘jalik mahsulotlari to‘g‘ri keladi.

Mintaqa aholi manzilgohlarining shakllanishi ikki bosqichda yaqqol namoyon bo‘ladi. Birinchisi, qadimdan aholi yashab kelgan (Yakkabog‘, G‘uzor va Shahrisabz) aholi manzilgohlari bo‘lsa, ikkinchisi Qarshi dashtini o‘zlashtirish natijasida paydo bo‘lgan shaharlar sanaladi.

Ma’lumki, O‘zbekistondagi aksariyat “yangi” shaharlar o‘tgan asrning 60-80 yillarda qo‘riq va bo‘z yerkarni o‘zlashtirish, turli qazilma boyliklardan foydalanish davriga to‘g‘ri keladi. Bunday shaharlar ayniqsa, Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida ko‘pchilikni tashkil qiladi. Xususan, Qashqadaryoda o‘tgan asr oxirlarida yangi yerlar o‘zlashtirilishi (Yangi-Nishon, Koson, Beshkent) va gidrotexnik inshoat negizida (Tolimarjon) shaharlari barpo etilgan. “Resurs” shahar Muborakni shakllanishida foydali qazilmalar muhim rol o‘ynagan bo‘lsa, Miroqi va Qashqadaryo rekreatsiya negizida vujudga kelgan.

Demak, mintaqasi shaharlarning tashkil topishi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy jarayonlar natijasi bo‘lsa, ularning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiy etishida o‘z ifodasini topadi.

Mintaqa shaharlar to‘ri va tizimini shakllanish nuqtai nazaridan qaralganda, u 1989 yilga nisbatan deyarli o‘zgarmagan. Mustaqillik yillarda faqatgina shaharchalar sonida o‘zgarishlar kuzatildi (6 tadan 11 taga ko‘paygan). Hozirgi vaqtida mazkur hududda 31 ta shahar joylar mavjud. Shundan Surxondaryo viloyatida 8 ta shahar va 7 ta shaharcha, Qashqadaryo viloyatida esa 12 ta shahar va 4 ta shaharcha joylashgan.

2016 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra Qashqadaryoda 12 ta shahar va 123 ta shaharchalar mavjud bo‘lib, umumiylar urbanizatsiya darajasi 43.0 foizni tashkil etadi. Ulardan Qarshi va Shahrisabz O‘zbekistonning 18 katta shaharlari qatoriga kiradi (257 va 101 ming kishi, Kosonda 71 ming aholi yashaydi; Qamashi va Kitob shaharlarida 37-40 ming aholi bor. Qolgan shahar manzilgohlarida aholi soni bundan ozroq.

13-jadval

Qashqadaryo viloyatining urbanistik tarkibi (01.01.2015 y.)

SHahar manzilgohlari kategoriysi	SHahar manzilgohlar soni	Aholisi, kishi	Jami shahar aholisidagi ulushi (%da)
-------------------------------------	--------------------------------	-------------------	---

3 ming kishigacha	29	74,0	5,8
3-5 ming kishigacha	57	218,0	17,1
5-10 ming kishigacha	26	178,8	14,0
10-20 ming kishigacha	13	172,8	13,5
20-50 ming kishigacha	7	206,4	16,9
50-100 ming kishigacha	1	71,4	5,6
100-250 ming kishigacha	1	101,8	7,9
250-500 ming kishigacha	1	251,3	19,7

Jadval O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Tahlillar shaharliklarning son jihatdan ortib borishi, birinchidan, viloyatning ma’muriy-hududiy tizimidagi o‘zgarishlar, ya’ni yangi tashkil etilgan tuman markazlariga shahar maqomining berilishi, ikkinchidan, viloyatga chetdan kelayotgan migrantlarning asosan shaharlarda to‘planishi, uchinchidan, voha shaharlarining qishloq joylardan deyarli farq qilmasligi va tabiiy ko‘payish ko‘rsatkichlarining yuqori ekanligini ko‘rsatmoqda. Umuman olganda, viloyat urbanizatsiya darajasining respublika o‘rtacha ko‘rsatkichidan pastligi va tug‘ilishning yuqori holatini doimiy saqlab kelmoqda.

2009 yilda urbanistik o‘zgarishlar tufayli viloyatning 119 ta qishloq aholi punktlariga shaharcha maqomi berilgan. Natijada, umumiy urbanizatsiya darajasi 2008 yildagi 24,6 foizga teng bo‘lgani holda, u birdaniga 43,0 foizga ortdi. Yangi shaharchalar, ayniqsa Shahrисабз, Qарши, Kitob va Yakkabog‘ tumanlarida ko‘p. Shahrисабзда bunday maqomga 18 ta, Qарshida 15, Kitobda 14, Yakkabog‘da 13 ta qishloqlar ega bo‘lgan (2-ilova).

Qashqadaryoda shahar manzilgohlar soni va urbanizatsiya darajasi muntazam ortib bormoqda. Ayniqsa, viloyatning yuqori-Shahrисабз mintaqasi shahar hosil qiluvchi omillarning (transport kommunikatsiyalari hamda tabiiy resurslar) ko‘pligi sanoatni tez sur’atlar bilan rivojlanishiga, bu esa shaharlarlar to‘ri zichligining ortib borishiga sabab bo‘ldi. Bunday mintaqaviy xususiyatlar ko‘proq viloyatning tabiiy sharoit va resurslaridan kelib chiqqan holda, xo‘jaligining tarmoqlar tarkibi, ixtisoslashuvi va demografik vaziyatiga bog‘liq. Chunonchi, 1970 yilda Qashqadaryoning atigi 6 ta shahar joylarida 16.5 foiz shahar aholisi yashagan bo‘lsa, 1989 yilga kelib jami 16 ta shaharlarida 25.9 foizga yoki 413.4 ming kishiga ortdi (14-jadval).

14-jadval

Janubiy O‘zbekistonda shahar manzilgohlar va urbanizatsiya darajasining o‘zgarishi

Surxondaryo viloyati	Yillar						
	1939	1959	1970	1979	1989	2006	2016

Urbanizatsiya darajasi (%da)	7,5	15,4	16,0	19,2	19,4	19,2	35,7
Shaharlar	1	2	2	8	10	8	8
Shaharchalar	-	3	8	3	-	7	114
Jami	1	5	10	11	10	15	122
Qashqadaryo viloyati							
Urbanizatsiya darajasi (%da)	8,8	13,2	16,5	25,2	25,9	24,6	42,9
Shaharlar	2	2	2	12	12	12	12
Shaharchalar	2	4	4	2	4	4	123
Jami	4	6	6	14	16	16	135

Jadval O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Butun O‘zbekistonda bo‘lgani kabi, Qashqadaryo viloyatida ham eng rivojlangan shaharlar to‘rini aholisi 3 ming kishigacha shaharlar egallaydi (-jadval). Bu bosqichga respublikada 274 ta, Toshkent viloyatiga 36 ta, Farg‘onaga esa 46 ta, Qashqadaryoda 29 ta shahar manzilgohlari mansub. Ular jami shahar manzilgohlari sonining mos holda, 31.8, 22.3 va 21.4 foizini tashkil etadi (2016 y).

Qashqadaryo viloyatida 1-pog‘onaga kiruvchi shaharlar aholisi 74 ming kishi (jami shahar aholisining 5.8 foizini) ga teng. Ushbu toifaga aksariyat “agroshaharcha”lar mansub.

2 va 3-pog‘ona ko‘proq “resurs” shaharchalar (Miroqi, Dehqonobod va Tolimarjon), agroindustrial shaharlar (Qashqadaryo) va agroshaharchalardan tarkib topgan. Bunday ierarxik bosqichda mintaqqa shahar aholisining eng ko‘pi istiqomat qiladi (31.1 foiz).

O‘rta shaharlar guruhi respublikamizning ko‘pgina mintaqalarida Farg‘ona, Jizzax hududlarida yaxshi shakllanmagan. Andijon, Samarqand viloyatlarida bunday shaharlar ikkitadan, Toshkent va Namanganda uchtadan, qolgan viloyatlarda esa bittadan mavjud. Koson shahrida viloyat shahar aholisining 73 mingi istiqomat qiladi. Ushbu toifa shaharlar sinfi jami guruhning 5.6 foiziga to‘g‘ri keladi (-jadval).

Mintaqa katta shaharlar ro‘yxatiga 2014 yilda ko‘hna Shahrисabz qo‘shildi. Geourbanistikada funksional yondashuv keng tarqalgan bo‘lib, bu urbanizatsiya jarayonining eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan sanaladi. Ierarxik pog‘ona eng yuqori bosqichidagi qadimiy **Qarshi** ko‘p funksiyali yirik sanoat, fan, madaniyat va maorif markazi sanaladi. Shahar tarixda Nasaf, Naxshab nomlari bilan mashhur bo‘lgan. U 1926 yildayoq shahar maqomini olgan.

Shahar aholisi, 1959 yilda 33 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 1991 yilda 168 ming, 1997 yilda 194 ming, 2016 yilda 260.7 ming kishiga etdi.

Viloyat markazi (VM) umumiy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi hissasi yuqoriligi bilan ushbu toifadagi shaharlar orasida alohida ajralib turadi. Mazkur shahar mintaqada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarining qariyb 50 foizini beradi.

Mintaqa XIM ishlab chiqarishida viloyat markazida faoliyat yuritayotgan “Kashteks” fabrikasi, yog‘-ekstraksiya va un zavodlari, meva-sabzavotni qayta ishlash korxonalarining ulushi katta (40.9 foiz). Hozirda hudud sanoat tarmoqlarini modernizatsiyalash va uning tarkibiy tuzilishini boyitish-diversifikatsiyalash va tarmoqlararo majmualar shakllantirishga qaratilgan bir nechta istiqbolli loyihalar amalga oshirilmoqda. Yaqin yillarda shaharda TCL brendi ostida elektronika mahsulotlari ishlab chiqariladigan yirik korxona o‘z faoliyatini boshlaydi. Unda yiliga 25 ming dona televizor, 15 mingta “Samsung” changyutkichi, 100 mingdan ortiq rozetka va elektr uzatkich mahsulotlari ishlab chiqarish ko‘zda tutilgan.

Shuningdek, Shahrisabz va Koson shahlarining ham XIM ishlab chiqarishda sezilarli o‘rni mavjud.

Aytish joizki, shahar aholisining muntazam ko‘payib borishi hisobiga hududda kommunal, maishiy, transport va ekologik muammolar kuchayib borgan. Ayni paytda shahar ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasi qayta ko‘rib chiqilib, rekonstruksiya qilinmoqda.

Mintaqaning eng qadimiy va navqiron shahri Shahrisabz (XIII asrda Kesh) genetik xususiyatiga ko‘ra dastlab savdo va hunarmandchilik asosida paydo bo‘lgan. Shahrisabz fors-tojikcha so‘zdan olingan bo‘lib “yashil shahar” degan ma’noni anglatadi. Shahar aholisi 1997 yilda 84.5 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2002 yilda 88.3 ming, 2006 yilda 99.9 ming va 2016 yilda 103.5 ming kishidan oshib ketdi.

Savol va topshiriqlar

5. Janubiy mintaqa shaharlar geografiyasidagi o‘ziga xos xususiyatlarni asoslab bering

6. Iqtisodiy rayon shahlarining genetik va funksional tipologiyasini yoriting.

7. Surxondaryo viloyatining urbanizatsiyalashuv va sanoatlashuv darajasidagi bog‘liqlikni tushuntiring.

8. Surxon-Sherobod va Termiz rayonlari shaharlari rivojlanishidagi hududiy tafovutlarni aniqlang.

9. Rayon taraqqiyotida shaharlarning tutgan o‘rni va rivojlanish muammolarini yoritib bering.

22-Mavzu: Quyi Amudaryo mintaqasi shaharlari Reja

1. Quyi Amudaryo mintaqasining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida shaharlarning tutgan o‘rni.
2. Xorazm viloyati shaharlari klassifikasiyasini va funksional tiplari
3. Qoraqalpog‘iston Respublikasi shaharlari zichligi va joylashuvi
4. Quyi Amudaryo ekologik vaziyatining shaharlar rivojlanishiga ta’siri.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati O‘zbekiston aholisining 11.2 foizini mujassamlashtirgan holda, uning 26.9 % yalpi ichki mahsulotini ta’milagan (2016 y.). Iqtisodiy rayonda 15 ta shahar va 91 ta shaharcha mavjud

bo‘lib, ularda 1448.8 ming aholi yashaydi (respublika shahar manzilgohlarining 8.2 foizi).

Iqtisodiy rayon shaharlar to‘ri juda siyrak; yirik shaharlarning ozligi va shahar aglomeratsiyalarini mukammal rivojlanmaganligi hudud ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining sustligidan darak beradi. Ushbu hududlar maydoni, orografiyasi, tabiiy sharoiti, qazilma boyliklari bilan ta’minlanishi va aholi joylashuviga ko‘ra noo‘xhashliklarga ega. Masalan, qadimiy sug‘orma dehqonchilik mintaqasi - Xorazmda qazilma boyliklar deyarli mavjud emas; Qoraqalpog‘istonda tog‘-kon kimyo sanoatining yirik zahiralari (asosan Qo‘ng‘irot va Chimboy atrofidagi tuz konlari), Ustyurtda tabiiy gaz, sulfat va osh tuzi hamda Sulton Uvays tog‘larida turli xil ma’danlar bor. Ayni chog‘da mintaqaning tarixiy-geografik rivojlanishi gidrografik omil va ijtimoiy-ekologik muammo bilan chambarchas bog‘liq. Xuddi shu ichki farqlanishlar bois hududiy birliklar iqtisodiyoti bir-birini to‘ldiradi, ularni o‘zaro hamkorlikda rivojlanishiga ehtiyoj tug‘iladi.

Mintaqa, shahar hosil qiluvchi tarmoqlar hududiy taqsimotida sanoat ishlab chiqarishi nisbatan sust, aholining hududiy mujassamlashuv darajasiga qaraganda ancha past. Biroq, hududning iqtisodiy va siyosiy geografik o‘rni, tranzit funksiyasi, tabiiy resurs salohiyati istiqbolda shaharlar to‘ri va tizimining sifat jihatdan rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, iqtisodiy rayonning o‘ziga xos geografik o‘rni hududni kompleks rivojlantirishni, raqobatbardosh tarmoqlarga ixtisoslashuvini, investitsiya muhiti va tashqi iqtisodiy aloqalarni yaxshilashni talab etadi.

Xorazm viloyati shaharlari klassifikatsiyasi va funksional tiplari

Mamlakatimiz aholi manzilgohlari tarixan sug‘oriladigan voha va vodiylarida hamda savdo-sotiqqa qulay karvon yo‘llarida shakllangan. Xorazm viloyati shaharlarning boy tarixi va madaniyatida gidrografik omil (Amudaryo deltasi) hamda hududni kesib o‘tgan temir yo‘l (Chorjo‘y-Toshhovuz-Beynau) katta rol o‘ynagan.

Xorazm viloyati shaharlar to‘ri kam rivojlangan va sust urbanizatsiyalashgan mintaqalardan biridir. O‘zbekiston geourbanistikasining 32.5 foizini tashkil etgan vohada atigi 3 ta shahar (Urganch, Xiva va Pitnak) hamda 7 ta shaharcha (Gurlan, Qo‘shko‘pir, Chalish, Hazorasp, Xonqa, Shovot, Yangibozor) va 51 ta “yangi” shahar manzilgohlari mavjud (2-ilovaga qarang).

Xorazm xo‘jaligining bazaviy sohalarida intensiv qishloq xo‘jaligi, engil, oziq-ovqat sanoati va turizm etakchi o‘rinda turadi.

Ta’kidlanganidek, voha aholi manzilgohlari shakllanishini an’anaviy ravishda irrigatsiya shahobchalari, xususan kanal va ariqlar belgilaydi. Irrigatsiya shaxobchalarining hudud bo‘ylab elpig‘ichsimon shaklda tarqalishi iqtisodiyot tarmoqlari va aholi manzilgohlari joylashishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Binobarin, hudud aholisi asosan Amudaryo quyi oqimining chap sohilida qadimiy obkor dehqonchilik mintaqasida joylashgan.Toshsoqa-Polvon, Shovot, G‘azavot hamda Daryoliq-Qilichniyozboyarna kanallari, ulardan suv oladigan ko‘plab ariqlar bo‘ylab aholi manzilgohlari shakllangan va rivojangan. Shu bois, viloyat shaharlarning ixtisoslashuvi bir-biridan deyarli farq qilmaydi; shahar hosil qiluvchi omillarning kam rivojlanganligidan ularning soni ham oz. Mintaqa

shaharlarining rivojlanishida avtomobil va temir yo'llari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1987 yilda, viloyatda 946 ming aholi yashagan bo'lsa, shaharlarda 278 ming, 1995 yilda 1195.9 va 296.2 ming kishiga etdi; 01.01.2000 yil holatiga ko'ra vohaning 1323.9 ming aholisidan 314.7 mingi shaharlarda istiqomat qilgan. Keyingi yillarda viloyat shahar joylari aholisi sekin o'smoqda; Aholi sonining ko'payishida migratsiya katta o'rinn tutmoqda. Viloyat markazini Urganchni hisobga olmaganda, boshqa shaharlar tabiiy ko'payishiga ko'ra qishloq joylarinikiga yaqin.

Voha shaharlarining tarkibiy tuzilishi yillar davomida o'zgarib borgan. Masalan, 2006 yilda mazkur mintaqada 3 ta shahar va 7 ta shaharcha mavjud bo'lган bo'lsa, bugungi kunga kelib ularning soni yana 61 taga ko'paydi. O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining 13 mart 2009 yil 68-sonli qaroriga binoan Xorazm viloyatining 51 ta qishloq aholi punktiga shaharcha maqomi berildi.

Xorazm viloyati shahar manzilgohlari qishloq tumanlari bo'yicha deyarli bir xil taqsimlangan. Masalan, agroshaharchalar Gurlan va Xiva tumanlarida 8 tadan, Shovot va Yangiariqda 6, Bog'ot va Qo'shko'pirda 5 tadan va h.k. Shu bilan birga Hazorasp tumanining atigi 3 ta, Yangibozor tumanining 2 ta qishloq aholi punkti bunday maqomga ega bo'lgan. (-ilovaga qarang).

Yangi tashkil etilgan shahar manzilgohlarining demografik mayli, uy-joy qurilishi, obodonchiligi, iqtisodiy negizi, ko'p hollarda, oddiy qishloqlardan katta farq qilmaydi.

Viloyatning ikkinchi pog'onaga kiruvchi shaharlar aholisi 101.7 ming kishi, u jami shahar aholisining 17.9 foizini o'zida mujassamlantiradi (-jadval). Pitnak (Drujba) shahri kichik shaharlar bo'g'iniga mansub. Honqa shaharchasining "yarim o'rta" shaharlar pog'onasidan joy olishiga mikrogeografik o'rnining qulayligi, viloyat markazi Urganch shahrining ta'siri sezilib turadi (-ilova).

15-jadval

Xorazm viloyati shaharlarining klassifikatsiyasi (01.01.2016 y.)

Shahar manzilgohlari kategoriyasi	Shahar manzilgohlar soni	Aholisi, kishi	Jami shahar aholisidagi ulushi (%da)
3 ming kishigacha	12	28.5	5.0
3-5 ming kishigacha	27	101.7	17.9
5-10 ming kishigacha	12	71.0	12.5
10-20 ming kishigacha	6	97.1	17.1
20-50 ming kishigacha	2	67.0	11.8
50-100 ming kishigacha	1	61.7	10.9
100-250 ming kishigacha	1	138.6	24.5

Jadval O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Tahlil etilayotgan mintaqaning 3-pog‘ona shaharlar guruhida viloyat jami shahar aholisining 12.5 foizi istiqomat qiladi. O‘rta shaharlar guruhi respublikamizning ko‘pgina mintaqalarida Farg‘ona, Jizzax hududlarida yaxshi shakllanmagan. Vohaning “ikkinchi” ko‘hna turizm shahri Xivada 2008 yilda aholi soni 54,3 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2016 yilda 61.7 mingga etdi. Xivada ham aholi sonining o‘sishi turg‘unlashgan.

5-pog‘onada birgina viloyat markazi-Urganch bo‘lib, unda jami shahar aholisining 24.5 foizi istiqomat qiladi. Shahar viloyatning sanoat, transport, madaniy-ma’rifiy, xizmat ko‘rsatish sohalari to‘plangan rayon hosil qiluvchi markazidir. Viloyat markazining qulay iqtisodiy geografik o‘rni uni boshqa shaharlarga nisbatan qisqa muddatda rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Ushbu shahar aholisi soni keyinggi 10-15 yil mobaynida deyarli o‘zgarmadi, tabiiy ko‘payishi esa viloyatda eng past ko‘rsatkichga ega. Urganch shahri viloyat jami sanoat mahsulotining 27.7 foizini, iste’mol mollarini 46.8 foizini beradi.

Afsonaviy **Xiva** (eramizgacha V asr) shahri Amudaryoning chap sohilida Polvon kanali yonidagi tekislikda qad rostlagan. An’anaviy turizm shahrining hozirgi qiyofasi (arxitekturası) XVIII asr oxirlaridan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrda shakllangan. Ayni paytda shaharda gilam fabrikasi, paxta tozalash, yog‘-moy zavodlari faoliyat yuritmoqda.

Amudaryo bo‘yida joylashgan **Pitnak** (1992 y.) shahrining rivojlanishida qulay transport geografik o‘rin xususan, Chorjo‘y-Qo‘ng‘iroq temir yo‘lining qurilishi va Toshkent-Samarqand-Buxoro-Xorazm-Nukus avtomagistrali muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Shu bois, 1974 yilda Pitnak temir yo‘l stansiyasi, Amudaryo bo‘yidagi Sharlovuq pristani va Tuyamo‘yin gidrouzel quruvchilari shaharchalari birlashtirildi va u viloyat ahamiyatiga molik shaharlar qatoriga kirdi.

Xorazm viloyati geoshaklining (konfiguratsiyasi) ixchamligi ma’lum ma’noda o‘sish qutb va markazlarini shakllantirishni talab etadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi shaharlari zichligi va joylashuvi

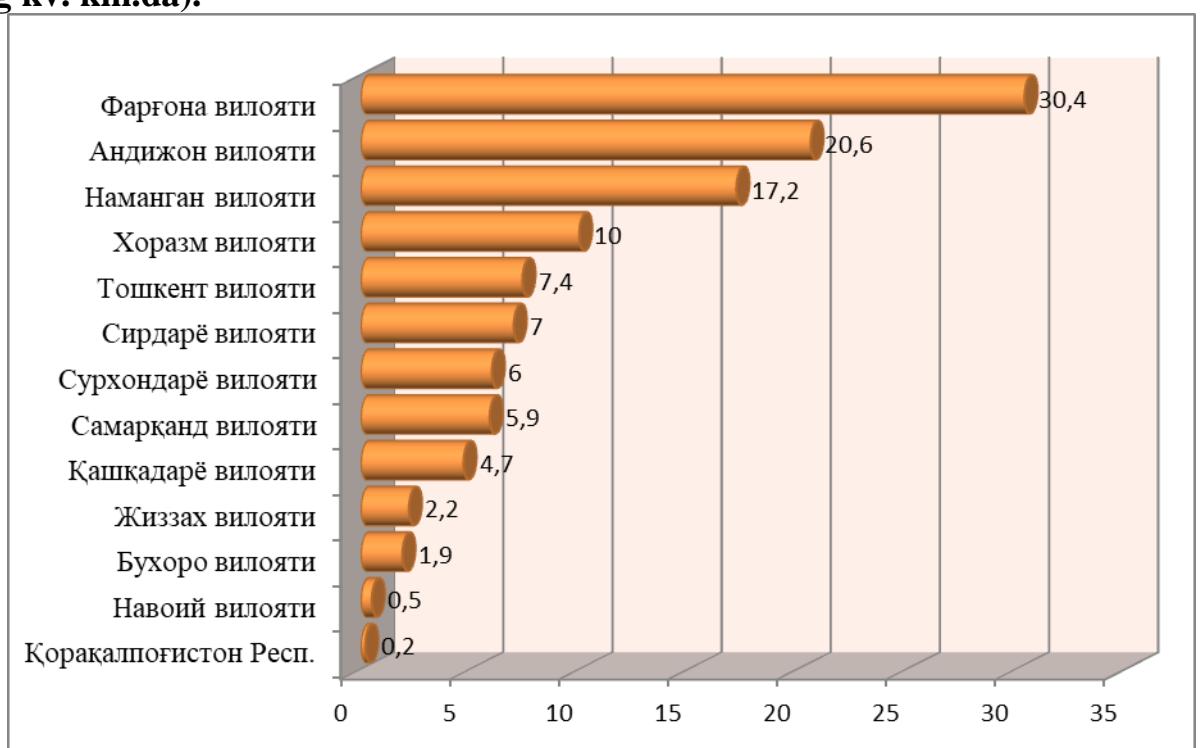
Qoraqalpog‘iston Respublikasining mamlakatimizning chekka shimoli-g‘arbida, “muammoli mintaqa”da joylashganligi, uning O‘zR markaziy rayonlaridan ancha uzoqda o‘rnashganligi hudud iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga ta’sirini ko‘rsatadi. Shu bilan birga QR ning geosiyosiy mavqeい, tranzit funksiyasi, tabiiy resurs salohiyati istiqbolda uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga anchagini qulayliklar yaratadi. Qoraqalpog‘iston Qozog‘iston va Turkmaniston Respublikalari bilan chegaradosh bo‘libgina qolmay O‘zbekistonning g‘arb mamlakatlariga chiqishi uchun darvoza vazifasini ham o‘taydi.

Mintaqa iqtisodiyoti agrar-industrial yo‘nalishga ega. Qoraqalpog‘iston O‘zbekiston Respublikasi shahar aholisining 5.5 foizini egallagani holda, uning hissasiga mamlakatda ishlab chiqarilgan YAIMning 2.5 foizi, sanoat mahsulotining 1.6 foizi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining 3.0, pullik xizmat hajmining 3.8, chakana savdoning 3.6, eksportning 0.7 foizi va importning 0.8 foizi to‘g‘ri keladi (2014 y).

Hudud tarkibidagi 12 ta shahar va 26 ta shaharchalarda 883.2 ming kishi yashaydi (shaharlashuv darajasi-49.3 foiz). Hozirgi kunda shahar joylarda yashovchilarning nisbiy miqdori bo'yicha Namangan, Farg'ona, Andijon va Qoraqalpog'iston Respublikasi oldinda turadi, uning eng past darajasi esa Xorazm viloyatida kuzatiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasida bu ko'rsatkichning yuqoriligi mazkur hudud sanoat salohiyatidan emas, balki bu joylarda intensiv qishloq xo'jaligini rivojlantirish sharoitlarining cheklanganligidan darak beradi.

Shaharlar rivojlanishi va urbanizatsiya jarayoni QRning turli hududlarida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Rayon shaharlar to'ri asosan Nukus va uning aglomeratsiyasi hamda janubiy rayonlarda ancha zichroq. Aksincha, Beruniy-To'rtko'l, Qo'ng'iroq va Chimboy rayonlarida biroz siyrakroq.

O'zbekiston mintaqalari shahar manzilgohlari zichligi (01.01.2016 y), har ming kv. km.da).

8-rasm. O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

QR jami shahar joylarning 3.2 foizini mujassamlantiradi, shaharlar to'ri va manzilgohlarning zichligi juda past har ming kv.km.ga 0.2 ta (respublikada bu ko'rsatkich-2.6 ta). Hududiy urbanistik tarkibning sust rivojlanganligi mintaqaning tabiiy-iqlimi sharoiti, maydonining kattaligi va shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning rivojlanishi va mujassamlashuv darajasi bilan bog'liq (-rasm).

Shu bois, respublika shaharlarining hududiy tarkibi ularni geografik joylashuvi, mintaqaning qaysi qismida shakllanganligi asosida ajratildi.

Chunonchi, uning g'arbiy rayoni 8 ta (Qo'ng'iroq, Oqshalak, Oltinko'l, Elobod, Jasliq, Qoraqalpaqstan va Shumanoy) shahar manzilgohlarini o'z ichiga olib, unda QR jami shahar aholisining (82.4 ming kishi) 9.4 foizi istiqomat qiladi. G'arbiy rayon hissasiga Qoraqalpog'iston sanoat mahsulotining 3.8 foizi mos keladi. Ushbu rayonning o'sish qutb va markazi Qo'ng'iroq shahri (37.1 ming kishi), shaharlashuv jarayoni asosan yoqilg'i va kimyo sanoati hisobiga ortib

bormoqda. Jumladan, kimyogarlar shaharchasi -Elobod (2006 y.) kaustik soda ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxona negizida barpo etilgan bo‘lsa, Surg‘il gaz koni asosida Ustyurda respublikamizda ikkinchi yirik gaz-kimyo majmuasi shakllanmoqda. Ushbu korxonada yiliga 4 milliard 500 million kub metr tabiiy gaz qayta ishlanib, 3 milliard 700 million kub metr gaz, 390 ming tonna polietilen, 80 ming tonnadan ortiq poliropilen, 100 ming tonnadan ziyod piroliz benzini va boshqa qimmatbaho mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

Shaharlar hududiy tizimida mintaqaning markaziy va janubiy rayonlari etakchilik qilsa, Orol dengizi bilan tutash *shimoliy rayonda* eng past 13 ming kishi (jami shaharliklarning 1.4 foizi). Urbanizatsiya darajasining ushbu hududiy tafovutlari tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi bo‘lib, u bundan keyin ham davom etadi. Sababi, ekologik vaziyatning tangligi tufayli aholining migratsion qo‘nimligi bu yerda muntazam salbiy natijalarga ega. Shimoliy shahri-Mo‘ynoqda 1989 yilda 17 ming aholi yashagan bo‘lsa, 2016 yilga kelib u 13 ming kishiga kamaydi. Rayon Qoraqalpog‘iston sanoat mahsulotining 3.9 foizini beradi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bevosita Orol muammoysi bilan bog‘liq.

Mintaqaning *markaziy qismi* Nukus, Qoratov, Oqmang‘it, Taxiatosh, Kegeyli, Xalqobod, Qozonketgan, Qonliko‘l, Xo‘jayli, Vodnik singari shahar manzilgohlarini birlashtiradi. Bu Qoraqalpog‘istonda urbanistik bosimi yoki sig‘imi ancha katta “shaharlashgan” rayon hisoblanadi. Markaziy rayonning qulay tabiiy sharoiti va ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog‘liq holda, shaharlar to‘ri nisbatan zichroq. Mintaqaning ayrim shaharlari singari 2005 yilda Taxiatosh migratsiyaning manfiy saldosi natijasida o‘rtta shaharlar qatoridan tushib qoldi. Garchi Taxiatosh bu toifadan tushgan bo‘lsada, Qoraqalpog‘iston o‘rtta shaharlar soni (To‘rtko‘l, Xo‘jayli, Chimboy, Beruniy) jihatidan O‘zbekistonda hamon etakchi hisoblanadi. Ayni paytda Taxiatosh issiqlik elektr stansiyasida 742 million dollar hajmidagi ikkita bug‘-gaz qurilmasini o‘rnatish ishlari boshlangan.

2001 yil qurib ishga tushirilgan Uchquduq–Sultonuvays–Nukus temir yo‘lining o‘tishi bilan mazkur rayonning transport geografik o‘rni yanada yaxshilandi, yangi bekat, raz’ezd kabi infratuzilma ob‘ektlari shahar manzilgohlarining vujudga kelishi uchun asos yaratdi. Shahar tashkil qiluvchi omillarning rivojlanishi mineral xom ashyolarni o‘zlashtirish imkoniyatini berdi. Shahar aholisining 51.5 foizi, sanoat mahsulotining 44.0 foizi mazkur sektorga mos keladi. Rayon asosini Nukus-Xo‘jayli sanoat tuguni va shu nomdagagi shakllanayotgan shahar aglomeratsiyasi tashkil qiladi.

Markaziy rayonda oziq-ovqat, to‘qimachilik, energetika sanoati, shahar atrofi qishloq xo‘jaligi yaxshi rivojlangan. Sanoatning hududiy tarkibi o‘ziga xos: taxminan 25.8 foiz sanoat mahsuloti Nukus shahriga, 6.5 foizi energetiklar shahri – Taxiatoshga to‘g‘ri keladi. Xalq iste’mol mollari ishlab chiqarishdagi ulushi 39.3 va 13.8 ga teng. Iqtisodiyotining rivojlanishida Taxiatosh IES, Nukusda oziq-ovqat sanoati (konserva, o‘simlik yog‘i) ishlab chiqarishi tovar ahamiyatiga ega

Markaziy rayonning *sharqiy qismiga* Chimboy shahri va Qorao‘zak, Taxtako‘pir shaharchalari mos kelib hududning shaharlashuv sig‘imi juda past, “inqirozli” rayon sanaladi. Uning QRda tutgan o‘rni: maydoni 17.5 foiz, aholisi 11.4 foiz, sanoati 2.5, foiz. Asosiy shahri Chimboyda 51.9 ming aholi yashaydi.

Rayonning urbanistik ahamiyati past, shahar hosil qiluvchi omillar ta'siri kuchsiz va investitsiya muhiti ham yaxshi emas. So'nggi yillarda Janubiy Koreya sarmoyalari hisobidan loyiha quvvati 1 mln t. bo'lgan Quyi Amudaryo mintaqasida yagona yirik sement zavodi barpo etilmoqda.

Janubiy rayon tarkibiga Mang'it, Jumurtau, Beruniy, Bo'lish, Bo'ston va To'rtko'l shaharlari kiradi. To'rtko'l (Petroaleksandrovsk) hozirgi mustaqil mamlakatimiz hududida ruslar asos solgan 3 ta shaharlardan biridir. Qolgan ikkitasi Kogon (Yangi Buxoro) va Farg'on (Skobelov) hisoblanadi.

Rayonda QR shahar aholisining 38.5 foizi istiqomat qiladi. Bu yerda agrosanoat majmuasi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash sanoati shakllangan. Beruniyda asosan oziq-ovqat (o'simlik yog'i va un ishlab chiqarish) va engil sanoat, Bo'stonda aroq va likyor korxonalari mavjud. Rayon Qoraqalpog'iston sanoat mahsulotining taxminan 27.5 foizini ta'minlaydi. Asosiy shaharlari Beruniy (58.7 ming) va To'rtko'l (60.6 ming kishi).

Viloyatdagi mavjud shahar va shaharchalarning shakllanishi va funksional xususiyatiga turli omillar ta'sir ko'rsatgan. Xususan, Qo'ng'irot savdo va hunarmandchilik negizida paydo bo'lgan bo'lsa, Elobod tog'-kon sanoati, energetiklar shahri Taxiatush IES asosida vujudga keldi. 1980 yildan so'ng tashkil etilgan "yangi" shahar (Bo'ston, Shumanay, Xalqobod,) manzilgohlarning aksariyati tuman ma'muriy markazi sifatida faoliyat yuritadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi markazi-Nukus shahri va uning aglomeratsiyasini uch tomondan bog'lab turuvchi Qo'ng'irot, Chimboy, To'rtko'l yoki Beruniy kabi o'sish markazlarini shakllantirish, masalan, Nukus, Nukus-Chimboy, Nukus-Qo'ng'irot temir yo'li va ularning ta'sir zonasida o'ziga xos yo'laklarni barpo etish maqsadga muvofiqdir.

Istiqlolda mintaqani kesib o'tgan Uchquduq-Sultonuvays-Miskin-Nukus temir yo'lining ta'sir doirasida shahrlar to'rining kengayishi kutiladi. Xususan, To'rtko'lida Miskin shaharchasi Uchquduq-Sultonuvays-Miskin-Nukus, Chimboyda Achteke shaharchasi Nukus-Chimboy temir yo'li tugunida istiqlolda mintaqaning o'sish markazlari rivojlanadi.

Hozirgi kunda QRga mamlakatimiz tomonidan turli imtiyozlar xususan, transport va boshqa infratuzilmalarni barpo etish, xorijiy investitsiyalarni jalg etish, qo'shma korxonalarini yaratish, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Mintaqadagi o'sish qutb va markazlarini rivojlantirish davlat tomonidan maxsus ishlab chiqilgan dasturlar doirasida amalga oshirilmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. *Quyi Amudaryo mintaqasi shahar manzilgohlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni tushuntirib bering.*
2. *Iqtisodiy rayon shahlarining urbanistik va hududiy tarkibini yoriting.*
3. *Nima uchun Xorazm viloyati shaharlari tor ixtisoslashuvga ega?*
4. *Quyi Amudaryo ekologik vaziyatining shahlar taraqqiyotiga ta'sirini baholang.*

5. *Mintaqa yangi shaharchalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qiling.*

« SHAHARLAR GEOGRAFIYASI »

FANIDAN

AMALIY MASHG`ULOTLAR

1-Amaliy mashg'ulot: Shaharlarning geografik o'rnnini tahlil qilish.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Shaharlarning geografik o`rganishi ahamiyati.
2. Geografik o`rganish usullari.
3. Tarixiy yondashuv, miqdoriy jixatdan baxolash.
4. Sifat ko`rsatgichlari va xo`jalik jixatdan yondashuv

Ishdan maqsad: Talabalarda shaharlarni geografik o`rganilishi to`g'risida tushuncha hosil qilish. **Ish uchun kerakli jihozlar:** Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarni geografik o`rganishning qanday usullari mavjud?
2. Shaharlarni tarixiylik printsipiga asosan qaysi jixatlariga e`tibor beriladi?
3. Shaharlarning miqdoriy jihatdan baholashni tushuntiring.
4. Urbanistik tarkib deganda nima tushushniladi?
5. Shaharlarni geografik o`rganishda qanday tartiblarga amal qilish maqsadga muvofiq?

Tayanch iboralar

Tarixiylik tamoyili, shaharlarni genetik turlari, tabaqlashtirish, miqdoriy baholash, urbanistik tarkib.

2-Amaliy mashg'ulot: Shaharlar tarixiy bosqichlariga tavsif berish.

Ishdan maqsad: Talabalarda shaharlarni shakllanishiga ta'sir etuvchi tabiiy, iqtisodiy, siyosiy omillarni va shahar to`g'risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.
  2. Shaharlarning shakllanishiga ta'sir omillar
  3. Turli davrlarda shaxarlar vazifalari.
  4. Shaharlarni Evropaga va Osiyoda (sharkona) talkini.
  5. Turli mamlakatlarda shahar maqomini olish uchun zarur bulgan mezonlar.
- Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari).** Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarni qanday ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari mavjud?
2. Shaharlarni shakllanishida qanday omillarga e'tibor beriladi?
3. SHaxarlarni bajaradigan vazifalarini o'zgarib borishi nimalarga bog'liq.
4. Shahar maqomini olish uchun zarur bulgan mezonlar nimalardan iborat?

Tayanch iboralar

Tabiiy omillar, iqtisodiy omillar, siyosiy omillar omillar, tarixiy davrlar, shahar tushunchasi talqini.

3-Amaliy mashg'ulot: Shaharlarning genetik tipologiyasini tuzish.

Ishdan maqsad: Talabalarda shaharlarni iqtisodiy geografik o'rni to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Iqtisodiy geografik o`rinning tarixiyligi.
2. Shaharlarning iqtisodiy geografik o`rnining turli yo`nalishlari.
3. Shaharlarning iqtisodiy geografik o`rni boshichlari.
4. SHaharlar paydo bo'lishi va taraqqiyotining iqtisodiy geografik o'ringa bog'liqligi.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. IGO` tushunchasining moxiyat va mazmunini tushuntiring.

2. Shaharlarni iqtisodiy geografik o`rni qanday bosqichlarga ajratiladi?
3. IGO` qulay shaharlar deganda nimalarni tushunasiz?
4. Shaharlarni tarixiy geografik rivojlanishiga IGO` qanday ta`sir ko`rsatadi?

Tayanch iboralar

IGO` va shaharlar, makrogeografik o`rin boqichi, mezogeografik o`rin boqichi, mikrogeografik o`rin bosqichi, shaharlarni tarixiy taraqqiyoti.

4-Amaliy mashg`ulot: O`zbekiston shaharlarini tasniflash

Ishdan maqsad: Talabalarda shaharlarni iqtisodiy geografik o`rni to`g`risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o`quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg`ulot topshiriqlari:

5. Iqtisodiy geografik o`rinning tarixiyligi.
6. Shaharlarning iqtisodiy geografik o`rnining turli yo`nalishlari.
7. Shaharlarning iqtisodiy geografik o`rni boshichlari.
8. Shaharlar paydo bo`lishi va taraqqiyotining iqtisodiy geografik o`ringa bog`liqligi.

**Aniqlashtirilgan o`quv maqsadlari (talabaning vazifalari).** Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. IGO` tushunchasining moxiyat va mazmunini tushuntiring.
2. Shaharlarni iqtisodiy geografik o`rni qanday bosqichlarga ajratiladi?
3. IGO` qulay shaharlar deganda nimalarni tushunasiz?
4. Shaharlarni tarixiy geografik rivojlanishiga IGO` qanday ta`sir ko`rsatadi?

Tayanch iboralar

IGO` va shaharlar, makrogeografik o`rin boqichi, mezogeografik o`rin boqichi, mikrogeografik o`rin bosqichi, shaharlarni tarixiy taraqqiyoti.

5-Amaliy mashg`ulot: O`zbekiston shaharlari piramidasini tuzish.

Ishdan maqsad: Talabalarda O`zbekiston shaharlari piramidasini tuzish to`g`risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari

1. O'zbekiston shaharlarining katta kichikligi bo'yicha guruxlanishi.
2. Viloyatlar shaxarlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibi.
3. Aholi soni bo'yicha mamlakat shaharlarining piramidasini.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston shaharlarining katta kichikligi bo'yicha guruxlarga ajrating?
2. Viloyatlar shaxarlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibi qanaqa?
3. Aholi soni bo'yicha mamlakat shaharlarining piramidasini tuzing?

Tayanch iboralar

shaharlar piramidasni, shaxarlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibi, shaharlarining katta kichikligi bo'yicha guruxlari.

6- Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston shaharlari funksional tipologiyasini tuzish

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston shaharlarini funksional tiplarga ajratishni o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Shaharlarni funksional tiplari haqida tushuncha bering.
2. O'zbekiston shaharlarini funksional tiplarini aniqlang.
3. O'zbekiston shaharlarini ma'muriy funktsiyalariga ko'ra tiplarga ajrating.
4. Birinchi va ikkinchi gurux shaharlar hamda poytaxt shaharlari haqida ma'lumot bering.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlar qanday funksional tiplarga bo`linadi?
2. Shaharlarning ixtisolashuvi va bajaradigan funktsiyasi qanday aniqlanadi?

3. Shaharlarni kelib chiqishiga qarab qanday guruxlarga ajratiladi?
4. Shaharlarni vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

Tayanch iboralar

Resurs shaxarlar, yangi shaharlar, eski shaharlar, shaharlar ixtisoslashuvi, funktsional tiplari, poytaxt shaharlar muammosi.

7-Amaliy mashg'ulot: Jahonning yirik shahar aglomeratsiyalarini aniqlash va o'lchamiga ko'ra guruhlash

Ishdan maqsad: Dunyo mamlakatlarining poytaxt shaharlarini o'rganish va xaritadan aniqlash

Ish uchun kerakli jihozlar: Dunyo atlasi, jadvallar, internet ma'lumotlari, daftар va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Atlas va kartalardan foydalanib dunyo mamlakatlarining poytaxtlarini o'rganing.
2. Dunyoning millioner shaharlarini o'rganing
3. kontur kartaga dunyo mamlakatlari poytaxtlarini tushiring.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. Bugungi kunda dunyoda qancha shaharlar mavjud?
2. Millioner shaharlarni sonini oshib borishini tushintiring.
3. Markaziy Osiyo mamlakatari shaharlarini sanang?

Tayanch iboralar:

Poytaxt shaharlar, millioner shaharlar, kichik shaharlar, port shaharlar, siyosiy markazlar.

8-Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston shahar aglomeratsiyalariga tavsif.

Ishdan maqsad: O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalarining rivojlanish muammolarini aniqlash

Ish uchun kerakli jihozlar: Dunyo atlasi, jadvallar, internet ma'lumotlari, daftар va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. O'zbekistonda shahar guruhlari va shahar aglomeratsiyalarining shakllanish.
2. O'zbekiston shahar aglomeratsiyalarining delimitatsiyasi.
- 3 Kontur kartaga viloyat markazlarini tushiring.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. Bugungi kunda dunyoda qancha shaharlar mavjud?
2. Millioner shaharlarni sonini oshib borishini tushintiring.
3. Markaziy Osiyo mamlakatari shaharlarini sanang?

Tayanch iboralar:

Poytaxt shaharlar, millioner shaharlar, kichik shaharlar, port shaharlar, siyosiy markazlar.

9-AMALIY MASHG'ULOT: Jahan davlatlari urbanizatsiya darajasini aniqlash va guruhlashtirish

Ishdan maqsad: Talabalarda Shahar aglomeratsiyasi va xozirgi zamon urbanizatsiyasi to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari

1. Urbanizatsiya va uning mintakaviy xususiyatlari.
2. Urbanizatsiya jarayonlarini salbiy tomonlari.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. Shahar aglomeratsiyasining mohiyat va mazmunini izohlang?
2. Aglomeratsianing qanday shakllari mavjud va uning shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?
3. Urbanizatsiya jarayonining mohiyatini izohlang.
4. Zamonaviy urbanizatsiya jarayoni deganda nimani tushunasiz?

Tayanch iboralar

Shaharlar aglomeratsiyasi, bir va ko`p markazli aglomeratsiyalar, yo`ldosh aholi punktlari, sanoatlashgan aglomeratsiya, urbanizatsiya, megalopolis.

10-AMALIY MASHG'ULOT: O'zbekiston va viloyatlar urbanizatsiya jarayonini tahlil qilish..

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston va viloyatlar urbanizatsiya darajasini yillar bo'yicha o'zgarishini tahlil qilishni o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Urbanizatsiyaning geografik xususiyatlari
2. O'zbekiston shaharlar to'rining shakllanishida urbanistik to'lqinlar
3. Urbanizatsiyaning iqtisodiyot bilan bog'liqligi
4. O'zbekiston va viloyatlar urbanizatsiya darajasini mustaqillik yillaridan hozirga qadar yillar bo'yicha o'zgarishini tahlil qiling.
Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. Shaharlarni ishlab chiqarishni tashkil etishda qanday o'rni bor?
2. Ishlab chiqarish mujassamlashuvi va shaharlar rivojlanishi orasidagi aloqadorlikni O'zbekiston misolida tushintirib bering?
3. Mamlakat yoki iqtisodiy rayon xojaligini shahar orqali qanday tushintirib berish mumkin?

Tayanch iboralar:

Urbanizatsiya, shaharlar taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyot, ilmiy-texnika taraqqiyoti, global jarayon, urbanizatsiya darajasi, , urbanizatsiya darajasi yuqori mamlakatlar

13- Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston shaharlari tarkibini aniqlash

Ishdan maqsad: Talabalarda O'zbekiston shaharlarini genetik va funksional tiplari to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Shaharlarni turli xususiyatlariga ko'ra tiplarga ajratish.
2. Shaharlarni funksional tiplari haqida tushuncha bering.
3. O'zbekiston shaharlarini xo'jalik funksional tiplarini aniqlang.
4. O'zbekiston shaharlarini ma'muriy funktsiyalariga ko'ra tiplarga ajrating.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarni vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

2. Shaharlarni kelib chiqishiga qarab qanday guruxlarga ajratiladi?
3. Shaharlarning ixtisolashuvi va bajaradigan funktsiyasi qanday aniqlanadi?
4. Shaharlar qanday funktsional tiplarga bo`linadi?

Tayanch iboralar

Resurs shaxarlar, yangi shaharlar, eski shaharlar, shaharlar ixtisoslashuvi, funktsional tiplari, poytaxt shaharlar muammosi.

14-Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston shaharlari hududiy tarkibini aniqlash

Ishdan maqsad: Talabalarda O'zbekiston shaharlarini genetik va funksional tiplari to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Iqtisodiy rayon va viloyatlarning shaharlar bilan ta'minlanishi.
2. SHaharlarning urbanistik va hududiy-urbanistik tarkibi.
3. Respublikada shaharlarni hududiy tashkil etish, rivojlanishini takomillashtirish va boshqarish, unga oid Prezident farmonlari, davlat qarorlari.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarni vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
2. Shaharlarni kelib chiqishiga qarab qanday guruxlarga ajratiladi?
3. Shaharlarning ixtisolashuvi va bajaradigan funktsiyasi qanday aniqlanadi?
4. Shaharlar qanday funktsional tiplarga bo`linadi?

Tayanch iboralar

Resurs shaxarlar, yangi shaharlar, eski shaharlar, shaharlar ixtisoslashuvi, funktsional tiplari, poytaxt shaharlar muammosi.

15-Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston iqtisodiy rayonlari va viloyatlar shaharlar zichligini aniqlash.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Urbanistik va hududiy urbanistik tarkib haqida tushuncha bering.
2. Iqtisodiy rayonlar yirik shaharlaring ixtisoslashuvini o'rGANING.
3. Iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlар bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
4. Iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Farg'ona iqtisodiy rayonining shaharlар bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

16-Amaliy mashg'ulot: O'zbekiston shaharlariiga iqtisodiy-geografik tavsif berish

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. O'zbekistonning turli mintaqalarida shaharlarning vujudga kelish va rivojlanish xususiyatlari.
2. Respublika shaharlaring shakllanishida relef, iqlim, gidrografik va boshqa omillar.
3. Iqtisodiy rayon va viloyatlarning shaharlар bilan ta'minlanishi.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Farg'ona iqtisodiy rayonining shaharlар bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

17-Amaliy mashg'ulot: Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlariga iqtisodiy geografik tavsif.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Iqtisodiy rayonlar yirik shaharlarining ixtisoslashuvini o'rganing.
2. Iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
3. Iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Farg'ona iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

18-Amaliy mashg'ulot: Farg'ona mintaqasi shaharlari rivojlanishini taqqoslash.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Farg'ona iqtisodiy rayonlar yirik shaharlarining ixtisoslashuvini o'rganing.
2. Farg'ona iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
3. Farg'ona iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?

2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Farg'onan iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

19-Amaliy mashg'ulot: Zarafshon vohasi shaharlariga qiyosiy tavsif berish.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Zarafshon iqtisodiy rayonlar yirik shaharlarining ixtisoslashuvini o'rganing.
2. Zarafshon iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
3. Zarafshon iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadllari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Zarafshon iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

20-Amaliy mashg'ulot: Mirzacho'l rayoni shaharlari.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Mirzacho'l iqtisodiy rayonlar yirik shaharlarining ixtisoslashuvini o'rganing.
2. Mirzacho'l iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
3. Mirzacho'l iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Mirzacho'l iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

21-Amaliy mashg'ulot: Janubiy mintaqqa shaharlari rivojlanish reytingini aniqlash

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Janubiy mintaqqa urbanistik va hududiy urbanistik tarkib haqida tushuncha bering.
2. Iqtisodiy rayonlar yirik shaharlaring ixtisoslashuvini o'rganing.
3. Iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxlil qiling.
4. Iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
- 3 Janubiy iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

22-Amaliy mashg'ulot: Quyi Amudaryo rayoni shaharlari.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. Quyi Amudaryo urbanistik va hududiy urbanistik tarkib haqida tushuncha bering.
2. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlar yirik shaharlarining ixtisoslashuvini o'rganing.
3. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlarni yirik va o'rta shaharlar bilan ta'minlanishini taxil qiling.
4. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlarni urbanistik tarkibi va yalpi hududiy maxsulot ishlab chiqarishdagi ulushlarini baholang.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

23-Amaliy mashg'ułot: O'zbekiston shaharlarining rivojlanish muammolari.

Ishdan maqsad: Talabalarga O'zbekiston iqtisodiy rayonlarining urbanistik va hududiy urbanistik tarkibini o'rgatish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka.

Amaliy mashgg'ulot topshiriqlari:

1. O'zbekiston va uning hududlarida urbanizatsiya jarayoni, rivojlanish bosqichlari va ularning xususiyatlari.
2. O'zbekistonda urbanizatsiya muammolari va uni hal etishga oid chora-tadbirlar.

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiriqlarga javob beradi:

Nazorat savollari

1. O'zbekiston iqtisodiy rayonlarin sanab bering?
2. O'zbekistonning qaysi iqtisodiy rayonlarini hududiy urbanistik tarkibi yuqori?
3. Farg'ona iqtisodiy rayonining shaharlar bilan ta'minlanishi qanday?

Tayanch iboralar:

Iqtisodiy rayon, urbanistik tarkib, hududiy urbanistik tarkib, ixtisoslashuv, iqtisodiy rayonlar to'ri.

Glossari

Shaharlar geografiyasi- iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning alohida bir tarmog'i bo'lib, u turli mamlakat yoki rayonlarda SHaharlarning vujudga kelish va rivojlanish xususiyatlari, ularning murakkab hududiy tizimlarining shakllanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan.

Urbanizatsiya- lotincha so'zdan olingan bo'lib, urban –shahar, zatsiya (rus.)- jarayon ma'nosini anglatadi, ya'ni SHaharlashish demakdir.

Urbanizatsiya darajasi-mamlakat yoki muayyan hududda yashaydigan jami aholi sonida shahar aholisining salmog'i.

SHahar-aholi va qishloq xo'jaligiga xos bo'limgan tarmoqlar mujassamlangan aholi manzilgohi.

SHahar aglomeratsiyasi-yirik shahar atrofida ko'plab shahar va qishloqlarning mujassamlashuvi va o'zaro bog'liq holda rivojlanishi. Uning uchun bir yoki bir necha yirik shahar (yadrosi), ikki yoki undan ortiq yo'ldosh SHahar, yadro va yo'ldosh shaharlar o'rtaida kamida ikki soatli masofa doirasida aholining ish, o'qish, dam olish, davolanish va boshqa maqsadlardagi aloqalari bo'lishi lozim.

Megapolis- yirik SHaharning o'z ma'muriy hududiy doirasidan atrofga chiqib, kengayib borishi. BMT ko'rsatmasiga binoan aholi soni 8 mln.dan ortgan SHahar, ayrim hollarda aholi soni kam bo'lsa ham, mamlakatning bosh shahri megapolis deb yuritiladi.

Megalopolis- Ikki yoki undan ortiq shahar aglomeratsiyalarning hududiy jihatdan qo'shilib ketishidan hosil bo'lgan yirik urbanizatsiyalashgan hudud. Qadimgi Gretsiyadagi Arkadiylarning bosh shahri Megapol nomidan olingan. U 35 ta qishloqni qo'shilishidan hosil bo'lgan. Dunyodagi yirik megalopolislар Bos-Vash, Tokaydo, CHpitts, San-San va h.k. Bu terminni birinchi bo'lib fransuz olimi J.Gottman AQSHning sharqiy qirg'oqbo'yidagi polosasimon qiyofadagi Bos-Vash megalopolisi uchun qo'llagan.

Suburbanizatsiya-yirik shaharlardan aholini bir qismining shahar atrofiga ko'chib borishi va shaharning shahar yonida o'sishi.

Konurbatsiya-hududiy jihatdan bir-biri bilan qo'shilib ketgan shahar va SHaharchalarning ulkan tizimi. U ham aglomeratsiyaning bir ko'rinishidir.

Dezurbanizatsiya- yirik shaharlardan aholining atrofga ko'chib ketish (qochish) hollari.

Dunyoviy shaharlar (Global shaharlar)- muayyan soha yoki tarmoq va yo'nalishga ixtisoslashgan, aholi sonidan qat'iy nazar jahon ahamiyatiga molik bo'lgan SHaharlar.

Geourbanistika-shaharlarning rivojlanish muammoalri bilan shug'ullanuvchi fan.

Getto-14-19 asrlarda Yevropada yahudiy millati yashaydigan shaharning bir qismi. Hozirda etnik kamchilikni tashkil etuvchi xalqlar yashaydigan rayonlar. Masalan, Nyu-Yorkda indeetslar, afrikaliklar, xitoyliklar, arablar yashaydigan rayonlar.

Giperurbanizatsiya- yirik shahar va shahar aglomeratsiyalari uchun xos bo'lib, aholining nihoyatda ko'payib ketishidan urbanizatsiyaning salbiy jihatlarining

ortib ketishi. Ishsizlik, jinoyatchilik, ekologik muvozanatning keskin buzilishi, shovqin-suron, aholi yashash joylarining tartibsiz bo'lib ketishi, turli noqulayliklarning kelib chiqishi kabi bunday holat o'ta yirik SHahar va SHahar aglomeratsiyalarida uchraydi.

Global shahar-1915 yilda britaniyalik P.Geddes "dunyoviy shahar" deb atagan atamaning sinonimi bo'lib, 1990-yillar boshida amerikalik olim S.Sassen ishlarida "global SHahar" nomi bilan paydo bo'ldi. Global shahar aholi sonidan qat'iy nazar, xalqaro miqyosda muayyan funksiyalarni bajarishga ixtisoslashgan shaharlardir. London, Syurix, Jeneva dunyoning moliyaviy markazi, Singapur, Kuala-Lumpur xalqaro turizm markazi va b.

SHaharlar ierarxiyasi- shaharlarning aholi soniga ko'ra egallagan o'rni. Geourbanistikada SHaharlarning o'lchami ularning aholi soni bilan o'lchanadi.

SHaharlarning funksiyalari- geografik mehnat taqsimotida shaharlarning bajaruvchi vazifalari bo'lib, unda aholining iqtisodiyot tarmoqlarida bandlik tarkibi asos qilib olinadi. Bu ko'rsatkich mamlakat SHahar joylari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori bo'lishi lozim.

Yashil zona-shahar atrofi zonasining bir qismi bo'lib, SHahar havosini tozalash maqsadida barpo etilgan bog'lar, o'rmonlar, madaniy daraxtzorlar.

Urbanistik tarkib –mamlakat (rayon) shaharlар to'ri va tarkibida turli toifa shaharlarning mavjudligi, tutgan o'rni va mavqeい tushuniladi.

Hududiy urbanistik tarkib- mamlakat turli rayon va viloyatlarining har xil toifadagi shaharlар va xususan, yirik markazlar bilan ta'minlanganlik darajasi nazarda tutiladi.

shahar kengashi- hududiy jihatdan ajralgan bo'lsada, rivojlanishi (boshqaruvi) shahar bilan bog'liq bo'lgan bir yoki bir necha shahar, shaharcha yoki qishloq ham kiritiladi

SHaharcha-sanoat korxonalari, kommunal xo'jalik, qurilish, temir yo'l stansiyalari hududida joylashgan, aholi soni 2 mingdan kam bo'limgan va ular oila a'zolarining 2/3 qismi noqishloq xo'jalik sohalarida band bo'lgan aholi manzilgohidir.

yuridik shahar - Ayrim xorijiy mamlakatlarda shahar ikki qismdan iborat bo'lib, uning o'z ma'muriy hududiy chegaralari doirasidagi qismi

geografik shahar - *yuridik* shahar o'z chegarasidan atrofda ham davom etadi, aholi soni esa statistik ma'lumotlarda "shahar atrofi bilan" deb ko'rsatiladi.

resurs shahar- Qazilma boyliklarni o'zlashtirish asosida shakllangan shaharlар. Bunday shaharlар, odatda, o'z atrofi, qishloq joylar bilan kam bog'langan bo'ladi. Ularning nomlari ham ko'pincha kon nomini anglatadi, masalan, Gazli, Jezqazg'an, Toshko'mir, Magnitogorsk va boshqa resurs shaharlар odatda kichik bo'ladi, agar shahar hayoti shu resurs bilangina bog'liq bo'lsa, resurs tugagach shahar inqirozga uchrashi mumkin

shaharlар to'rini - barcha shaharlarning bir-birlari bilan transport yo'llari orqali bog'lanib, muayyan hududda to'r hosil qilishi

"*o'lik shaharlар*" –shahar mavjud, lekin, turli sabablarga ko'ra aholi yashamaydi.

millioner shahar -aholi soni 1 mln.dan ortgan shahar

SHaharlar Ierarxiyasi- shaharlarning aholi soniga ko'ra kattadan kichikka qarab pog'onasimon joylashishi. Pog'ona shakli qancha to'g'ri va to'la bo'lsa, mamlakatda shaharlar mutanosib rivojlanayotganini bildiradi.

SHaharlar gipertrofiyasi-shaharlarda aholi va ishlab chiqarishning haddan ziyyod ortib ketishi

SHaharlarning genetik tipologiyasi-shaharlarning qachon va qanday omil asosida shakllanishiga ko'ra guruhanishi.

Poytaxt shahar- shaharlarning siyosiy markaz, dorulsaltanat, mamlakatni boshqarish, uni siyosiy, ilmiy —texnikaviy, ijtimoiy — iqtisodiy jihatdan tashkil qilishdan iborat funksiyani bajaruvchi shahar.

Soxta urbanizatsiya- Urbanizatsiya ko'rsatkichining hamma joylarda- ham real hududiy— iqtisodiy vaziyatni aks ettirmasligi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining CHukotka o'lkasida-yoki Kamchatka, Magadan viloyatlarida, Qoraqalpog'istonda urbanizatsiya ko'rsatkichi, tabiiy sharoitning qishloq xo'jaligi uchun noqulay bo'lganidan aholi asosan shahar joylarda to'planadi va urbanizatsiya darajasi yuqori bo'ladi.

Monofunksional shahar-bir yoki ikki sohaga ixtisoslashgan shahar. Odatda bunday shaharlar kichik bo'ladi.

Ruurbanizatsiya-shahardan ko'chib borgan aholining qishloq joylarda shahar hayoti va madaniyatini yoyishi.

Rayon planirovkasi-muayyan hududda ishlab chiqarish korxonalari, aholi joylashushi, xizmat ko'rsatish, transport va boshqa infratuzilma elementlarini hududning geografik, iqtisodiy, qurilish-arxitektura, muhandislik-texnik shart-sharoitlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda hududiy tashkil etishning nazariy va amaliy masalalari bilan shug'ullanadi. Rayon planirovkasi iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning amaliyot bilan bog'liq bo'lgan muhim yo'nalishidir.

shaharsozlik - me'morlikning bir yo'nalishi. Unda hududning tabiiy-iqlimi va iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlari, sanitariya-gigiena, qurilish-texnika, ijtimoiy-madaniy taraqqiyot darajasi, milliy o'ziga xosligi, shaharning vazifalari, ekologik holati va boshqalar hisobga olinadi. shaharsozlikda yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), shaharlarni kengaytirish, me'moriy majmualar bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi va loyihibar tuziladi. Bunday loyihibar buyurtmalar orqali shaharsozlikka ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot va loyihalash institutlarida bajariladi.

Bosh rejalar - shahar yoki uning muayyan qismlarini rivojlantirish, qurish, rekonstruksiya qilish uchun ilmiy asosda ishlab chiqilgan istiqbol reja. shaharsozlik kodeksiga asosan hududiy planlashtirishning asosiy hujjati. SHahar, shaharcha va qishloqlar uchun ham Bosh rejalar ishlab chiqiladi. Bosh rejalar asosida shahar va qishloqlarda qurilish ishlari olib boriladi.

ILOVALAR

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ШАҲАРЛАР ГЕОГРАФИЯСИ ВА ГЕОУРБАНИСТИКА АСОСЛАРИ
ФАНИНИНГ ЎҚУВ ДАСТУРИ**

Билим соҳаси: 500000- Табиий фанлар, математика ва статистика
Таълим соҳаси: 530000- Физикага оид фанлар
Таълим йўналиши: 60530400 -География

Фан/модуль коди SHGH 206	Ўкув йили 2021-2022	Семестр 6	ECTS - Кредитлар 5				
Фан/модуль тури Ихтиосолик фани	Таълим тили Ўзбек/рус		Хафтадаги дарс соатлари 6				
I.	Фанинг номи	Аудитория машгулотлари (соат)	Мустакил таълим (соат)	Жами юклама (соат)			
	Шахарлар географияси ва геурбанистика асослари	90	60	150			
2.	I. Фанинг мазмуни	Фанинг ўқитишдан максал – талабаларга шахарлар географияси ва геурбанистика асосларининг бош тушунча ва категорияларини, назарий асосларни, мамлакат ва районларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишидаги ахамиятига оид назарий ва амалий билимларни шакллантиришдан иборат.					
	Фанинг вазифаси-фанинг асосий тамойиллари, конуннятларини, тадқикот услубиёти ва услубларини ўрганиш, шахарларнинг аҳоли ва ишлаб чиқаришни худудий ташкил этишдаги ўзига хос ўрни, шахарлар тўри ва тизимларини жаҳон, мамлакат ва районларда тарқалиш, жойлашини ва ривожланишининг шароит ва омилларини, конуният ҳамда хусусиятларини ўргатиш ва амалиётда қўллаш кўникмаларини хосил килишдан иборат.						
	II. Асосий назарий қисм (маъруза машгулотлари)						
	II.I. Фан таркибига қўйидағи мавзулар киради:						
	1-мавзу. “Шахарлар географияси ва геурбанистика асослари” фанинг объекти ва предмети, уни ўрганишидаги асосий вазифа ва усуллар.						
	Шахарлар географияси ва геурбанистика асослари фанинг Ижтимоий ва иктиносий география фанинг алоҳида тармоги сифатида шаклланиши. Шахарларнинг ишлаб чиқариш ва аҳолини худудий ташкил этилишида тутган ўрни, фанинг объекти, предмети, вазифалари. Фанинг бошка фанлар билан алоқаси, ўрганиш услублари. Шахарларни географик ўрганиш.						
	2-мавзу. Шахарларнинг вужудга келиш тарихи						
	Ер юзидағи илк цивилизация ўчоклари ва қадимги шахарлар барпо бўлган маконлар, илк шахарлар. Қадимги Месопотамия, Миср,						

Хитой, Хиндиистонда вужудга келган шаҳарлар, антик дунё шаҳарлари ва уларнинг жамият тараккиётида туттан ўрни. Шаҳарлар шаклланишининг тарихий босқичлари. «Шаҳар» тушунчаси ва асосий мезонлари, ушбу тушунчанинг турли давр ва жаҳон мамлакатларида бир хил эмаслиги.

3-мавзу. Шаҳар ҳосил қилувчи асосий омиллар

Шаҳарларнинг вужудга келишидаги асосий табиий ва социал-иктисодий омиллар. Шаҳарларнинг генетик типологияси. Шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишида географик ўриннинг роли: макро, мезо ва микро географик ўрин. Шаҳарларнинг иктиносидий географик ўрни, унинг ўзига хос хусусиятлари, тарихий ўзгарувчанлиги, «ўлик шаҳарлар». Шаҳарлар географик ўриннинг транспорт, бошкарув, иктиносидий, сиёсий ва геостратегик аҳамияти. Бозор иктиносидиёти шароитида шаҳарлар ривожланиши.

4-мавзу. Шаҳарлар таснифи

Шаҳарлар таснифи: оддий ва мураккаб тасниф; БМТ таснифи. Шаҳарлар таснифи ниниг аҳамияти ва мазмуни. Шаҳарлар пирамидаси. Унинг асосида мамлакат шаҳарлари ривожланишидаги асосий муаммоларни аниклаш. Ўзбекистон Республикаси шаҳарларини таснифлаш, шаҳарлар иерархияси. Зипфа-Стоарт конуни, шаҳарларни ривожлантиришда унинг аҳамияти, «миллионер шаҳарлар». Мамлакатларнинг “бош шаҳри”, мегаполис ҳақида тушунча. Бошкарув нуқтаи назаридан шаҳарларнинг турлари: республика, вилоят ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар.

5-мавзу. Шаҳарларнинг функциялари

Шаҳарларнинг функциялари, функционал ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари, шаҳарларнинг функционал типлари ва катта-кичиклиги ўртасидаги конуний алокадорлик. Индустрисал шаҳарлар. Постиндустриал шаҳарлар. Шаҳарлар функцияларининг ўзгариши.

6-мавзу. Шаҳарларнинг функционал типлари

Шаҳарларни функционал типларга ажратиш усуллари. Ўзбекистон шаҳарларининг функционал типлари. Пойтахт шаҳарлар, уларни таниш ва ривожлантиришга кўйилган талаблар. Пойтахт шаҳар муаммолари. Глобал шаҳарлар ва уларни ажратиш, таснифлаш (С.Сассен, Э.Тейлор, Н. Слука ва б. ишлари).

7- мавзу. Шаҳарларнинг ҳудудий тизимлари

Шаҳар агломерациялари, уларнинг вужудга келиш шарт-шароитлари, шакли ва мезонлари. Шаҳар агломерациялари вужудга келишининг иккى тури (Г.Лаппо методикаси). Жаҳондаги йирик шаҳар агломерациялари ва уларнинг шаклланиш механизmlари. Шаҳарларнинг

динамик ривожланиш моделлари (Ж.Форрестер, К.Доксиадис, Н.Ладовский ва б.). Конурбация, мегалополислар ва урбанизациялашган ҳудудлар, зона ва районлар, уларнинг вужудга келиш боскичлари.

8-мавзу. Ўзбекистон шаҳар агломерациялари

Ўзбекистонда шаҳар гурухлари ва шаҳар агломерацияларининг шакланиш ва ривожланиш боскичлари. Ўзбекистон шаҳар агломерацияларининг делимитацияси. Шаҳар агломерацияларининг ўзига хос социал, иқтисодий, инновация, инфратузилма, геоэкологик ва нозогеографик мухит эканлиги. Ўзбекистонда шаҳар агломерацияларининг ривожланиш муаммолари.

9- мавзу. Урбанизация тушунчаси, унинг турлари

Урбанизациянинг мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён эканлиги, асосий ва ёрдамчи кўрсаткичлари (В.Покшишевский, Б.Гарнье, Е.Перцик ва б.ларнинг карашлари). Урбанизациянинг келиб чикиши ва таркалиши, турлари. Индустрнал урбанизмдан олдинги вазият. Замонавий урбанизация.

10-мавзу. Урбанизациянинг минтақавий ҳусусиятлари

Европа мамлакатларидаги классик урбанизация ва шаркона урбанизация, "реал" ва "сохта урбанизация" тушунчаси. Жаҳон давлатларининг урбанизация даражасига кўра гурухланиши. Урбанизациянинг социал-иқтисодий, демографик, транспорт ва экологик муаммолари. Ўзбекистонда урбанизациянинг ривожланиш тарихи ва бугунги ҳолати, муаммолари.

11- мавзу. Шаҳарсозлик масалалари

Шаҳарсозлик ва район планировкаси ҳакида тушунча. Шаҳарсозлик тояларининг ривожланиши: шаҳар ва шаҳар агломерацияларини жойлаштириш ва ривожлантириш схемалари (В.Кристаллер, А.Лёш, П.Изард, Х.Хаггет, А.Коль, Х.Хойт, П.Полян ва б. моделлари),

Шаҳар ва шаҳар агломерацияларининг ҳудудий таркиби. "Оптимал шаҳар" тушунчаси. Бозор муносабатлари шароитида шаҳар қурилиши масалалари.

12-мавзу. Шаҳарлар бош режаси

Шаҳарларнинг Бош режаси, уни тузишдаги асосий вазифа ва мақсадлар. Шаҳар планлари (Катта Лондон, Катта Париж, Токио). Ўзбекистонда шаҳар қурилиши масалалари ва йирик шаҳарларининг планлари (Катта Тошкент, Самарқанд ва б.).

13- мавзу. Ўзбекистон шаҳарлари географияси

Ўзбекистоннинг турли минтақаларида шаҳарларнинг вужудга келиш ва ривожланиш ҳусусиятлари. Республика шаҳарларининг шаклланишида

рельеф, икlim, гидрографик ва бошка омиллар. Иктиносий район ва вилоятларнинг шаҳарлар билан таъминланиши. Шаҳар ва шаҳарчаларнинг функциялари ва мамлакат тараккиётида туттган ўрни. Янги шаҳарчалар (агрошаҳарлар), уларнинг ривожланиш муаммолари. Ўзбекистон шаҳар ва шаҳарчалари топонимикаси.

14-мавзу. Ўзбекистонда урбанизация муаммолари

Ўзбекистон ва унинг худудларида урбанизация жараёни, ривожланиш босқичлари ва уларнинг хусусиятлари. Ўзбекистонда урбанизация муаммолари ва уни ҳал этишга оид чора-тадбирлар.

15-мавзу. Ўзбекистон шаҳарлари таркиби

Иктиносий район ва вилоятларнинг шаҳарлар билан таъминланиши. Шаҳарларнинг урбанистик ва худудий-урбанистик таркиби. Республикада шаҳарларни худудий ташкил этиш, ривожланишини такомиллаштириш ва бошқариш, унга оид Президент фармонлари, давлат карорлари.

16- мавзу. Тошкент иктиносий районни шаҳарлари

Иктиносий район шаҳар ва шаҳарчалари таркиби ва тавсифи, шаҳарлашиб даражаси, шаклланиш тарихи. Шаҳарлар вужудга келишидаги асосий шарт-шаронт ва омиллар, шаҳарларнинг шаклланиши ва ривожланишида “хавза” омили (Чирчик ва Охангарон хавзаси шаҳарлари), “пойтахтлик” омили. Ангрен маҳсус индустрисал зонасининг шаҳар ривожланишига таъсири.

17-мавзу. Тошкент шаҳрининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари

Тошкент шаҳрининг миллий иктиносидётда туттган ўрни, илмий-техник, инновацион, ишлаб чиқариш ва демографик салоҳияти. Тошкент агломерациясининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари, йўлдош шаҳарлари.

18- мавзу. Мирзачўл иктиносий районни шаҳарлари

Мирзачўл иктиносий районни тавсифи, майдони, ахолиси, шаҳар ва шаҳарчалари. Шаҳарлар вужудга келишида чўлнинг ўзлаштирилиш омили, “эски” ва “янги” шаҳарлар, “ресурс” шаҳарлари. Район шаҳарларининг ривожланишида Жиззах маҳсус эркин иктиносий зонасининг роли. Вилоят ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар. Мирзачўл иктиносий районни шаҳарларининг ривожланиш муаммолари ва истиқболлари.

19- мавзу. Фарғона минтақаси шаҳарлари

Фарғона минтақасининг иктиносий-ижтимоий ривожланишида

шахарларнинг тутган ўрни. Шахарлар таркиби ва тавсифи. Тарихий шаклланиш босқичлари. Шахарлар шаклланишида тоголди конуссимон дельталарнинг роли. Районнинг шахарлар билан тъминланиш даражаси, шахарлар таснифи, ихтисослашуви. Водий шахарлари иерархияси, "юзминглик шахарлар". Андижон, Фаргона, Наманган, Кўкон, Марғилон шахарлари планлари. Фаргона-Марғилон агломерацияси.

20- мавзу. Зарафшон минтақаси шахарлари

Зарафшон иктисолий райони шаҳар ва шаҳарчалар сони, уларнинг ўзгариши, ташкил топиш вакти ва шарт-шароитлари. Шахарларнинг шаклланишида сугорма дехкончилик, Буюк Ипак йўли, географик ўриннинг аҳамияти. Район шахарларининг чўл ва воҳа шароитида ривожланиши. Минтақа шахарларининг урбанистик ва ҳудудий таркиби, шаҳар ва шаҳарчаларни типларга ажратиш. Самарқанд вилояти шахарларига търиф. Навоий вилояти шахарлари. Бухоро вилояти шахарлари таркиби. Вилоят марказларининг бошқарув роли. Кўпфункцияли ва бир функцияли шахарлар. Янги шахарчаларнинг ривожланиш муаммолари.

21- мавзу. Жанубий иктисолий район шахарлари

Жанубий иктисолий район шахарларига умумий тавсиф. Уларнинг вужудга келиш тарихи, шарт-шароит ва омиллари. Республика урбанистик таркибида тутган ўрни. Шахарларнинг ҳудудий жойлашуви, шахарлар зичлиги. Шахарларнинг ихтисослашуви. Минтақанинг катта, ўрта, кичик шахарлари, агрошаҳарлар. Термиз шаҳри: иктисолий, маданий, маъмурий, геостратегик аҳамияти. Район тараккиётида шахарларнинг тутган ўрни ва ривожланиш муаммолари.

22- мавзу. Кўйи Амударё райони шахарлари

Кўйи Амударё минтақасининг иктисолий-ижтимоий ривожланишида шахарларнинг тутган ўрни. Шахарларнинг келиб чикиш тарихи, урбанистик таркиби ва тавсифи. Шахарлар шаклланишида ирригация тармокларининг роли. Район шахарлари классификацияси, шахарлар пирамидаси. Районда шахарлар зичлиги, шахарлар таснифи, функциялари ва функционал типларга ажратиш. Кўйи Амударё экологик вазиятининг шахарлар ривожланишига таъсири. Шахарларнинг "машхурлик" рейтингини аниклаш.

III. Амалий машғулотлари буйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотлар учун қўйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Шахарларнинг географик ўрнини таҳлил килиш.

2. Шаҳарлар тарихий босқичларига тавсиф бериш.
  3. Шаҳарларнинг генетик типологиясини тузиш.
  4. Ўзбекистон шаҳарларини таснифлаш
  5. Ўзбекистон шаҳарлари пирамидасини тузиш.
  6. Ўзбекистон шаҳарлари функционал типологиясини тузиш
  7. Жаҳоннинг йирик шаҳар агломерацияларини аниклаш ва ўлчамига кўра гурухлаш
  8. Ўзбекистон шаҳар агломерацияларига тавсиф.
  9. Жаҳон давлатлари урбанизация даражасини аниклаш ва гурухлаштириш
  10. Ўзбекистон ва вилоятлар урбанизация жараёнини тахлил килиш.
  11. “Оптимал шаҳар” карта-схемани маъруза килиш
  12. “Оптимал шаҳар” карта-схемани маъруза килиш
  13. Ўзбекистон шаҳарлари таркибини аниклаш
  14. Ўзбекистон шаҳарлари худудий таркибини аниклаш
  15. Ўзбекистон иқтисодий районлари ва вилоятлар шаҳарлар зичлигини аниклаш.
  16. Ўзбекистон шаҳарларига иқтисодий-географик тавсиф бериш
  17. Тошкент иқтисодий райони шаҳарларига иқтисодий географик тавсиф.
  18. Фарғона минтакаси шаҳарлари ривожланишини таккослаш.
  19. Зарафшон воҳаси шаҳарларига киёсий тавсиф бериш.
  20. Мирзачўл райони шаҳарлари.
  21. Жанубий минтака шаҳарлари ривожланиш рейтингини аниклаш
  22. Кўйи Амударё райони шаҳарлари.
  23. Ўзбекистон шаҳарларининг ривожланиш муаммолари.
- Амалий машгулотлар мультимедиа қурулмалари билан жихозланган аудиторияда бир академик гурухга бир профессор-ўқитувчи томонидан ўтказилиши зарур. Машгулотлар фаол ва интерфактив усуслар ёрдамида ўтилиши, мос равишда муносиб педагогик ва ахборот технологиялар кўлланилиши мақсадга мувофик.

IV. Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. Шаҳарлар географиясининг шаклланиши ва ривожланишига хисса кўшган олимлар ва уларнинг илмий тадқиқотлари
2. Шаҳар ташкил қилувчи ва шаҳарга хизмат қилувчи омиллар.
3. Шаҳарларнинг вужудга келишида географик ўриннинг роли.

4. Шаҳарларнинг генетик типологияси.
5. Шаҳарларнинг функциялари ва функцияларига кўра типлари.
6. Ўзбекистон шаҳарларининг функционал типологияси.
7. Шаҳарлар таснифи ва шаҳарлар пирамидаси, унинг шаҳарларни ривожлантиришда тутган ўрни.
8. Ўзбекистоннинг йирик, катта, ўрта ва кичик шаҳарлари.
9. Шаҳарларнинг урбанистик ва худудий таркиби
10. Шаҳарларни жойлаштириш схемалари.
11. “Оптимал шаҳар” карта-схемасини тайёрлаш
12. “Оптимал шаҳар” карта-схемасини тайёрлаш.
13. Шаҳарларнинг худудий тизимлари.
14. Тошкент агломерацияси
15. Мегаполис ва мегалополис ҳакида тушунча.
16. Глобал шаҳарлар ва уларнинг жаҳон тараккиётида тутган ўрни.
17. Жаҳон урбанизацияси ва унинг минтакавий хусусиятлари.
18. Европада урбанизациянинг ривожланиш хусусиятлари
19. Осиённинг “шаркона” урбанизацияси.
20. Ўзбекистоннинг янги шаҳарчалари ва уларнинг ривожланиш муаммолари.
21. Ўзбек олимларининг шаҳарлар ривожланиши муаммоларига кўшган хиссаси.
22. Ўзбекистон вилоятлари шаҳарларига иқтисодий-ижтимоий географик тавсиф.
23. Тошкент вилояти шаҳарлари.
24. Самарқанд вилояти шаҳарлари.
25. Кўйи Амударё райони шаҳарлари таснифи.
26. Фарғона водийси шаҳарлари функциялари.
27. Жанубий иқтисодий район шаҳарлари
28. Зарафшон минтақаси шаҳарларининг ривожланиш муаммолари
29. Вилоят марказларининг ривожланиш хусусиятлари.
30. Моношаҳарлар ва уларнинг ихтисослашуви

Мустакил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонидан карта-схема тайёрлаш ва уни маъруза қилиш тавсия этилади.

3. **V Фан ўқитилишининг натижалари (шаклланадиган компетенциялар)**
Фанни ўзлаштириш натижасида талаба:
  - фаннинг назарий асослари, асосий тушунча, гоя, усул, манба, конуниятлари ҳакида *тасаввур ва билимга эга бўлиши;*
  - шаҳарларни таснифлаш, типларга ажратиш, шаҳар ва уларнинг

	<p>мураккаб худудий тизимларини шаклланиш, жойлашиш, ривожланишининг географик жиҳатларига оид назарий билимларни билиши ва амалиётда фойдаланиши кўникмаларига эга бўлиши;</p> <ul style="list-style-type: none"> • шаҳар ва шаҳар тизимларига оид статистик маълумотларни тўплаш ва умумлаштириш, таҳлил килиш, баҳолаш ва тегишли хуносалар чикара олиш, функционал-зоналарга ажратиш малакаларига эга бўлиши лозим.
4.	<p>VII. Таълим технологиялари ва методлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> • маъruzalar; • амалий ишлар; • интерфаол усуслар; • тақдимотлар килиш; • индивидуал лойиҳалар; • жамоавий ишлаш.
5.	<p>VIII. Кредитларни олиш учун талаблар:</p> <p>Фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштириш, таҳлил натижаларини тўгри акс эттира олиш, ўрганилаётган жараёнлар хакида мустакил мушоҳада юритиш ва жорий, оралиқ назорат шаклларида берилган вазифа ва топширикларни бажариш, якуний назорат бўйича ёзма ишни топшириш.</p>
6.	<p>Асосий адабиётлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Michael Pacione. Urban geography: a global perspective. 3-edition.- London, 2009. 2. Лаппо Г.М. География городов.- М., 1997. 3. Soliyev A., Tashtayeva S., Egamberdiyeva M. Shaharlar geografiyasi.- Т.,2020. <p>Кўшимча адабиётлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5623-сонли Фармони. 10.01.2019. http://lex.uz 4. “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича харакатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикаси конун хужожатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда. 5. “2018-2022 йилларда аҳоли пунктларини бош режалар билан таъминлаш, лойиҳа ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, шунингдек,

- шахарсозлик соҳасида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ЎзР Президентининг карори. 2018 й. “Lex.uz”
6. Ата-Мирзаев О. Б., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Т.: Университет, 2002.
  7. Ахмедов Э.А. Ўзбекистон шахарлари мустакиллик йилларида.- Т., 2004.
  8. Перцик Е.Н. География городов.(Геоурбанистика). -М.1991.
  9. Перцик Е.Н. Геоурбанистика. -М., Академия, 2009.
  - 10.Пивоваров Ю. А. Россия и мировая урбанизация / Антропокультурная и пространственная динамика/. – Нальчик: Полиграфсервис, 2007. – 334 с.
  - 11.Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. -Т.: Фан, 1991.
  - 12.Салиев А.С.Шаҳарлар географияси.(Маъруза матни).- Т., 2000.
  - 13.Taylor P., et al., Ed., Global Urban Analysis: A Survey of Cities in Globalization, Earthscan, London, UK, 2010.
  - 14.Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва хозирги замон: Халкаро илмий – амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007.

Ахборот манбаалари

1. <http://www.un.org/esa/population/publications/>
2. <https://www.google.com>
3. <http://www.gretestcities.com>.
4. <http://www.urban.org.ru>.
5. www.Ziyo.net
6. <http://lex.uz>

7.	Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети томонидан ишлаб чиқилган. ЎзМУ Кенгашининг 2021 йил “25”августдаги 1 –сон баённомаси билан тасдикланган.
8.	Фан/модуль учун маъсул: С.К.Таштаева - ЎзМУ, “Иктисадий ва ижтимоий география” кафедраси доценти, география фанлари номзоди
9.	Тақризчилар: Н.И. Сафарова - Низомий номидаги ТДПУ География ва уни ўқитиш методикаси кафедраси доценти, г.ф.н. (турдош ОТМ) Махмудов М.М. - ТВЧДПИ география кафедраси Ph D

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Ro'yxatga olindi:

№ BD-5140600-3.01

2021 yil 08.31

"TASDIQLAYMAN"

O'quv ishlari bo'yicha prorektori

D.Xolmatov

08.31 ".....02..... 2021 yil

**SHAHARLAR GEOGRAFIYaSI VA GEOURBANISTIKA ASOSLARI
FANI ISHCHI DASTURI
(SILLABUSI)
2-kurs uchun**

Bilim sohasi:	500000- Tabiiy fanlar, matematika va statistika
Ta'lim sohasi:	530000- Fizikaga oid fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	60530400 -Geografiya

Namangan- 2021

Fan/modlu' kodi SHGB 206	O'quv yili 2021-2022	Semestr 3	EKTS-Kreditlar 6
Fan/modul' turi <u>Ihtisoslik</u>	Ta'lim tili <u>O'zbek</u>		Haftadagi dars soatlari <u>1-semestr</u> <u>6 soat</u>
Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari(soat)	Mustaqil ta'lif (soat)	Jami yuklama (soat)
Shaharlar geografiyasi va geourbanistika asoslari	90	90	180
I. Fanning mazmuni Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarga shaharlar geografiyasi va geourbanistika asoslarining bosh tushuncha va kategoriylarini, nazariy asoslarini, mamlakat va rayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyatiga oid nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishdan iborat. Fanning vazifasi-fanning asosiy tamoyillari, qonuniyatlarini, tadqiqot uslubiyoti va uslublarini o'rghanish, shaharlarning aholi va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi o'ziga xos o'rni, shaharlar to'ri va tizimlarini jahon, mamlakat va rayonlarda tarqalish, joylashish va rivojlanishining sharoit va omillarini, qonuniyat hamda xususiyatlarini o'rgatish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.			
II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari) II.I. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi: 1-mavzu. "Shaharlar geografiyasi va geourbanistika asoslari" fanining ob'ekti va predmeti, uni o'rghanishdagi asosiy vazifa va usullar.			

Shaharlarning geografiyasi va geourbanistika asoslari fanining ijtimoiy va iqtisodiy geografiya fanining alohida tarmog'i sifatida shakllanishi. Shaharlarning ishlab chiqarish va aholini hududiy tashkil etilishida tutgan o'rni, fanning ob'ekti, predmeti, vazifalari. Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi, o'rganish uslublari. Shaharlarni geografik o'rganish.

2-mavzu. Shaharlarning vujudga kelish tarixi.

Yer yuzidagi ilk tsivilizatsiya o'choqlari va qadimgi shaharlarning barpo bo'lgan makonlar, ilk shaharlarning. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Xitoy, Hindistonda vujudga kelgan shaharlarning, antik dunyo shaharlari va ularning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni. Shaharlarning shakllanishining tarixiy bosqichlari. «Shahar» tushunchasi va asosiy mezonlari, ushbu tushunchaning turli davri va jahon mamlakatlari bir xil emasligi.

3-mavzu. Shahar hosil qiluvchi asosiy omillar.

Shaharlarning vujudga kelishidagi asosiy tabiiy va sotsial-iqtisodiy omillar. Shaharlarning genetik tipologiyasi. Shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishida geografik o'rinning roli: makro, mezo va mikro geografik o'rinni. Shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni, uning o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy o'zgaruvchanligi, "o'lik shaharlari". Shaharlarning geografik o'rning transport, boshqaruv, iqtisodiy, siyosiy va geostrategik ahamiyati. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaharlarning rivojlanishi.

4-mavzu. Shaharlar tasnifi.

Shaharlar tasnifi: oddiy va murakkab tasnif; BMT tasnifi. Shaharlar tasnifi ninig ahamiyati va mazmuni. Shaharlar piramidasi. Uning asosida mamlakat shaharlari rivojlanishidagi asosiy muammolarni aniqlash. O'zbekiston Respublikasi shaharlarini tasniflash, shaharlar ierarxiyasi. Zipfa-Stuart qonuni, shaharlarni rivojlantirishda uning ahamiyati, "millioner shaharlari". Mamlakatlarning "bosh shahri", megapolis haqida tushuncha. Boshqaruv nuqtai nazaridan shaharlarning turlari: respublika, viloyat va tumanga bo'y sunuvchi shaharlarning.

5-mavzu. Shaharlarning funktsiyalari.

Shaharlarning funktsiyalari, funktsional o'xshash jihatlari va farqlari, shaharlarning funktsional tiplari va katta-kichikligi o'rtasidagi qonuniy aloqadorlik. Industrial shaharlarning. Postindustrial shaharlarning.

funktsiyalarining o'zgarishi.

6-mavzu. Shaharlarning funktsional tiplari.

Shaharlarni funktsional tiplarga ajratish usullari. O'zbekiston shaharlarining funktsional tiplari. Poytaxt shaharlar, ularni tanlash va rivojlantirishga qo'yilgan talablar. Poytaxt shahar muammolari. Global shaharlar va ularni ajratish, tasniflash (S.Sassen, E.Taylor, N. Sluka va b. ishlari).

7- mavzu. Shaharlarning hududiy tizimlari.

Shahar aglomeratsiyalari, ularning vujudga kelish shart-sharoitlari, shakli va mezonlari. Shahar aglomeratsiyalari vujudga kelishining ikki turi (G.Lappo metodikasi). Jahondagi yirik shahar aglomeratsiyalari va ularning shakllanish mexanizmlari. Shaharlarning dinamik rivojlanish modellari (J.Forrester, K.Doksiadis, N.Ladovskiy va b.). Konurbatsiya, megalopolislar va urbanizatsiyalashgan hududlar, zona va rayonlar, ularning vujudga kelish bosqichlari.

8-mavzu. O'zbekiston shahar aglomeratsiyalari.

O'zbekistonda shahar guruhlari va shahar aglomeratsiyalarining shakllanish va rivojlanish bosqichlari. O'zbekiston shahar aglomeratsiyalarining delimitatsiyasi. Shahar aglomeratsiyalarining o'ziga xos sotsial, iqtisodiy, innovatsiya, infratuzilma, geoekologik va nozogeografik muhit ekanligi. O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalarining rivojlanish muammolari.

9- mavzu. Urbanizatsiya tushunchasi, uning turlari.

Urbanizatsiyaning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ekanligi, asosiy va yordamchi ko'rsatkichlari (V.Pokshishevskiy, B.Garn'e, Ye.Pertsik va b.larning qarashlari). Urbanizatsiyaning kelib chiqishi va tarqalishi, turlari. Industrial urbanizmdan oldingi vaziyat. Zamonaviy urbanizatsiya.

10-mavzu. Urbanizatsiyaning mintaqaviy xususiyatlari.

Evropa mamlakatlaridagi klassik urbanizatsiya va sharqona urbanizatsiya, "real" va "soxta urbanizatsiya" tushunchasi. Juhon davlatlarining urbanizatsiya darajasiga ko'ra guruhlanishi. Urbanizatsiyaning sotsial-iqtisodiy, demografik, transport va ekologik muammolari. O'zbekistonda urbanizatsiyaning rivojlanish tarixi va bugungi

holati, muammolari.

11- mavzu. Shaharsozlik masalalari.

Shaharsozlik va rayon planirovkasi haqida tushuncha. Shaharsozlik g'oyalarining rivojlanishi: shahar va shahar aglomeratsiyalarini joylashtirish va rivojlantirish sxemalari (V.Kristaller, A.Lyosh, P.Izard, X.Xagget, A.Kolb, X.Xoyt, P.Polyan va b. modellari),

Shahar va shahar aglomeratsiyalarining hududiy tarkibi. "Optimal shahar" tushunchasi. Bozor munosabatlari sharoitida shahar qurilishi masalalari.

12-mavzu. Shaharlар bosh rejasi.

Shaharlarning Bosh rejasi, uni tuzishdagi asosiy vazifa va maqsadlar. Shahar planlari (Katta London, Katta Parij, Tokio.). O'zbekistonda shahar qurilishi masalalari va yirik shaharlarning planlari (Katta Toshkent, Samarqand va b.).

13- mavzu. O'zbekiston shaharlari geografiyasi.

O'zbekistonning turli mintaqalarida shaharlarning vujudga kelish va rivojlanish xususiyatlari. Respublika shaharlarning shakllanishida relef, iqlim, gidrografik va boshqa omillar. Iqtisodiy rayon va viloyatlarning shaharlar bilan ta'minlanishi. Shahar va shaharchalarning funktsiyalari va mamlakat taraqqiyotida tutgan o'rni. Yangi shaharchalar (agroshaharlar), ularning rivojlanish muammolari. O'zbekiston shahar va shaharchalari toponimikasi.

14-mavzu. O'zbekistonda urbanizatsiya muammolari.

O'zbekiston va uning hududlarida urbanizatsiya jarayoni, rivojlanish bosqichlari va ularning xususiyatlari. O'zbekistonda urbanizatsiya muammolari va uni hal etishga oid chora-tadbirlar.

15-mavzu. O'zbekiston shaharlari tarkibi.

Iqtisodiy rayon va viloyatlarning shaharlar bilan ta'minlanishi. Shaharlarning urbanistik va hududiy-urbanistik tarkibi. Respublikada shaharlarni hududiy tashkil etish, rivojlanishini takomillashtirish va boshqarish, unga oid Prezident farmonlari, davlat qarorlari.

16- mavzu. Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlari.

Iqtisodiy rayon shahar va shaharchalari tarkibi va tavsifi, shaharlashish darajasi, shakllanish tarixi. Shaharlar vujudga kelishidagi asosiy shart-sharoit va omillar, shaharlarning shakllanishi va rivojlanishida “havza” omili (Chirchiq va Ohangaron havzasi shaharlari), “poytaxtlik” omili. Angren maxsus industrial zonasining shahar rivojlanishiga ta’siri.

17-mavzu. Toshkent shahrining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari.

Toshkent shahrining milliy iqtisodiyotda tutgan o’rni, ilmiy-texnik, innovatsion, ishlab chiqarish va demografik salohiyati. Toshkent aglomeratsiyasining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari, yo’ldosh shaharlari.

18- mavzu. Mirzacho’l iqtisodiy rayoni shaharlari.

Mirzacho’l iqtisodiy rayoni tavsifi, maydoni, aholisi, shahar va shaharchalari. Shaharlar vujudga kelishida cho’lning o’zlashtirilish omili, “eski” va “yangi” shaharlar, “resurs” shaharlari. Rayon shaharlarning rivojlanishida Jizzax maxsus erkin iqtisodiy zonasining roli. Viloyat va tumanga bo’ysunuvchi shaharlar. Mirzacho’l iqtisodiy rayoni shaharlarning rivojlanish muammolari va istiqbollari.

19- mavzu. Farg’ona mintaqasi shaharlari.

Farg’ona mintaqasining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida shaharlarning tutgan o’rni. Shaharlar tarkibi va tavsifi. Tarixiy shakllanish bosqichlari. Shaharlar shakllanishida tog’oldi konussimon deltalarning roli. Rayonning shaharlar bilan ta’minlanish darajasi, shaharlar tasnifi, ixtisoslashuvi. Vodiylar shaharlari ierarxiyasi, “yuzminglik shaharlar”. Andijon, Farg’ona, Namangan, Qo’qon, Marg’ilon shaharlari planlari. Farg’ona-Marg’ilon aglomeratsiyasi.

20- mavzu. Zarafshon mintaqasi shaharlari.

Zarafshon iqtisodiy rayoni shahar va shaharchalar soni, ularning o’zgarishi, tashkil topish vaqtini va shart-sharoitlari. Shaharlarning shakllanishida sug’orma dehqonchilik, Buyuk Ipak yo’li, geografik o’rinning ahamiyati. Rayon shaharlarning cho’l va voha sharoitida rivojlanishi. Mintaqalarning urbanistik va hududiy tarkibi, shahar va shaharchalarni tiplarga ajratish. Samarqand viloyati shaharlariga ta’rif. Navoiy viloyati shaharlari. Buxoro viloyati shaharlari tarkibi. Viloyat markazlarining boshqaruv roli. Ko’pfunktsiyali va bir funktsiyali shaharlar. Yangi shaharchalarning rivojlanish muammolari.

21- mavzu. Janubiy iqtisodiy rayon shaharlari.

Janubiy iqtisodiy rayon shaharlariga umumiy tavsif. Ularning

	vujudga kelish tarixi, shart-sharoit va omillari. Respublika urbanistik tarkibida tutgan o'rni. Shaharlarning hududiy joylashuvi, shaharlar zichligi. Shaharlarning ixtisoslashuvi. Mintaqaning katta, o'rta, kichik shaharlari, agroshaharlar. Termiz shahri: iqtisodiy, madaniy, ma'muriy, geostrategik ahamiyati. Rayon taraqqiyotida shaharlarning tutgan o'rni va rivojlanish muammolari.	
	22- mavzu. Quyi Amudaryo rayoni shaharlari.	
<p>Quyi Amudaryo mintaqasining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida shaharlarning tutgan o'rni. Shaharlarning kelib chiqish tarixi, urbanistik tarkibi va tavsifi. Shaharlar shakllanishida irrigatsiya tarmoqlarining roli. Rayon shaharlari klassifikatsiyasi, shaharlar piramidasi. Rayonda shaharlар zichligi, shaharlar tasnifi, funktsiyalari va funktsional tiplarga ajratish. Quyi Amudaryo ekologik vaziyatining shaharlar rivojlanishiga ta'siri. Shaharlarning "mashhurlik" reytingini aniqlash.</p>		
II.2. Ma'ruza mavzularini taqsimlanishi		
№	mavzular	Soati
1	"Shaharlар geografiyasi va geourbanistika asoslari" fanining ob'ekti va predmeti, uni o'rganishdagi asosiy vazifa va usullar.	2
2	Shaharlarning vujudga kelish tarixi.	2
3	Shahar hosil qiluvchi asosiy omillar.	2
4	Shaharlar tasnifi.	2
5	Shaharlarning funktsiyalari.	2
6	Shaharlarning funktsional tiplari.	2
7	Shaharlarning hududiy tizimlari.	2
8	O'zbekiston shahar aglomeratsiyalari.	2
9	Urbanizatsiya tushunchasi, uning turlari.	2
10	Urbanizatsiyaning mintaqaviy xususiyatlari.	2
11	Shaharsozlik masalalari.	2
12	Shaharlar bosh rejasi.	2

	13	O'zbekiston shaharlari geografiyasi.	2
	14	O'zbekistonda urbanizatsiya muammolar	2
	15	O'zbekiston shaharlari tarkibi	2
	16	Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlari	2
	17	Toshkent shahrining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari	2
	18	Mirzacho'l iqtisodiy rayoni shaharlari	2
	19	Farg'ona mintaqasi shaharlari	2
	20	Zarafshon mintaqasi shaharlari	2
	21	Janubiy iqtisodiy rayon shaharlari	2
	22	ИМС	2
		Jami	44 soat

III. Amaliy mashg'ulotlari buyicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Shaharlarning geografik o'rmini tahlil qilish.
2. Shaharlar tarixiy bosqichlariga tavsif berish.
3. Shaharlarning genetik tipologiyasini tuzish.
4. O'zbekiston shaharlarini tasniflash
5. O'zbekiston shaharlari piramidasini tuzish.
6. O'zbekiston shaharlari funktsional tipologiyasini tuzish
7. Jahoning yirik shahar aglomeratsiyalarini aniqlash va o'lchamiga ko'ra guruhlash
8. O'zbekiston shahar aglomeratsiyalariga tavsif.
9. Jahon davlatlari urbanizatsiya darajasini aniqlash va guruhlashtirish
10. O'zbekiston va viloyatlar urbanizatsiya jarayonini tahlil qilish.
11. "Optimal shahar" karta-sxemani ma'ruza qilish
12. "Optimal shahar" karta-sxemani ma'ruza qilish
13. O'zbekiston shaharlari tarkibini aniqlash

	<p>14. O'zbekiston shaharlari hududiy tarkibini aniqlash</p> <p>15. O'zbekiston iqtisodiy rayonlari va viloyatlar shaharlar zichligini aniqlash.</p> <p>16. O'zbekiston shaharlariiga iqtisodiy-geografik tavsif berish</p> <p>17. Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlariiga iqtisodiy geografik tavsif.</p> <p>18. Farg'onan mintaqasi shaharlari rivojlanishini taqqoslash.</p> <p>19. Zarafshon vohasi shaharlariiga qiyosiy tavsif berish.</p> <p>20. Mirzacho'l rayoni shaharlari.</p> <p>21. Janubiy mintaqasi shaharlari rivojlanish reytingini aniqlash</p> <p>22. Quyi Amudaryo rayoni shaharlari.</p> <p>23. O'zbekiston shaharlarining rivojlanish muammolari.</p> <p>Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurulmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir professor-o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi zarur. Mashg'ulotlar faol va interfaktiv usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.</p>
--	---

III.2. Amaliy mashg'ulot mavzularini taqsimlanishi

No	Amaliy mashg'ulot mavzulari	Soati
1	Shaharlarning geografik o'rnini tahlil qilish.	2
2	Shaharlar tarixiy bosqichlariga tavsif berish.	2
3	Shaharlarning genetik tipologiyasini tuzish.	2
4	O'zbekiston shaharlarini tasniflash	2
5	O'zbekiston shaharlari piramidasini tuzish.	2
6	O'zbekiston shaharlari funktsional tipologiyasini tuzish	2
7	Jahonning yirik shahar aglomeratsiyalarini aniqlash va o'lchamiga ko'ra guruhlash	2
8	O'zbekiston shahar aglomeratsiyalariga tavsif.	2
9	Jahon davlatlari urbanizatsiya darajasini aniqlash va guruhlashtirish	2
10	O'zbekiston va viloyatlar urbanizatsiya jarayonini tahlil	2

	qilish.	
11	“Optimal shahar” karta-sxemani ma’ruza qilish	2
12	“Optimal shahar” karta-sxemani ma’ruza qilish	2
13	O’zbekiston shaharlari tarkibini aniqlash	2
14	O’zbekiston shaharlari hududiy tarkibini aniqlash	2
15	O’zbekiston iqtisodiy rayonlari va viloyatlar shaharlar zichligini aniqlash.	2
16	O’zbekiston shaharlariga iqtisodiy-geografik tavsif berish	2
17	Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlariga iqtisodiy geografik tavsif.	2
18	Farg’ona mintaqasi shaharlari rivojlanishini taqqoslash.	2
19	Zarafshon vohasi shaharlariga qiyosiy tavsif berish.	2
20	Mirzacho’l rayoni shaharlari.	2
21	Janubiy mintaqqa shaharlari rivojlanish reytingini aniqlash	2
22	Quyi Amudaryo rayoni shaharlari.	2
23	O’zbekiston shaharlarining rivojlanish muammolari.	2
	Umumiy jami	46 soat

IV. Mustaqil ta’lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta’lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Shaharlar geografiyasining shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo’shgan olimlar va ularning ilmiy tadqiqotlari
2. Shahar tashkil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi omillar.
3. Shaharlarning vujudga kelishida geografik o’rinning roli.
4. Shaharlarning genetik tipologiyasi.
5. Shaharlarning funktsiyalari va funktsiyalariga ko’ra tiplari.
6. O’zbekiston shaharlarining funktsional tipologiyasi.
7. Shaharlar tasnifi va shaharlar piramidasi, uning shaharlarni rivojlantirishda tutgan o’rni.
8. O’zbekistonning yirik, katta, o’rta va kichik shaharlari.

	<p>9. Shaharlarning urbanistik va hududiy tarkibi</p> <p>10. Shaharlarni joylashtirish sxemalari.</p> <p>11. “Optimal shahar” karta-sxemasini tayyorlash</p> <p>12. “Optimal shahar” karta-sxemasini tayyorlash.</p> <p>13. Shaharlarning hududiy tizimlari.</p> <p>14. Toshkent aglomeratsiyasi</p> <p>15. Megapolis va megalopolis haqida tushuncha.</p> <p>16. Global shaharlar va ularning jahon taraqqiyotida tutgan o’rni.</p> <p>17. Jahon urbanizatsiyasi va uning mintaqaviy xususiyatlari.</p> <p>18. Evropada urbanizatsyaning rivojlanish xususiyatlari</p> <p>19. Osiyoning “sharqona” urbanizatsiyasi.</p> <p>20. O’zbekistonning yangi shaharchalari va ularning rivojlanish muammolari.</p> <p>21. O’zbek olimlarining shaharlar rivojlanishi muammolariga qo’shgan hissasi.</p> <p>22. O’zbekiston viloyatlari shaharlariga iqtisodiy-ijtimoiy geografik tavsif.</p> <p>23. Toshkent viloyati shaharlari.</p> <p>24. Samarqand viloyati shaharlari.</p> <p>25. Quyi Amudaryo rayoni shaharlari tasnifi.</p> <p>26. Farg’ona vodiysi shaharlari funktsiyalari.</p> <p>27. Janubiy iqtisodiy rayon shaharlari</p> <p>28. Zarafshon mintaqasi shaharlarining rivojlanish muammolari</p> <p>29. Viloyat markazlarining rivojlanish xususiyatlari.</p> <p>30. Monoshaharlar va ularning ixtisoslashuvi</p> <p style="text-align: center;">Mustaqil o’zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan karta-sxema tayyorlash va uni ma'ruza qilish tavsiya etiladi.</p>
--	---

IV. 1. Mustaqil ta’lim mavzularini taqsimlanishi

3-semestr

Nº	Mustaqil ta’lim mavzulari	Soati
1	Shaharlar geografiyasining shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo’shgan olimlar va ularning ilmiy tadqiqotlari	
2	Shahar tashkil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi omillar.	
3	Shaharlarning vujudga kelishida geografik o’rinning roli.	

	4	Shaharlarning genetik tipologiyasi.	
	5	Shaharlarning funktsiyalari va funktsiyalariga ko'ra tiplari.	
	6	O'zbekiston shaharlarining funktsional tipologiyasi.	
	7	Shaharlar tasnifi va shaharlar piramidasi, uning shaharlarni rivojlantirishda tutgan o'rni.	
	8	O'zbekistonning yirik, katta, o'rta va kichik shaharlari.	
	9	Shaharlarning urbanistik va hududiy tarkibi	
	10	Shaharlarni joylashtirish sxemalari.	
	11	"Optimal shahar" karta-sxemasini tayyorlash	
	12	"Optimal shahar" karta-sxemasini tayyorlash.	
	13	Shaharlarning hududiy tizimlari.	
	14	Toshkent aglomeratsiyasi	
	15	Megapolis va megalopolis haqida tushuncha.	
	16	Global shaharlar va ularning jahon taraqqiyotida tutgan o'rni.	
	17	Jahon urbanizatsiyasi va uning mintaqaviy xususiyatlari.	
	18	Evropada urbanizatsiyaning rivojlanish xususiyatlari	
	19	Osiyoning "sharqona" urbanizatsiyasi.	
	20	O'zbekistonning yangi shaharchalari va ularning rivojlanish muammolari.	
	21	O'zbek olimlarining shaharlar rivojlanishi muammolariga qo'shgan hissasi.	
	22	O'zbekiston viloyatlari shaharlariga iqtisodiy-ijtimoiy geografik tavsif.	
	23	Toshkent viloyati shaharlari.	
	24	Samarqand viloyati shaharlari.	

	25	Quyi Amudaryo rayoni shaharlari tasnifi.	
	26	Farg'ona vodiysi shaharlari funktsiyalari.	
	27	Janubiy iqtisodiy rayon shaharlari	
	28	Zarafshon mintaqasi shahlarining rivojlanish muammolari	
	29	Viloyat markazlarining rivojlanish xususiyatlari.	
	30	Monoshaharlar va ularning ixtisoslashuvi	
	Jami		90
	V Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetentsiyalar)		
	Fanni o'zlashtirish natijasida talaba:		
	<ul style="list-style-type: none"> • fanning nazariy asoslari, asosiy tushuncha, g'oya, usul, manba, qonuniyatlari haqida <i>tasavvur va bilimga ega bo'lishi</i>; • shaharlarni tasniflash, tiplarga ajratish, shahar va ularning murakkab hududiy tizimlarini shakllanish, joylashish, rivojlanishining geografik jihatlariga oid nazariy bilimlarni bilishi va amaliyotda <i>foydanish ko'nikmalariga ega bo'lishi</i>; • shahar va shahar tizimlariga oid statistik ma'lumotlarni toplash va umumlashtirish, tahlil qilish, baholash va tegishli xulosalar chiqara olish, funktsional-zonalarga ajratish malakalariga <i>ega bo'lishi lozim</i>. 		
	VI. Ta'lif texnologiyalari va metodlari:		
	<ul style="list-style-type: none"> • ma'ruzalar; • amaliy ishlar; • interfaol usullar; • taqdimotlar qilish; • individual loyihalar; • jamoaviy ishslash. 		
	VII. Kreditlarni olish uchun talablar:		
	Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishni topshirish.		

Asosiy adabiyotlar:

1. Michael Pacione. Urban geography: a global perspective. 3-edition.- London, 2009.
2. Лаппо Г.М. География городов.- М., 1997.
- 3.Soliyev A., Tashtayeva S., Egamberdiyeva M. Shaharlar geografiyası.-Т.,2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5623-сонли Фармони. 10.01.2019. <http://lex.uz>
4. “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
5. “2018-2022 йилларда аҳоли пунктларини бош режалар билан таъминлаш, лойиҳа ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, шунингдек, шаҳарсозлик соҳасида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ЎзР Президентининг қарори. 2018 й. “Lex.uz”
6. Ата-Мирзаев О. Б., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Т.: Университет, 2002.
7. Аҳмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида.- Т., 2004.
8. Перцик Е.Н. География городов.(Геоурбанистика). -М.1991.
9. Перцик Е.Н. Геоурбанистика. -М., Академия, 2009.
- 10.Пивоваров Ю. А. Россия и мировая урбанизация / Антропокультурная и пространственная динамика/. – Нальчик: Полиграфсервис, 2007. – 334 с.
- 11.Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. -Т.: Фан, 1991.
- 12.Салиев А.С.Шаҳарлар географияси.(Маъруза матни).- Т., 2000.
13. Taylor P., et al., Ed., Global Urban Analysis: A Survey of Cities in Globalization, Earthscan, London, UK, 2010.
14. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон: Халқаро илмий – амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007.

	Axborot manbaalari
	<ol style="list-style-type: none"> 1. http:// www.un.org/ esa/ population/ publikations/ 2. https://www.google.com 3. http:// www gretestcities com. 4. http: www .urban. org .ru. 5. www.Ziyo.net http://lex.uz
	<p>Fan dasturi Oliy va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi yo’nalishlari bo’yicha O’quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning</p> <p>Fan dasturi Oliy va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi yo’nalishlari bo’yicha O’quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2021 yil “29 - avgust” dagi 4 -sonli bayonnomasi bilan ma’qullangan.</p> <p>O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligining 2021 yil “29 - avgust” dagi 452 - sonli buyrug’i bilan ma’qullangan fan dasturlarini tayanch oliy ta’lim muassasasi tomonidan tasdiqlashga rozilik berilgan.</p>
	<p>Fan/modul uchun mas’ul: J.T.Makulov - Namangan davlat universiteti geografiya kafedrasи o’qituvchisi.</p>
	<p>Taqrizchilar: Sh.Z.Jumahanov – Namangan davlat universiteti geografiya kafedrasи dotsenti.</p> <p>X.S.Mirzaaxmedov - Namangan davlat universiteti geografiya kafedrasи dotsenti.</p>

Test savollari

1. SHaharlar qanday mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan?

A) CHorvachilikning shakllanishi B) Dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi S) Hunarmandchilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi D) Termachilikning shakllanishi

2. Ilk shaharlar qachon paydo bo'lgan? A) E.av. II ming yillikda B) E.av.VII-VI ming yillikda S) E.av.IV-III ming yillikda D) E.av.IV-III asrda

3. Yunonistonda qadimda shaharlar nima deb atalgan? A) Polis B) Nom S) Grad D) shahar

4. Eng birinchi shaharlar qaerda paydo bo'lgan? A) Mesopotamiya B) Misr S) Xitoy D) O'rta Osiyo

5. Persepolis shahri qaerda paydo bo'lgan? A) Xitoy B) Xindiston S) Eron D) Misr

6. Qadimda Xitoyda paydo bo'lgan shaxarlarni ayting. A) Pataliputra, Taksila B) San'yan, Layan S) Tir, Karfagen D) Troya, Atlanta

7. Qadimgi Mesopotamiyada vujudga kelgan shaharlarni ayting. A) Ur, Uruk, Lagash B) Memfis, Fiva, Levanta S) Sidon, Bibl, Beyrit D) Xarappa, Persepolis, Vavilon

8. "Megalopolis" so'zi fanga kim tomonidan kiritilgan? A)D. Kristaller B) J.Gottman S) G. Lappo D) S. Doksiadis D) A.Lyosh

9. Megalopolis so'zi dastlab qaysi davlatda qo'llanilgan? A) Yunoniston B) Xitoy S) Buyuk Britaniya D) Rossiya

10. Quyida dengizbo'yи port shaharlarini belgilang. A) N'yu-York, Kanberra, Saraevo B) Peterburg, Yekaterinburg, Bern S) Antverpen, Rotterdam, Neapolъ D) Tuluza, Ottava, Montevideo

11."Yarim o'rta" shaharlar aholi soni qanchani tashkil etadi? A) 20-50 ming B) 10-20 ming S) 50-100ming D) 100-250 ming

12. Aholi soniga ko'ra O'zbekistonning ikkinchi shahri qaysi? A) Samarqand B) Namangan S) Andijon D) Buxoro

13.SHaharlarning katta-kichikligi nima bilan o'lchanadi?

A) Maydoni B) Aholi soni S) Ishlab chiqarish salohiyati D) YaIM

14. TSipfa-Styuart klassifikatsiyasiga ko'ra mamlakat uchinchi shahri aholisi soni qanchaga teng bo'lishi lozim?

A) ikkinchi shahar aholisining 1/3 qismiga B) ikkinchi shahar aholisining chorak qismiga S) birinchi shahar aholisining 1/4 qismiga D) birinchi shahar aholisining 1/3 qismiga

15. Respublikada qaysi shahar respulikaga bo'ysunuvchi hisoblanadi?

A) Samarqand B) Toshkent S) Navoiy D) CHirchiq

16. O'zbekistonda shahar maqomini olishi uchun aholi manzilgohining aholi soni va noqishloq xo'jalik sohalarida band bo'lganlar necha foizni tashkil etishi lozim?

A) 7 ming, 2/3 qism B) 5 ming, 2/3 qism S) 2 ming 2/3 qism D) 12 ming, 75 %

17. Quyidagi shaharlardan qaysilari viloyatga bo'ysunadigan shaharlar tipiga kiradi?

A) Toshkent, Buxoro, Angren B) Yangiyo'l, Kattaqo'rg'on, Asaka S) Guliston, Qamashi, Denov D) Olmaliq, Navoiy, Andijon

18. Quyida poytaxt shaharlarni ajrating.

A) Volgograd, Irkutsk, Kiev B) Riga, Minsk, Baku S) Tallin, Ust'-Kamenogorsk, Donetsk D) Astana, Xo'jand, Yerevan

19. Ekvator kesib o'tuvchi va unga haykal o'rnatilgan shahar qaysi?

A) Singapur B) Kito S) Kampala D) Lima

20. Shaharlarning funktsiyalarini aniqlashda qanday mezon asos qilib olinadi?

A) aholi soni B) joylashgan ob'ektlar turi S) aholi bandligi D) ixtisoslashuvi

21. Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlarini belgilang.

A) CHirchiq, Olmaliq B) Yangiyo'l, SHahrixon S) Bekobod, Xo'jayli D) Gazli, Zarafshon

22."O'rta shaharlar" guruhibiga kiruvchi shaharlarni aniqlang.

A) SHahrisabz, Koson B) Qo'qon, Termiz S) CHinoz, Hamza D) Urgut, Parkent

23. Braziliyaning sobiq poytaxtini aniqlang.

A) Resifi B) Brazilia S) Rio-De-Janeyro D) Sant'yago

24. Yirik shahar atrofida ko'plab shaharlarning to'planishi va o'zaro bog'lanishi nima deyiladi?

A) Aglomeratsiya B) Megalopolis S) Urbanizatsiya D) Konurbatsiya

25. Shahar aholisining shahardan ko'chib ketishi nima deyiladi?

A) Deurbanizatsiya B) Suburbanizatsiya S) Urbanizatsiya D) Reurbanizatsiya

26. 50-100 ming aholiga ega bo'lgan shaharlar qanday shaharlar deyiladi?

A) Mayda shaharlar B) Kichik shaharlar S) O'rta shaharlar D) katta shaharlar

27. Urbanizatsiya darajasi qanday aniqlanadi?

A) shaharlar soni B) shahar aholisi soni S) shahar aholisi ulushi D) shaharlar ulushi

28. Agroindustrial shaharlarni belgilang.

A) Kogon B) Pskent S) G'azalkent D) Ohangaron

29. Qaysi shahar aholisi eng ko'p?

A) Buxoro B) Samarqand S) Andijon D) Namangan

30. Shahar aholisining shahar atrofiga ko'chib borishi va shaharlarning shu yerda o'sishi nima deyiladi?

A) suburbanizatsiya B) reurbanizatsiya S) urbanizatsiya D) kontrurbanizatsiya

31. O'zbekistonda nechta shahar bor?

A) 119 ta B) 114 ta S) 224 ta D) 965 ta

32. Aholi soni 8 mln.dan ortgan shaharlar BMT ko'rsatmasiga binoan nima deyiladi?

A) Super shahar B) Megapolis S) Millioner shahar D) Global shahar

33. Qanday shaharlar millioner shahar deyiladi?

A) Aholi soni 1 mln.dan ortgan shaharlar B) Yalpi milliy daromadi ko'p bo'lган shaharlar S) Maydoni katta bo'lган shaharlar D) moliyaviy markazlar

34. Xitoyda qancha aholiga ega bo'lган manzilgohga shahar maqomi beriladi?

A) 50 ming B) 30 ming S) 10 ming kishi D) 7 ming

35. Quyida shaharchalarni belgilang:

A) Bag'dod, Bo'z, Uychi B) Quva, Marhamat, CHortoq S) Yaypan, To'raqo'rg'on, CHust D) Zarafshon, Muborak, Koson

36. Resurs shaharlarni aniqlang.

A) Qiziltog', Zarafshon B) CHig'iriq, Yangier S) SHirin, Oltiariq D) Qamashi, Pitnak

37. Transport markazlari funktsiyasini bajaruvchi shaharlarni aniqlang. A) Qo'ng'iroq, Kogon B) To'rtko'l, Qorasuv S) Beruniy, Payariq D) Xiva, Quva

38. Dunay daryosi qaysi shaharni ikki "o'ng"va "so'l" qismlarga ajratib turadi?

A) Buxarest B) Budapesht S) Bratislava D) Berlin

39. Jahonda aholi soniga ko'ra eng yirik bo'lган megalopolisni belgilang.

A) CHiPitts B) BosVash S) Tokaydo D) San-San

40. Jahonda aholi soniga ko'ra eng yirik shaharni ayting. A) Nью-York B) Seul S) Mexiko D) Tokio

41. Bug'doy poytaxti deb nomlangan shaharni toping.

A) Winnipeg B) Los-Anjeles S) Kvebek D) Ottawa

42. Shaharlar geografiyasida iqtisodiy geografik o'rin nazariyasini yaratgan olim kim?

A) Saushkin Yu.G. B) Davidovich V.G. S) Pertsik Ye.N. D) Baranskiy N.N

43. O'rta asrlarda eng yirik hisoblangan shaharlarni aniqlang.

A) Guanchjou, Dehli B) Parij, Moskva S) Madrid, Sevilъya D) SHanxay, Jakarta

44. Eng yuqori darajada urbanizatsiyalashgan davlatlar qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Belgiya, Buyuk Britaniya B) SHvetsiya, Turkiya S) Norvegiya, Germaniya D) Xitoy, Rossiya

45. Qadimgi Memfis shahri (E.av. 3 ming y.) qaysi davlat poytaxti edi?

A) Misr B) Bobil S) Makedoniya D) Hindiston

46. Birinchi millioner shaharni belgilang.

A) Rim B) Afina S) Konstantinopolъ D) Moskva

47. Tibr daryosining ikki qirg'og'ida kvadrat shaklida vujudga kelgan qadimiy shahar qaysi?

A) London B) Rim S) Karfagen D) Praga

48. Urbanizatsiya jarayonining bosqichli rivojlanish g'oyasini ishlab chiqqan olim kim? A) J.Jibbs B) Uerueyn S) Doksiadis D) P.Geddes

49. Shaharlarni joylashtirishda markaziy o'rin g'oyasini ilgari surgan olim kim?

A) V.Kristaller B) P.Xagget S) TSipfa D) L.Louri

50. Shaharlarning hududiy tarkibini aniqlashda "Ko'p yadroli" modelini ishlab chiqqan olim kim? A) X.Xoyt B) CH. Garris S) Ye.Barjes D) Styuart

51. SHaharlarni hududiy tashkil etishda “sektorli” joylashuv modelini ishlab chiqqan olim kim? A) X.Xoyt B) Ye.Ul'yan S) P.Xagget D) A.Veber

52. SHaharlarning “dinamik”modelini ishlab chiqqan olimlarni aniqlang.

A) J.Forrester, K.Doksiadis B) N.Baranskiy, A.Lyosh S) K.Klark, T.Xaggerstrand D)M.Ruje, P.Polyan

53. Daryo bo'yida joylashgan shaharlar guruhini aniqlang.

A) Parij, Gamburg B) Brno, Barselona S) Madrid, Riga D)

54. Dengizbo'yida joylashgan shaharlarni belgilang

A)Oslo, Izmir B) Lod'z, Varshava S) Tuluza, Xelsinki

55. Tog'-kon sanoati negizida shakllangan shaharlarni aniqlang.

A) Krivoy Rog, Makeevka B) Yaroslavl, Novosibirsk S) Moskva, Krasnoyarsk D) Tula, Tbilisi

56. Transport tugunlarida joylashgan shaharlarni belgilang.

A) Navoiy, Qarshi B) SHaxrisabz, SHarg'un S) Koson, Kattaqo'rg'on D) Payariq, CHirchiq

57. Kurort shaharlar qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan? A) CHorbog', CHortoq B) Marg'ilon, Ishtixon S) Xiva, Konimex D) G'azalkent, Quvasoy

58. Yulduzsimon tarzda rivojlanayotgan aglomeratsiya yoki shaharlarni qaysi rayonlarda uchratish mumkin? A) transport tugunlarida B) tog' yonbag'irlarida S) daryo bo'ylarida D) dengizbo'ylarida

59. Polosasimon shahar ko'rinishini qaerlarda uchratish mumkin?

A) daryo bo'ylarida B) transport tugunlarida S) kon-qazilov rayonlarida D) daryo del'talarida

60. Dunay daryosi qaysi shaharlarni umumlashtirib turadi?

A) Budapesht, Bratislava, Vena B) Zagreb, Lins, Lyublyana S) Parij, Berlin, Buxarest D) Praga, Vil'nyus, Riga

Joriy nazorat uchun savollar

1. “SHahar” tushunchasiga ta'rif bering.
2. SHaharlar geografiyasi fanining ob'ekti va predmeti nimadan iborat?
3. SHaharlar qanday vujudga kelgan?
4. SHaharlar vujudga kelishi va rivojlanishida iqtisodiy geografik o'rinning rolini tushuntiring.
5. SHaharlarning iqtisodiy geografik o'rnini misollar bilan tushuntiring.
6. SHaharlar shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni baholang.
7. Qadimgi shaharlarning vujudga kelishida qanday omillar ustun turgan va sabablari.
8. Jahonda dastlabki shaharlar qaerlarda tarkib topgan va ulraning aynan shu yerlarda shakllanishiga sabab nima?
9. SHaharlarning mamlakatlar taraqqiyotida tutgan o'rniga baho bering.
10. Tarixiy shaharlarga misollar keltiring va “o'lik shaharlar” tushunchasini izohlang.
11. Ilk vujudga kelgan shaharlar qanday funktsiyalarni bajargan?
12. SHaharlarning genetik tipologiyasi nima?

13. Aholi manzilgohlariga qachon “shahar” maqomi beriladi?
14. Yirik shaharshunos olimlardan kimlarni bilasiz va ularning shaharlar rivojlanishiga qo’shgan hissasi?
15. Yirik shaharshunos olim N.N.Baranskiyning shaharlar geografiyasi faniga oid ishlari va undagi asosiy g’oyalar nimalardan iborat?
16. G.M.Lappo shaharlarning geografik mehnat taqsimotidagi o’rnini qanday izohlaydi?
17. O’zbekistonda shaharlar muammolari bilan shuhullangan olimlar va ularning ilmiy ishlari haqida nimalar ilasiz?
18. Geoubanistika nima?
19. G’arb va SHarq mamlakatlarida shaharlar vujudga kelishining asosiy xususiyatlarini ta’riflang.
20. Tabiiy resurslarning shaharlar shakllanishida qanday ahamiyati bor?
21. “Resurs shaharlar”deb nimaga aytildi, unga misollar keltiring.
22. Sanoat shaharlar shakllanishining asosiy omili sifatida nima deya olasiz?
23. SHaharlar vujudga kelishida qishloq xo’jaligining ham roli bormi, agar bo’lsa qanday? Misollar keltiring.
24. Yangi yerlarning o’zlashtirilishi bilan bog’liq tarzda shakllangan shaharlar qaysi hududlarda namoyon bo’ladi?
25. Ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari kontsentratsiya (mujassamlashuv), kooperatsiya, kombinatlashuv, ixtisoslashuvning qanday roli bor?
26. FTT jahon shaharlari rivojlanishiga qanday ta’sir ko’rsatdi?
27. SHahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi tarmoqlarni tushuntiring.
28. SHaharlar klassifikatsiyasi nima?
29. SHaharlar tipologiyasi nima? N.N.Baranskiy, G.M.Lappo va boshqa olimlarning bu haqdagi fikrlari.
30. SHaharlar “piramida”sining ahamiyati nimadan iborat?
31. SHaharlarning aholi soniga ko’ra klassifikatsiyalashning mazmunini tushuntiring.
32. SHaharlar ierarxiyasi nima?
33. TSipfa-Styuart klassifikatsiyasining asosiy mazmuni va ahamiyati ni tushuntiring. Mamlakatimizda “Respublikaga”, “viloyatga”, “tumanga bo’ysinuvchi” shaharlar ajratiladi, ularga izoh bering.
34. Qachon “shaharcha” maqomi beriladi, ularning vazifalari nimadan iborat.
35. SHaharlarning funktsional tiplarini aniqlang.
36. O’zbekiston shaharlarnini funktsiyalargi ko’ra guruhlashtiring.
37. SHaharlarning aholi soni va funktsiyalari o’rtasidagi bog’liqlikni tushuntiring.
38. Jahon urbanizatsiya jarayonining rivojlanish xususiyatlari va uning bosqichlarini aytинг.
39. O’zbekistonda urbanizatsiya jarayonining rivojlanish muammolarini tushuntiring.
40. SHaharlarning hududiy tizimlari qanday paydo bo’ladi?
41. SHahar aglomeratsiyalari deb nimaga aytildi?
42. Megapolis va megalopolis nima? Ular qanday vujudga keladi?
43. Rayon planirovkasi nima?

44. SHaharlar Bosh rejalari nima maqsadda ishlanadi?
45. O'zbekiston shaharlari rivojlanishining asosiy muammolari nimalardan iborat?
46. Farg'ona iqtisodiy rayoni shaharlarini ta'riflang.
47. Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlarining o'ziga xos xususiyatlari?
48. Quyi Amudaryo rayoni urbanizatsiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari qanday?
49. Mirzacho'l shaharlarining rivojlanish muammolarini ta'riflang.
50. Zarafshon iqtisodiy rayoni rivojlanishida shaharlarning tutgan o'rni qanday?
51. "SHahar" tushunchasiga ta'rif bering?
52. O'zbekistonda aholi manzilgohiga qachon shahar maqomi beriladi?
53. O'zbekistonda nechta shahar bor ?
54. Eng urbanizatsiyalashgan viloyat ?
55. Uchta o'rtalik shaharga ega bo'lgan viloyat?
56. Yirik sanoat shaharlari?
57. Respublikaning "katta" shaharlari?
58. Qaysi viloyat markazi "100" minglik toifaga kirmaydi?
59. Beshariq qaysi viloyatda?
60. Megapolis nima?
61. Dunyodagi eng yirik megapolis qaysi?
62. Respublikada nechta katta shahar bor?
63. SHaharlarda qanday funktional tarkib ajratiladi?

Yakuniy nazorat savollari

1-b.

- 1.SHaharlar geografiyasining ob'ekti, predmeti va vazifalari.
- 2.O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalarining shakllanishi.
- 3.SHaharlarning funktional tiplari.

2-b.

- 1.SHaharlarning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omillar.
- 2.SHaharlarni geografik o'rganish.
- 3.O'zbekistonning agroindustrial shaharlari.

3-b.

- 1.SHaharlarning vujudga kelish tarixi.
- 2.SHarq mamlakatlari vujudga kelishidagi asosiy omillar.
- 3.Rayon planirovkasi va shaharlar bosh plani haqida ma'lumot bering.

4-b.

- 1.Tarixiy shaharlar haqida ma'lumot bering.
- 2.Evropa mamlakatlari vujudga kelishidagi asosiy omillar.
- 3.Mustaqillik davrida O'zbekiston shahlarining rivojlanish muammolari.

5-b.

- 1.Urbanizatsiyaning mohiyati va xususiyatlari.
- 2.FTTning urbanizatsiyaga ta'siri.
- 3.SHaharlarning genetik tiplari.

6-b.

- 1.Jahon urbanizatsiyasi.
- 2.SHaharlar klassifikatsiyasi.
- 3.Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlari.

7-b.

- 1.O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlari.
- 2.O'zbekiston shaharlari klassifikatsiyasi.
- 3.Farg'on'a iqtisodiy rayoni shaharlari.

8-b.

- 1.O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlari.
- 2.SHahar aglomeratsiyalarining mohiyati.
- 3.TSipfa-Styuart klassifikatsiyasi.

9-b.

- 1.Toshkent iqtisodiy rayoni shaharlari.
- 2.Janubiy iqtisodiy rayon shaharlari.
- 3.Aglomeratsiyalarning vujudga kelishi.

10-b.

- 1.Poytaxt shaharlar.
- 2.Zarafshon iqtisodiy rayoni shaharlari.
- 3.SHaharlarning funksiyalari.

11-b.

- 1.Quyi Amudaryo shaharlari.
- 2.SHarq mamlakatlari shaharlari vujudga kelishidagi asosiy omillar.
- 3.SHaharlarni geografik o'rGANISH.

12-b.

- 1.O'zbekistonning tarixiy shaharlari.
- 2.O'zbekistonning agroindustrial shaharlari.
- 3.SHaharlarning shakllanishida IGO' ning roli.

13-b.

- 1.SHaharlar piramidi va uning ahamiyati.
- 2.Urbanizatsiya jarayonining zamonaviy xususiyatlari.
- 3.SHaharlarning hududiy rivojlanish sxemalari.

14-b.

- 1.SHaharlar rivojlanishining dinamik modellari.
- 2.Sanoat shaharlari.
- 3.Jahonning yirik shaharlari va megalopolislar.

15-b.

- 1.SHahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi asosiy omillar.
- 2.SHahar atrofi zonasи.
- 3.Konurbatsiya.

16-b.

- 1.Aglomeratsiya va yo'ldosh shaharlar.
- 2.Bosvash megalopolisi haqida ma'lumot bering.
- 3.O'zbekistonning "O'rta" shaharlari.

17-b

1. SHaharchalar va ular rivojlanishining asosiy xususiyatlari.
2. O'zbekistonning kichik shaharlari.
3. SHaxar aglomeratsiyalari

18-b.

1. SHahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi asosiy omillar.
2. Konurbatsiya.
3. O'zbekistonning kichik shaharlari.

19-b.

1. Resurs shaharlar.
2. SHaharlar rivojlanishining dinamik modellari.
3. Jahonning yirik shaharlari va megalopolislar.

20-b.

1. SHaharlar piramidasi va uning ahamiyati.
2. Urbanizatsiya jarayonining zamonaviy xususiyatlari.
3. SHaharlarning hududiy rivojlanish sxemalari.

21-b.

1. SHahar aglomeratsiyalarining mohiyati.
2. TSipfa-Styuart klassifikatsiyasi.
3. SHaharlarning hududiy rivojlanish sxemalari

22-b.

1. Tarixiy shaharlar haqida ma'lumot bering.
2. Evropa mamlakatlari vujudga kelishidagi asosiy omillar.
3. Mustaqillik davrida O'zbekiston shaharlarning rivojlanish muammolari.

23-b.

1. Urbanizatsiyaning mohiyati va xususiyatlari.
2. FTTning urbanizatsiyaga ta'siri.
3. SHaharlarning genetik tiplari.

24-b.

1. SHaharlar geografiyasining ob'ekti, predmeti va vazifalari.
2. O'zbekistonda shahar aglomeratsiyalarining shakllanishi.
3. SHaharlarning funktsional tiplari.

25-b.

1. O'rta asr shaharlari.
2. O'zbekiston shaharlari shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Evropaning yirik shaharlari

Referat mavzulari

1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan shaharlarning geografik o'rni.
2. SHaharlarning yuzaga kelishida qishloq xo'jaligi o'rni.
3. SHaharlar rivojlanishining asosiy tarixiy bosqichlari.

4. Yangi va eng yangi davr shaharlari.
5. Qadimgi dunyo shaharlarining vujudga kelish jarayonlari.
6. Qadimgi Misr va Mesopotamiyada shaharlarning yuzaga kelishi.
7. Qadimgi SHarqda shaharlarning ilk ko'rinishlari.
8. Antik dunyo shaharlari: Qadimgi Yunonistonda ilk polislar.
9. O'rta asrlarda shaharlarning rivojlanishi.
10. Evropada o'rta asrlarda shaharlarning tuzilishi va geografiyasi
11. XIII - XV asrlar – Uyg'onish davrida Italiyada shaharlarning vujudga kelishi.
12. Yangi davr shaharlari.
13. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng Portugaliya va Ispaniya shaharlaridagi o'ziga xos o'zgarishlar.
14. Lissabon, Sevil'ya, Madrid shaharlaring vujudga kelishida asosiy omillar.
15. XVI - XVIII asrlarda Yevropada Niderdandiya "chorrahasi" da yuzaga kelgan shaharlar.
16. XVI oxiri va XX asr boshlarida Gollandiya va Belgiya shaharlarning o'ziga xos xususiyatlari.
17. XVII - XX asrlarda Germaniyada shaharlarning rivojlanishi. Berlin.
18. XVII - XX asrlarda kolonna va mustamlaka mamlakatlarda shaharlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.
19. AQSH va boshqa kapitalistik mamlakatlarda shaharlar geografiyasi, shaharlar qurilishi asosiy jihatlari.
20. XX asrgacha bo'lган davrda Rossiya shaharlari.
21. Urbanizatsiya jarayoni.
22. Zamonaviy urbanizatsiya: muammolar, rivojlanish xususiyatlari.
23. "Ulkan" shaharlar muammolari.
24. SHaharlar hududiy rivojlanishi omillari.
25. Urbanizatsiya tizimi modellari.
26. SHaharlar klassifikatsiyasi va tiplari.
27. SHaharlar joylashuvi iqtisodiy-geografik jihatlari.
28. SHaharlar arxitekturasi nazariyalari rivojlarishi.
29. SHaharlar arxitekturasi yangi nazariyalari.
30. SHaharlar qurilishi asosiy jihatlari.

Mazkur fan bo'yicha o'quv rejada kurs ishlari ko'zda tutilmagan.

Malakaviy bitiruv ishlari mavzulari

1. O'zbekistonda katta shaharlarning rivojlanish jarayonlari.
2. O'zbekiston o'rta shaharlari iqtisodiy-geografik o'rni xususiyatlari.
3. O'zbekiston kichik shaharlari.
4. O'zbekistonda shaharchalar vujudga kelishi omillari.
5. Janubiy iqtisodiy-geografik rayon katta shaharlari.
6. Farg'ona vodiysida shaharlari vujudga kelishining asosiy xususiyatlari
7. Xorazm viloyati shaharlaring o'ziga xos iqtisodiy-geografik salohiyati
8. Samarcand viloyati shaharlaring viloyat rivojlanishida tutgan o'rni.
9. Toshkent viloyati o'rta shaharlari.
10. Toshkent shahri ekologik muammolari.

11. Qarshi shahrining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi.
12. Toshkent shahrining respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni.
13. Andijon viloyati kichik shaharlari.
14. O'zbekistonning taraxiy shaharlari.
15. O'zbekistonnda turistik shaharlari.
16. O'zbekistonning yirik sanoat shaharlari.
17. O'zbekiston o'rta shaharlarda sanoatlashuv jarayonlari.
18. O'zbekiston shaharlari urbanistik tarkibi.
19. O'zbekiston shaharlari urbanizatsiyalashish darajasi.
20. Namangan viloyati katta va o'rta shaharlari.
21. O'zbekiston shaharlarni sanoatlashuv darajasiga ko'ra rayonlashtirish.
22. O'zbekiston shaharlarini aholi soniga ko'ra klassifikatsiyasi va funktsiyalari.
23. CHirchiq shahrining iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari
24. Farg'onaning iqtisodiy-geografik rayoni kichik shaharlari
25. Shaharlarning ekologik muammolari

Talabalar mustaqil ta'limining mavzulari va hajmi

Ishchi o'quv dasturining mustaqil ta'limga oid bo'lim va mavzulari	Mustaqil ta'limga oid topshiriq va tavsiyalar	Bajari lish muddatlari	Hajmi (soatda)
1	2	3	4
Amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish	Konspekt	Semestr davomida	12
SHaharlar klassifikatsiyasini o'rganish va O'zbekiston shaharlarini klassifikatsiyalash	Konspekt	Semestr davomida	2
Jahondagi yirik shaharlarning aholi soni o'zgarishini tahlil qilish va sabab oqibatlarini aniqlash.	Konspekt	Semestr davomida	2
Jahon urbanizatsiyasi va O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi	Konspekt	Semestr davomida	2
SHaharlarning rivojlanishida iqtisodiy geografik o'rinning roli	Konspekt	Semestr davomida	2
SHaharlarni hududiy tashkil etish	Karta-sxema	Semestr oxirida	6
Jami			26

Adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar:

1. Lappo G.M. Geografiya gorodov.- M., 1997.
2. A.Soliev, S.Tashtaeva, M.Egamberdieva. SHaharlar geografiyasi. O'quv qo'llanma.-T., Universitet, 2018.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019-2023 yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4358-son qarori, 17 iyun 2019 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoevning "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5623-sonli Farmoni. 10.01.2019. <http://lex.uz>
3. "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6сон, 70-modda.
4. Ata-Mirzaev O.B., Gentshke V., Murtazaeva R., Saliev A. Istoriko-demograficheskie ocherki urbanizatsii Uzbekistana. T.: Un-t, 2002.

5. Ahmedov E.A.O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarda.- T., 2004.
6. Gorod v kontekste global'nykh protsessov.-M6, MGU, 2011.
7. Doman'skiy R. Ekonomicheskaya geografiya: dinamicheskiy aspekt. Per. s pol'skogo.-M: Novyyu xronograf. 2010.-376 s.
8. Pertsik Ye.N. Geografiya gorodov.(Geourbanistika). -M.1991.
9. Pivovarov Yu. A. Rossiya i mirovaya urbanizatsiya / Antropokul'turnaya i prostranstvennaya dinamika/. Nal'chik: PoligrafServis, 2007.-334 s.
10. Sluka N.A. Geodemograficheskie fenomeny global'nykh gorodov.- Smolensk: "Oykumena", 2009.
11. Soliev A.S., Geografiya gorodov respublik Sredney Azii, CHast'-1.- T., 1980, CHast'-2.- T., 1980.
12. Soliev A.S. Problemy rasseleniya i urbanizatsii Sredney Azii.-T: Fan, 1991.
13. Taylor P., et al., Ed., Global Urban Analysis: A Survey of Cities in Globalization, Earthscan, London, UK, 2010.
14. Urbanizatsiya v TSentral'noy Azii: vyzovy, problemy i perspektivy. Analiticheskiy doklad. TSentr ekonomiceskix issledovaniy. T., 2013.
15. Tashtaeva S. SHaharlar geografiyasi. O'quv-uslubiy majmua. T., 2019, O'zMU ichki tarmog'i.
16. O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlari: tarix va hozirgi zamon: Xalqaro ilmiy – amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2007.

Internet saytlar:

1. [http://www.un.org/esa/population/publikations/WUR 2005. BMTning “Jahon urbanizatsiyasi istiqbollari”](http://www.un.org/esa/population/publikations/WUR 2005. BMTning ‘Jahon urbanizatsiyasi istiqbollari’).
2. <http://www.usbektourism/us/-Toshkent, Samarqand, Xiva, Buxoro, SHahrisabz, Termizning boy va ko'hna tarixi>.
3. <http://www.gretestcities.com-Eng yirik shaharlar>.
4. <http://www.urban.org.ru-Urbanizatsiya>.
5. www.Ziyo.net
6. <http://lex.uz>